

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

I.O. Yakubov, H.A. Hakimov

**IQTISODIYOTDA BALANS
TIZIMLARI**

Oliy ta‘limning 230000 – “Iqtisod” ta‘limi sohasida tahsil olayotgan talaba va magistrantlar uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT

UDK: 330.101.541

Iqtisodiyotda balans tizimlari. Yakubov I.O., Hakimov H.A. O‘quv qo‘llanma - T.: “Zarafshon foto”, 2019. – 177 bet.

Ushbu o‘quv qo‘llanma bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotning rivojlanish nazariyasi va amaliyotiga bag‘ishlangan. Unda milliy iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o‘tishi, bozor iqtisodiyotining amal qilish mexanizmi, iqtisodiy rivojlanishning makroiqtisodiy balanslari va ularni tuzish tartibi yoritilgan. Shuningdek, o‘quv qo‘llanmada respublikamizda milliy hisoblar tizimini asosiy balanslaridan foydalanish, joriy qilish va uning oldida turgan asosiy vazifalar, iqtisodiy operatsiyalar va asosiy hisoblarni ishlab chiqish, tarmoqlar aro balanslarni milliy hisoblar tizimi uslubiyati asosida o‘rganish, to‘lov balanslarini ishlab chiqish masalalari va boshqa shu kabi masalalar o‘z ifodasini topgan.

O‘quv qo‘llanma oliy o‘quv yurti talaba va magistrantlari, ilmiy xodimlar, tadbirkorlar, mustaqil tadqiqotchilar va umumta’lim maktablari o‘qituvchilariga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

B.Berkinov – iqtisodiyot fanlari doktori, “Makroiqtisodiyot” kafedrası professori.

I.Bakiyeva – iqtisodiyot fanlari nomzodi, TMI “Biznes va tadbirkorlik” kafedrası dotsenti.

“Makroiqtisodiy tahlil” fani bo‘yicha o‘quv qo‘llanma Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Kengashining 2018-yil 25-dekabrdagi 5-sonli qaroriga muvofiq o‘quv jarayoniga tadbiq etish uchun tavsiya etilgan.

© “Zarafshon foto” XK, 2019.
© Yakubov I.O., Hakimov H.A.

KIRISH

Milliy iqtisodiyotimizning turli yo‘nalishlari hamda tarkibiy qismlarini jahon iqtisodiyoti bilan qiyosiy o‘rganish va makroiqtisodiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli respublikamizda milliy iqtisodiyotni makroiqtisodiy tahlil qilishning yangi usullarini ishlab chiqish zaruriyati tug‘ildi.

Ta‘lim tizimi iqtisodiyotning turli sohalarida yuqori malakali, tashabbuskor mutaxassislarni tayyorlashga yo‘naltirilgan.

Bunday mutaxassislarni tayyorlashda iqtisodiyot yo‘nalishidagi oliy o‘quv yurtlarda “Iqtisodiyotda balans tizimlari” fani alohida ahamiyatga ega.

Respublikamiz iqtisodiyotini boshqarishga uzoq vaqt xalq xo‘jaligi balansi xizmat qilib keldi, endilikda xalq xo‘jaligi balanslari bozor prinsiplariga javob bera olmayotganligi bois jahon andozalariga javob beradigan yangi balans usullariga ehtiyoj sezilmoqda.

Shu bilan birga, “Bundan deyarli 10 yil oldin Iqtisodiyot vazirligining sobiq rahbariyati meva-sabzavot balansini ishlab chiqmaslikni va tasdiqlamaslikni qat‘iy taklif etgan edi. Bu nimaga olib kelishi mumkinligini, eng avvalo, ichki iste‘mol bozoriga ta‘siri qanday bo‘lishini biz bugun boshqalar misolida ko‘rib turibmiz. Buning ustiga, valuta balansining muhim tushum manbaidan ajralgan bo‘lar edik”¹.

Ushbu O‘quv qo‘llanmada aynan bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotga muvofiqlashgan balanslarni (milliy hisoblar, tarmoqlar aro balans, meva-sabzavot balansi, moliyaviy balans, valuta balansi, to‘lov balansi, aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi va h.k.lar) ishlab chiqish uslubiyati ko‘rsatib berilgan. Shu maqsadga muvofiq xalq xo‘jaligi balansi va uning iqtisodiyotni boshqarishdagi roli, asosiy balanslari, milliy iqtisodiyotni boshqarish tizimi, iqtisodiyot rivojlanishining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari va ularning tahlili, milliy iqtisodiyot uchun balans hisoblar tuzish uslubiyati, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni baholash, aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi, tarmoqlar aro balans va to‘lov balansini ishlab chiqish kabi vazifalarni yoritish ko‘zda tutilgan.

---

¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. –T.: O‘zbekiston, 2017. – 34 b.

1-BOB. IQTISODIYOTDA BALANS TIZIMLARI FANINING PREDMETI, USULLARI VA ASOSIY VAZIFALARI

1.1. Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining qisqacha rivojlanish tarixi va uning boshqa nazariy fanlar bilan aloqalari

Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotni tahlil qilish va unga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganish amaliyotda yangi balans usullarini qo'llashni talab etmoqda.

Xalq xo'jaligi balans tuzilmalarining tamoyillari, ko'rsatkichlar tizimi, ularning hisoblanish usullari turli iqtisodiy maktablar ta'siri ostida shakllangan. Xalq xo'jaligining balans modellarini yaratishga uringan iqtisodchilar Grigoriy King va Frantsua Kene bo'lishgan. Kenening "iqtisodiy jadvali"da mahsulotning yaratilish va taqsimlanish jarayoni oydinlashtirilgan. Kenening "iqtisodiy jadvali" makroiqtisodiy balansning birinchi tajribasi hisoblanadi.

Keynschilik ta'limoti xo'jalik jarayonlarining makroiqtisodiy balanslarini tuzish va tekshirishni asoslashda muhim o'rin tutadi.

Bu xususda ko'plab xorijiy iqtisodchi olimlar J. Keynsni "nazariy balans usulining otasi" deb atashadi. Shuningdek, xorij statistikasida balans tuzilishidagi milliy hisoblarni nazariy-metodologik aspektlarini yaratuvchilar sifatida S. Kuznets va V. Leont'evlar tan olingan. MHT ning amaliy tomondan shakllanishiga R. Stoun., J. Xiks., M. Jilbert., O. Aukrust., G. Jazi., J. Derksen va boshqalar ulkan hissa qo'shdilar.

Ingliz iqtisodchisi J. Keynsning buyuk xizmati shundaki, uning makroiqtisodiy nazariyasi asosan iqtisodiy jarayon natijalarini o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiyotni tavsiflovchi o'zgaruvchilar orqali (umumiy daromad, iste'mol, investitsiya, jamg'arma) pul hisobida tadqiq etishga qaratilgan. Bozor iqtisodiyotini boshqarish muommolariga qaratilgan g'oyalari uning "Bandlik, foiz va qiymat umumiy nazariyasi" asarida yoritib berilgan. Bu asarda J. Keyns makroiqtisodiy tahlil

uchun zarur axborot tizimni shakllantirish va uning davlat hokimiyatini boshqarishdagi bir qancha prinsiplarini asoslab berdi.

J. Keyns balans tizimining muhim nazariy va uslubiy asoslarini shakllantirdi. Shuningdek, u balans uslubining rivojlanish tarixi va bugungi kundagi rivojlanish jarayonini ham keng tadqiq qildi.

S. Kuznets tadqiqotlari puxtaligi va amaliy ahamiyati bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu olimning tadqiqotlari hozirgi zamon balans uslubiyati uchun asos qilib olingan va amalda qo'llanilmoqda. Uning asosiy asari – “daromadlar bo'yicha yuqori guruhlarning daromad va jamg'armalardagi hissasi” (1953-yil) kitobida 1919 – 1948-yillarda AQSh milliy daromadining taqsimlanish dinamikasi keltiriladi. Uning hisobicha, eng katta daromad oluvchi (1 foiz) aholi hissasi 1919 – 1938-yillari davomida 13 foiz daromad egasi bo'lgan, 1948-yilga kelib bu hissa 9 foizgacha pasaygan. 5 foizni tashkil etgan yuqori guruh aholi hissasi esa shu davr mobaynida 25 foizdan 18 foizgacha kamaygan. Shunga asosan u yuqoridagi xulosalarga kelgan. Bu olim iqtisodiy o'sishning qiyosiy tahliliga katta hissa qo'shdi, hozirgi zamon iqtisodiyotini belgilovchi mezonlarni aniqladi. Ular quyidagilar: daromadning aholi jon boshiga qarab o'sish sur'atlari, ishchi kuchining tarmoqlar bo'yicha taqsimoti, aholining hududlar bo'yicha joylashuvi.

V. Leontev iqtisodiyotda “xarajatlar – ishlab chiqarish” uslubini rivojlantirdi va uni muhim iqtisodiy muommolarni hal qilishga tadbiq etdi.

Bu uslub bozor iqtisodiyoti tarmoqlarida ijtimoiy mahsulot qismlarini o'zaro almashtirishning konkret jarayonlarini tadqiq qilishga yo'naltirilgandir. V. Leontev tomonidan taklif qilingan tamoyillar iqtisodiyotni prognozlashtirish va programmalashtirish amaliyotida keng qo'llanilmoqda.

R. Stouning asosiy xizmati shundaki, u balans tizimining hozirgi modelini yaratdi. Ular birinchi bor 1953-yili BMT ning statistika bo'limi tomonidan chop etildi va hozir butun dunyoda tan olingan. Uning balans tizimi matritsa shaklida berilgan, har bir hisob eniga (daromad) va bo'yiga (xarajat) ko'rsatkichiga ega. Shuni aytib o'tish kerakki, bunday urinishlar ilgari ham bo'lgan (V. Petti, P. Buagilber – XVII asr,

S. Kuznets va K. Klark – XX asr), ulardan farqli ravishda R. Stoun birinchi bo‘lib makrodarajada buxgalteriya balansini ikki marta yozish qoidalarini qo‘lladi. “Yig‘ma matritsa” larida standart ko‘rsatkichlar: milliy mahsulot, iste‘mol, savdo balansi va boshqalar shunday guruh - guruh qilib berilganki, ular iqtisodiyot tuzilmasi va uning harakat qilish jarayonlarini to‘la izohlab beradi. U milliy hisoblarga moliya balansi tizimini kiritishi katta yangilik bo‘ldi.

MHT hozirgi rivojlangan mamlakatlarda o‘ttizinchi yillarda shakllana boshladi. 1930 - yillarning oxirida AQShda savdo vazirligi qoshida milliy daromad bo‘limi tashkil etildi. 1934-yilda yetakchi ingliz iqtisodchisi S. Kuznets mamlakat bo‘yicha 1929 -1934-yillar uchun milliy daromad hajmini hisoblagan.

Dastlabki vaqtdagi balanslar milliy daromad ko‘rsatkichini hisoblashga qaratilgan edi. XX asr boshlarida Angliya, Avstriya, Fransiya, Norvegiya, Germaniya va AQShda milliy daromad ko‘rsatkichi hisoblangan.

Amerikalik iqtisodchi V. Leontevning 1931-yilda ishlab chiqilgan “tarmoqlar aro balans” modeli hozirgi zamon tarmoqlar aro tahlilining asosi hisoblanadi.

Milliy daromad hisobi va tarmoqlar aro balanslar faqat real (nomoliyaviy) tovar va xizmatlar oqimini ifodalaydi.

Iqtisodiyotning haqiqiy holatini tekshirish uchun pul va moliya kapitalining oqimlarini o‘rganish lozim bo‘ladi. Bunga moliyaviy oqim balanslari xizmat qiladi. Moliyaviy oqim balansini birinchi bo‘lib amerikalik iqtisodchi M. Kopeland “Pul oqimlari jadvali” ko‘rinishida tuzgan. Shu jadval asosida “1939 – 1953-yillar uchun AQSh ning moliyaviy oqimlar balansi” ishlab chiqildi. U naqd pullar oqimi bilan birga boshqa bitimlarini ham o‘z ichiga oladi.

Har qanday milliy iqtisodiyot xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimining elementi hisoblanadi. Shuning uchun tashqi operatsiyalarni har tomonlama real va moliyaviy tomonlarini qamrab olib ifodalash zaruriyati tug‘iladi.

To‘lov balansi turli mamlakatlar orasidagi aloqalarni tovarlar, xizmatlar va moliyaviy majburiyatlar orqali ifodalaydi.

Balans muammolari fani mustaqil fan hisoblanib, (qachonki, mustaqil fan bo'lishi uchun shu fanning predmeti, xususiy o'rganadigan usullari vaob'ekti bo'lishi talab qilinadi) u rivojlanish bosqichida bir qancha iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ayniqsa, bu fan milliy hisoblar tizimi, buxgalteriya hisobi, makroiqtisodiyot, makroiqtisodiy statistika va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqador.

1.2. Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining predmeti va o'rganish usullari

Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining predmeti – milliy iqtisodiyot uchun balans tizimlarini ishlab chiqish, hisoblar tizimini tuzish uslubiyati, jumladan hisoblar tuzish usullari va qoidalari, uning mazmuni milliy hisoblarni ko'rsatkichlar tizimi, ularni hisoblash usullari va o'zaro bog'lanishlari; har bir hisobning iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishdagi o'rni, tashqi iqtisodiy faoliyatni tavsiflash, milliy hisoblar konsepsiyalari asosida tarmoqlar aro balansni, to'lov balansini, oila budjetlarini o'rganish hisoblanadi.

Balans usuli yordamida iqtisodiy jarayonlar va ularning natijalarini tekshirish, milliy iqtisodiyotning asosiy tushuncha va kategoriyalari mazmunini o'zlashtirish mumkin.

Balans tuzishning asosiy maqsadi - moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, daromadlar hosil bo'lishi, taqsimlash, qayta taqsimlash, foydalanish va tashqi iqtisodiy faoliyat bilan bog'langan makroiqtisodiy jarayonlar va ularning natijalarini miqdoriy ifodalash hisoblanadi. Bunday ifodalash o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi resursi va undan foydalanish qismlari bo'yicha balanslash yordamida umumlashgan balans jadvallarida (hisoblarida) aks ettirishni ifodalaydi.

Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining ob'ekti mamlakat iqtisodiyoti, uning tarmoqlari va sektorlari hisoblanadi.

Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining asosiy usullari. Balans muammolari fani o'z nomidan kelib chiqib, iqtisodiy balanslar tengligi prinsipiga asoslanadi.

Balans usuliga asoslangan, har bir hisobda (balans) uning resurslari va foydalanish qismi orasidagi tenglik balanslashtiruvchi moddani hisoblash yo'li bilan

ifodalanadi. Har bir hisobda balanslashtiruvchi modda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonlar natijalarini ifodalashda mustaqil ahamiyatga ega. Shuningdek, bu balanslashtiruvchi modda oldingi hisobdan keyinga hisobga bilan bog'lovchi bo'g'in sanaladi.

Shunday qilib, o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimlari asosida biriktirilgan hisoblar takror ishlab chiqarish bosqichlariga muvofiq, iqtisodiy jarayonlar va uning natijalarini miqdoriy ifodalaydi.

Iqtisodiyotda balans tizimlari fanida klassifikatsiya va guruhlash usuli ham keng qo'llaniladi. Bu usul yordamida o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonlar, iqtisodiy ko'rsatkichlar tuzilmasi va umumiy iqtisodiyotni har tomonlama tavsiflash mumkin.

Balans usulida tahlil qilish jarayonida tahlilning maqsadi va mavjud ma'lumotlardan kelib chiqib, zamonaviy matematik-statistik usullardan foydalaniladi.

Balans hisoblarini bosqichma-bosqich tuzish usuli – eng keng tarqalgan usul bo'lib, bu usulda hisoblar bosqichma-bosqich tuziladi, so'ngra uning ko'rsatkichlari butun iqtisodiyot bo'yicha tuziladigan mahsulot vazimatlar hisoblarida balanslashadi. Hisoblarni bosqichma-bosqich tuzish takror ishlab chiqarish jarayonining bosqichma-bosqichligidan kelib chiqadi.

Tovar oqimlari usuli juda sodda bo'lib, undan odatda hisoblangan ma'lumotlar bazasi shubhali va bosqichma-bosqich tuzilgan hisoblar oxirida katta statistik farqlar chiqqanida foydalaniladi. Bunday holatda yo'l qo'yilgan xato izlanadi, biroq xatoni aynan qayerdan izlash har doim ham aniq bo'lmaydi. Yetishmayotgan ma'lumotlar holatida bajarilayotgan operativ hisoblashlar uchun hisoblar "mahsulot-xarajat" jadvalidagi kabi matematik model asosida tuziladi.

Tovar oqimlari usuli shu bilan xarakterlanadiki, har bir hisobdagi ko'rsatkichlar butun iqtisodiyot, sektor va tarmoqlar bo'yicha bosqichma-bosqich umumlashtirilmaydi. Aksincha, har bir hisob bo'yicha alohida mahsulot turlari bo'yicha resurs ko'rsatkichlari (ishlab chiqarish va import) foydalanish ko'rsatkichlari (oraliq iste'mol, yakuniy iste'mol, jamg'arish va eksport) bilan bog'lanadi.

Milliy statistika xizmatida tovar oqimlari usuli yordamchi usul sifatida qo'llaniladi. Ba'zi mamlakatlarda esa, masalan, Daniyada bu asosiy usul hisoblanadi. Bu usuldan foydalanish uchun har bir mahsulot bo'yicha maxsus jadvallar tuziladi, Bunday jadvallarning resurs qismida bozor bahosida ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati, shuningdek, bozor baholaridagi import mahsulotlari qiymati ko'rsatiladi. Foydalanish qismida esa oraliq iste'mol (ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan mahsulot va xizmatlar qismi), yakuniy foydalanish (uy xo'jaligi va unga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar yakuniy iste'moli), milliy jamg'arish va eksport ko'rsatiladi. Agar jadvallarning ikkala qismi o'zaro balans bermasa, hisob-kitob qilingan ko'rsatkichlarning kam ishonchli va umuman ishonchsizligi aniqlanadi.

1.3. Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining asosiy vazifalari

Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining asosiy vazifalari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) Milliy ishlab chiqarish jarayoni har doim ikki yoqlama operatsiyalarning birligi sifatida talqin etiladi;
- 2) Makroiqtisodiy darajalarda ishlab chiqarish, taqsimlash, ayriboshlash, iste'mol qilish va jamg'arish jarayonlari balans ko'rinishida amalga oshiriladi;
- 3) Balans tarzida qiymat shaklida ikkiyoqlama operatsiyalarni amalga oshirayotganlar daromad va xarajatlar sifatida aks ettiradilar;
- 4) Ma'lumotlarning aniqligi, to'g'riliigi ta'minlanadi;
- 5) Pulning aylanishi, iste'mol qiymati balansida bevosita ifodalanib, ularning asosiy ko'rsatkichlari yalpi ichki mahsulotda o'z aksini topadi;
- 6) Balans tizimi mamlakatdagi iqtisodiy jarayonlarni bosqichma-bosqich ifodalab beradi. U ishlab chiqarishdan boshlanib, daromadlar shakllanishi, taqsimlanishi va mavjud pul qiymati, turli qimmatli qog'ozlar iqtisodiyotni moliyaviy nuqtai-nazardan ifodalash bilan yakunlanadi.

Balans tizimida milliy mahsulotning daromadlar shaklidagi harakatini balans ko'rishida tasvirlash va moliyaviy boyliklar aylanishining hisoblarda ifodalangan tarmoqlararo aloqalar xarakteristikasi qamrab olinadi.

Balans prinsiplari bugun respublikamiz iqtisodiyotidagi o'zgaruvchanlikni to'g'ri aks ettirishi kerak. Jumladan, bozor sharoitida iqtisodiy o'sish dinamikasini aniqlashda sifat o'zgarishlari va tuzilmaviy siljishlar, mintaqalararo iqtisodiy aloqalar va bozor munosabatlari shakllanishi, inflatsiya jarayonlari tahlili va boshqalardagi muhim o'zgarishlarni aniqlab berishi zarur.

1.4. Moliyaviy faoliyat to'g'risidagi statistik axborotlarning zarurligi

Moliyaviy faoliyat to'g'risidagi ma'lumotlar moliyaviy va iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, amalga oshirish va uni nazorat qilish, hamda makroiqtisodiy tahlil va izlanishlar uchun zarurdir, chunki iqtisodiy siyosatning belgilangan maqsadlariga erishish uchun biror-bir iqtisodiy choralarni qo'llashda ko'rsatkichlar orasidagi bog'liqliklar hisobga olinishi lozim.

O'zaro bog'liqliklar oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. Biroq ular qanday bo'lmasin moliya tizimiga va xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy aktivlari, ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlari hajmiga ta'sir o'tkazishi mumkin.

O'zaro ta'sir moliyaviy ko'rsatkichlarga iqtisodiy choralarning bevosita ta'siri yoki nomoliyaviy xarakterdagi, masalan, me'yoriy-hujjatlar yoki soliq-budjet siyosatidagi choralar orqali bilvosita sodir bo'lishi mumkin.

O'zaro aloqalar vaqt o'tishi bilan boshqa omillar hisobiga ham o'zgarishi mumkin:

- me'yoriy hujjatlar va olib borilayotgan iqtisodiy yo'nalishlar, texnologik rivojlanish, amaldagi valuta kursi tarkibi, bozor tuzilmasi va ichki moliyaviy bozorlar orasidagi raqobat bilan bog'liq bo'lgan cheklovlar;

- axborot va operatsion xarajatlar, qimmatbaho qog'ozlar portfelini boshqarish nuqtai nazaridan moliyaviy aktivlarga talabning o'zgarishi;

- moliyaviy vositalar va moliyaviy muassasalardagi yangiliklar.

Moliyaviy barqarorlik davrlarida o‘zaro aloqalar nisbatan barqaror xarakterga ega bo‘ladi. Shuning uchun ekonometrik usullar yoki sifat qirralarini baholash yordamida iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish imkoniyati kengayadi.

Moliyaviy holat tez va keskin o‘zgarib turadigan holatlarda, masalan yuqori darajadagi inflatsiya yoki tezkorlik bilan moliyaviy yangiliklarning joriy qilinishi davrlarida o‘zaro aloqalarni faqat me‘yoriy, hisob va texnik holatlar hamda valuta tizimini hisobga oluvchi sifat uslubiyatlari yordamida baholash mumkin.

1.5. Statistika ma’lumotlarini tashkil qilish va iqtisodiy siyosatni tahlil qilishning uslubiy asoslari

Asos – moliyaviy operatsiyalar va balans hisoblamalari ma’lumotlarini tartibga keltirish. Uslubiy operatsiyalarni tasniflash va iqtisodiyotni sektorlarga ajratishda bog‘liqliklar, tushunchalar, tamoyillarni qamrab oladi. Bu esa o‘z navbatida moliyaviy hisob va hisobotlarni zarur ketma-ketlikda tashkil qilishga imkon beradi. Uslubiy qarashlar iqtisodiy siyosatning pirovard maqsadlari bilan davlat boshqaruv idoralariining ixtiyorida bo‘lgan xalqaro statistika andozalariga mos keluvchi vositalar orasidagi bog‘liqliklarni ifodalashi zarur.

Moliyaviy siyosatning samaradorligi uning ma’lum iqtisodiy siyosatni olib borish natijasida pirovard belgilangan natijalariga erishishdagi ta’siri bilan baholanadi. Ushbu siyosatning pirovard belgilangan natijalari sifatida quyidagi ko‘rsatkichlarni keltirish mumkin:

- inflatsiya;
- iqtisodiy o‘shish va aholining ish bilan bandligi;
- to‘lov balansi;
- sektorlarning iqtisodiy xulqi;
- makroiqtisodiy me‘yorlarning bajarilishi va tizimning barqarorligi.

Moliya to‘g‘risidagi statistik axborot iqtisodiy rivojlanishga ta’sir o‘tkazadigan quyidagi moliyaviy vositalarni qamrab oladi:

- pul-kredit siyosatining vositalari (masalan, majburiy zaxiralar, aktivlarning likvidlik koefitsiyentlari, Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va h.k.);

- hukumat tomonidan amalga oshiriladigan moliyavay chora-tadbirlar;

- me'yoriy qoidalar;

- valuta kursi;

- foiz stavkalari

Amaldagi moliya tizimining samaradorligi umuman iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy o'sish uchun zarur sharoitlarni yaratishi yoki iqtisodiy rivojlanishni sekinlashtirishi va ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yishi mumkin.

Iqtisodiyot nomoliyaviy sektorlar faoliyatining samaradorligi ularga moliya tizimi tomonidan ko'rsatilayotgan moliyaviy xizmatlarning miqdori va sifatiga uzviy bog'liqdir. Bunday xizmatlar sirasiga:

- savdoni rivojlantirish uchun hisob-kitob operatsiyalarini bajarish;

- saldolash (netting) va o'zaro hisobga olishlar (kliring);

- depozitlarni qabul qilish va boshqa majburiyatlarni olish;

- kreditlar bilan ta'minlash;

- likvidlikni ta'minlash;

- nomoliyaviy sektorga ularning o'z shartnoma majburiyatlarini bajarishlari uchun kafolatlar berish.

Iqtisodiyotning har bir sektorida mablag'lar jamg'arilishi mumkin. Jamg'arish hamda kapital hisobi bo'yicha operatsiyalar sof kreditlash hajmini hosil qiladi. Bunda ba'zi iqtisodiyot sektorlari yoki kichik sektorlari nettokreditor bo'lsalar, boshqalari netto-qarz oluvchilar bo'ladilar. Moliyaviy operatsiyalarning olib borilishi natijasida biror sektorda ortiqcha moliyaviy resurslar shakllanganda, resurs egalari moliyaviy resurslarni boshqa sektorlar ixtiyoriga berishlari mumkin.

MHTdagi moliyaviy hisob netto-qarz oluvchi sektorlarning o'zlariga kerak bo'lgan moliyaviy resurslarni moliyaviy majburiyatlar qabul qilish yoki o'z moliyaviy resurslarini qisqartirish hisobiga shakllantirishlarini ifodalasa, netto-

kreditor sektorlarning ortiqcha resurslarini moliyaviy aktivlarni sotib olish yoki majburiyatlarini qisqartirish hisobiga joylashtirishini ifodalaydi.

MHTdagi moliyaviy hisobga qo‘shimcha tarzda tuziladigan moliyaviy oqimlar matrisatsida moliyaviy vositalar turlari bo‘yicha qarzdor va kreditor sektorlarning moliyaviy munosabatlari ifodalanadi.

Moliyaviy operatsiyalar har qanday institutsional birlik faoliyatining ajralmas qismi hisoblansa-da, har qanday mamlakat iqtisodiyotida moliyaviy faoliyatning asosiy salmog‘i moliyaviy vositachilar, xususan, deposit banklari hissasiga to‘g‘ri keladi.

Demak, banklarning moliyaviy operatsiyalari va balanslari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘rganish natijasida moliyaviy tizimning rivojlanishiga baho berish mumkin bo‘ladi. Banklar axborotining yana bir boshqa ustunlik tomoni shundan iboratki, banklardagi axborotlarni o‘z vaqtida yetarli hajmda olish imkoni bo‘ladi va ko‘pgina hollarda boshqa sektorlardagi ma‘lumotlarga nisbatan ishonchlilik darajasi ancha yuqori bo‘ladi.

Pul massasi ko‘rsatkishlari sharxi “moliya tashkilotlari” sektorining bank sektorchasiga taalluqli hisobotlari shakllari asosida tuzilib, MHTning talablaridan kelib chiqqanligi uchun pul-kredit tizimini tahlil qilishda katta amaliy ahamiyatga egadir.

Bank sharhida bank ko‘rsatkichlaridan tashqari markaziy hukumat faoliyatiga tegishli bo‘lgan pul emissiyasi, xalqaro zaxiralarni boshqarish va XVJ bilan olib boriladigan operatsiyalar ham qamrab olinadi.

Har qanday moliyaviy agregat (ko‘rsatkich) bir vaqtning o‘zida bir institutsional birliklar guruhining moliyaviy aktivlari va boshqalarining moliyaviy majburiyatlarini ifodalaydi. Umumlashtirilgan yig‘ma ko‘rsatkich tahliliy nuqtai-nazardan ma‘lum institutsional birliklar guruhlarining iqtisodiy xulqiga ta‘sir etgan holdagina qiziqish uyg‘otishi mumkin.

Umuman olganda, “pul” ko‘rsatkichiga ma‘lum institutsional birliklar guruhlarining moliyaviy aktivlari to‘plami sifatida qaralib, ular muomila yoki

jamg'arish vositasi sifatida foydalanilishi mumkin. Bunday institutsional birliklar guruhi pullarga egalik qiluvchi "egalik sektori" deb qaraladi. Nomoliyaviy huquqiy sektorning pul aktivlari bilan nominal yalpi ichki mahsulot (YaIM) va inflatsiya darajasi o'rtasida ma'lum bo'g'liqlik mavjud. Demak, pulga egalik qiluvchi sektor sifatida nomoliyaviy xususiy sektor qaralishi mumkin. Uning aktivlariga boshqa sektorlarning majburiyatlari yoki tashqi dunyo mamlakatlarining majburiyatlari kirishi mumkin.

Agar "pul"ga banklarning majburiyatlari to'plami sifatida qaraladigan bo'lsa, banklarning iqtisodiy xulqi pul massasi bilan kresit aloqasiga ta'sir o'tkazishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Bozor munosabatlari sharoitida miliy iqtisodiyotni tahlil qilish va unga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish amaliyotda yangi balans usullarni qo'llashni talab etadi.

Iqtisodiyotda balans tizimlari fani predmeti – milliy iqtisodiyot uchun balans tizimlarni ishlab chiqish, hisoblar tizimini tuzish uslubiyat, usullari va qoidalari, uning mazmuni, milliy hisoblarning ko'rsatkichlar tizimi, ularni hisoblash usullari va o'zaro bog'lanishlaridan iborat.

Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining asosiy vazifasi milliy ishlab chiqarish jarayonini har doim ikki yoqlama operatsiyalarning birligi sifatida talqin etishdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Balans deganda nimani tushunasiz?
2. Balans usulining qisqacha rivojlanish tarixini tushuntiring.
3. Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining asosiy vazifasi nima?
4. Iqtisodiyotda balans tizimlari qanday usullarda o'rganiladi?
5. Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining boshqa fanlar bilan aloqasini tushuntiring.
6. Ikkiyoqlama yozish prinsipini izohlang.

2-BOB. IQTISODIYOTDA BALANS TIZIMLARI ASOSLARI

2.1. Milliy iqtisodiyot balansining mazmuni va mohiyati

Iqtisodiyot balansi deb o‘zaro bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy jadvallar (odatda ular o‘zaro bog‘langan jadvallar qatori ko‘rinishida bo‘ladi) tizimiga aytiladi. Ular o‘zida milliy ishlab chiqarishning aniq moddiy shartlari va natijalarini aks ettiradi. Iqtisodiyot balansining ikki xil turi mavjud: hisobot va reja balanslari. Balans milliy ishlab chiqarish jarayonining o‘tgan davri uchun aniq sonli va sifatli tafsilotini beradi hamda milliy iqtisodiyot amaliyotida yuzaga keladigan mutanosibliklar (proportsiyalar)ni belgilaydi. Iqtisodiyotning reja balansi rejalashtirilayotgan davr uchun ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohasidagi mutanosibliklar va aloqalar, rivojlanish shartlari va sur‘atlari, yo‘nalishlari hamda hajmini aniqlab beradi.

Iqtisodiyot balansi iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan munosabatlar va mutanosibliklarni ma‘lum davrga o‘rnatish imkonini beradi.

Iqtisodiyot balansining asosiy uch xil vazifasi mavjud: birinchidan, u asosiy xalq xo‘jaligi mutanosibliklarni son jihatidan aniqlash uchun ishlab chiqiladi. Bu umumiy iqtisodiy, tarmoq, tarmoqlar aro va hududiy mutanosibliklar. Ular iste‘mol, ishlab chiqarish sohasi va muomala sohasi, joriy iste‘mol va takror ishlab chiqarishni kengaytirishga qo‘yilmalar o‘rtasida mutanosibliklarni belgilab beradi.

Ikkinchidan, agarda yalpi milliy mahsulot va milliy daromad kabi iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o‘zaro muvofiqlashtirilgan bo‘lsa, ya‘ni xalq xo‘jaligi rivojlanishini umuman balanslangan deb ta‘kidlash mumkin bo‘lsa, balans hisob-kitoblaridan tuzilayotgan rejaning o‘zaro mutanosibligini tekshirish uchun foydalanish mumkin.

Uchinchidan, milliy iqtisodiyot balanslari iqtisodiyotda mavjud va rivojlanayotgan mutanosibliklar va aloqalarni aks ettirgan holda tartibga solish vositasi hisoblanadi. Statistika va rejalashtirish amaliyotida balans hisob-kitoblarini quyidagicha tasniflash mumkin.

Iqtisodiyot balansi quyidagi bo‘limlardan tashkil topgan; yalpi milliy mahsulot ishlab chiqarish, iste’mol va jamg‘arish, milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash va foydalanish, mehnat resurslarining jamlama balansi, milliy boylik.

Iqtisodiyot balansining birinchi bo‘limi milliy boylik, keyin yalpi milliy mahsulot, u iste’mol va jamg‘arish maqsadida moddiy boyliklar va xizmatlarni ishlab chiqarish va ishlatishni ko‘rsatadi.

Balansning uchinchi bo‘limi – milliy daromad, u yaratilgan daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bosqichlarni aks ettiradi. To‘rtinchi bo‘lim – moliyaviy balanslar matritsasi, beshinchi bo‘lim – real sektor balansi.

Balansning oltinchi bo‘limi – ishchi kuchi umumlashma balansi o‘zida iqtisodiyotda mavjud ishchi kuchi va ulardan foydalanishni aks ettiradi. Ishchi kuchi – jamiyat ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Boshqa mehnat balanslari bilan birga ishchi kuchi balansi iqtisodiyotda mehnatdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish va mehnatni oqilona taqsimlashni rejalashtirish imkonini beradi. Ushbu asosiy bo‘limlardan tashqari iqtisodiyot balansi tarkibiga bir qator qo‘shimcha balanslar va balans hisob-kitoblari kiradi. Ular asosiy bo‘limlarni aniqlashtiradi va takror ishlab chiqarish jarayonining u yoki bu tomonlarini va shartlarini aks ettiradi. Ular qatoriga: tarmoqlar aro balans, asosiy fondlar balansi, kapital qo‘yilmalar balansi, ishlab chiqarish vositalari va iste’mol mollari balansi, milliy iqtisodiyot balansining asosiy ko‘rsatkichlari balanslari kiradi.

2.2. Milliy iqtisodiyot balansini ishlab chiqishning ilmiy asoslari

Iqtisodiyot balansini ishlab chiqishning ilmiy asosi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish iqtisodiy o‘sish nazariyasi hisoblanadi.

Takror ishlab chiqarish nazariyasi real takror ishlab chiqarish jarayonini o‘rganishga asoslanadi va milliy iqtisodiyot balansining zaruriy ilmiy asosi hisoblanadi. Takror ishlab chiqarish jarayoni milliy mahsulotni ishlab chiqaruvchi va iste’molchisi hisoblanadigan jamiyatning barcha a‘zolari o‘zaro bog‘langan faoliyati

asosida amalga oshiriladigan ijtimoiy jarayondir. Bu jarayon o'z ichiga ishlab chiqarish, ayirboshlash, iste'molni va jamg'armani oladi.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoni yil sayin ishlab chiqarish hajmlarini kengayishni, ya'ni unda foydalanayotgan resurslar – ishchi kuchi, ishlab chiqarish vositalari va xom ashyoni yil sayin ko'proq darajada iste'mol qilishni, shu bilan birga takror ishlab chiqarish jarayoni natijasida ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar hajmining yil sayin oshib borishni va shunga mos ravishda, muomala, taqsimot va iste'mol jarayoniga yil sayin ko'proq tovarlar va xizmatlar kelib tushishini bildiradi. Shuning uchun iqtisodiyot doimo yangilanib turuvchi tovarlar va xizmatlar, moddiy va moliyaviy resurslarning doiraviy harakatidan iborat.

Ma'lumki, iqtisodiy firmalar (korxonalar, zavodlar, fabrikalar, dehqon-fermer xo'jaligi, jamoa xo'jaligi) va uy xo'jaligidan iborat bo'ladi. Uy xo'jaligi bilan firmalar o'rtasidagi tovarlar va xizmatlar pul mablag'lari va moddiy resurslarni doiraviy harakati jamiyat hayotining makroiqtisodiy oboroti deb ataladi. Bu ikki oqim harakati har doim bir-biriga mos kelganda iqtisodiyot ravon rivojlanadi.

Ikki oqimli harakat darajasi iqtisodiy sub'ektlar o'z manfaatlarini ko'zlab yuritiladi. Bozor ularni bir-biriga bog'laydi. Makroiqtisodiy jarayon murakkab bo'lib, u millionlab tovarlar va xizmatlar yaratilishini, ularni millionlab kishilar iste'mol qilishini bildiradi. Bu harakatning ravon amalga oshishi uchun undagi iqtisodiy nisbatlar, ya'ni takror ishlab chiqarishning turli tomonlari o'rtasidagi nisbatlar muhim ahamiyatga ega.

Bizga ma'lumki, yalpi milliy mahsulot tarkibiy qismlardan iborat, shuning uchun unda quyidagi nisbatlar mavjud:

Yalpi ichki mahsulot va qoplash fondi.

Iste'mol fondi va jamg'arish fondi.

Birinchi bo'lim tarmoq korxonalari mahsuloti bilan ikkinchi bo'lim tarmoq korxonalari mahsuloti kabilar o'rtasida vujudga keltirishning ikki usuli mavjud:

Bozor usuli.

Totalitar usuli.

Bozor usuli tovar va xizmatlar, moddiy va moliyaviy resurslar harakatini ishlab chiqaruvchilar manfaatini, qobiliyatini hisobga olgan holda ta'minlaydi.

Totalitar usulda ma'muriy buyruqbozlik yo'li bilan kishilar turmushini tenglashtirishga harakat qilinadi. Tovlar va xizmatlar, moddiy va moliyaviy resurslar harakati yuqoridan berilgan buyruqlar, rejalar asosida amalga oshiriladi.

Takror ishlab chiqarish jarayonining barcha jabhalarda makroiqtisodiy muvozanatning quyidagi turlari mavjud:

1. Yalpi talab bilan taklif o'rtasidagi muvozanat.;
2. Ishlab chiqarish bilan iste'mol o'rtasidagi muvozanat;
3. Uy xo'jaligi daromadi va xarajati o'rtasidagi muvozanat;
4. Pul massasi va tovar-xizmatlar massasi o'rtasida muvozanat;
5. Jamg'arish bilan investitsiya o'rtasidagi muvozanat;
6. Investitsiya darajasi bilan iqtisodiy o'sish darajasi o'rtasidagi muvozanat;

Ko'p yillik tajriba shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish balansi iqtisodiy rivojlanishning sur'at va mutanosibligini asoslashning samarali quroli bo'lishi mumkin.

Mamlakat iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish amaliyotida uning roli faqatgina mustaqillik yillarida qaytadan tiklanib, balans yangi pog'onaga ko'tarilmoqda. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti to'lov balansi, Markaziy bank pul balansi, moliyaviy matritsa, real sektor balansi, tarmoqlar aro balans kabilarga katta ahamiyat berilmoqda.

2.3. Takror ishlab chiqarish nazariyasi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida milliy iqtisodiyot balansini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Jamiyatda iqtisodiy barqarorlik va yuksalishning asosiy ko'rsatkichi yalpi ichki mahsulot (YaIM)dir. Uning o'sish dinamikasi va tarkibi jamiyat iqtisodiy ko'rsatkichlarining undagi foydalanilmay qolingan imkoniyatlarini ko'rsatuvchi birdan-bir indikator bo'lib hisoblanadi. O'z-o'zidan yalpi ichki mahsulot ijtimoiy mahsulotning tarkibiy qismi. Ishlab chiqarish hajmlari xalq xo'jaligi balanslari orqali

hisoblanganda uning asosiy ko'rsatkichi yalpi ijtimoiy mahsulot hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlarda ishlab chiqarish hajmlari milliy hisob tizimi (MHT) orqali hisoblanadi. Uning asosiy iqtisodiy ko'rsatkichi yalpi ichki mahsulot (YaIM) bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunda bizning respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida, iqtisodiyotda ishlab chiqarish xajmlarini belgilashda xalq xo'jaligi balanslaridan milliy hisoblar tizimiga o'tish bilan birga amalga oshirilmoqda.

MHTning asosiy afzalligi shundan iboratki, unda moddiy ishlab chiqarish sohasi bilan birga (XXBlari faqatgina moddiy ishlab chiqarish sohasini o'z ichiga oladi va nomoddiy ishlab chiqarish sohasida moddiy ne'matlar va xizmatlar yaratilmaydi, deb hisoblanadi) nomoddiy ishlab chiqarish sohasi natijalari ham hisobga olinadi. U takror hisoblash usulidan ozod bo'lib, takror ishlab chiqarish jarayonining har bir fazasi uchun maxsus hisob schyotlariga ega. MHT davlatning iqtisodiy faoliyatiga har tomonlama tavsif beruvchi o'zaro bog'liq bo'lgan statistik ko'rsatkichlardan, hisob schyotlaridan, jadvallardan iborat bo'lgan tizimni tashkil qiladi.

Xalq xo'jaligi balanslari tizimini amalga oshirishning asosiy vositasi sifatida ishlab chiqarilgan milliy daromad tarkibiga, uning vujudga kelish davrida birlamchi taqsimot va yakuniy iste'mol xarakatlari qo'shib o'rganilgan. MHTga o'tish davrida davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi istiqbollari belgilash va shu asosda uning boshlang'ich bazasi bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun rivojlangan mamlakatlarda qo'llanayotgan indeksativ rejalar tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Xalq xo'jaligi balansi modeli, asosan "xarajat ishlab chiqarish"ga asoslangan bo'lsa, endi o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish schyotlari orqali istiqbolni belgilash yo'li bilan YaIM ning kelajakdagi xajmini aniqlash imkoniyati yaratilmoqda. XXB tizimida nomoddiy ishlab chiqarish ikkinchi darajali soha deb qaralib, bu sohada mahsulot yaratilmasdan, balki moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan mahsulotni qayta iste'mol qiladi, deb qaralgan. Hozirgi kunda bunday qarashlar noreal va MHTga o'tish zarurligi real haqiqatdir.

MHTga o'tish iqtisodiyot tarmoqlar aro balansining yangi konsepsiyasiga o'tishni taqazo qiladi. Tarmoqlararo balansning yangi konsepsiyasi :

- MHTning barcha ko'rsatkichlarini muvofiqlashtirish;

- Baho va deflyator indeksatsiyalarini hisoblash, inflatsion jarayonlarni kompleks baholash, iqtisodi o'sishni belgilash bo'yicha to'la informatsion metodologik bazani yaratish;

- Iqtisodiy va ijtimoiy sohani rivojlantirishning ilmiy istiqbollarni belgilashning axborot imkoniyatlarini yaratish.

XXB nisbatan MHT moliyaviy resurslar budjet, qo'shimcha qiymat, ish haqi fondi va foyda, daromadlar va xarajatlar, aktivlar va passivlar, institutsional birliklar kabi iqtisodiy tushunchalarga juda mos keladi. XXB bilan MHTni integratsiyalash jamiyatni iqtisodiy rivojlanish asosi bo'lmish moddiy ishlab chiqarish sohasini takror ishlab chiqarishni makroiqtisodiy tahlil qilish darajasini oshiradi. XXB bilan MHT o'rtasida farq bo'lishga qaramay, bular o'rtasida umumiylik mavjud. Ushbu ikki tizimning ham asosiy vazifasi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlashning kontseptual asoslarini belgilash va iqtisodiyotning rivojlanish, undagi aloqadorlik va bog'liqliklarni belgilovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlashdir. Ikkinchidan, makroiqtisodiy statistika ko'rsatkichlarining uslubiy biligini ta'minlash, ya'ni ko'rsatkichlar mohiyati, ularning klassifikatsiyasi birligini taminlashdan iboratdir.

XXB va MHTning vazifalari o'rtasidagi umumiylikdan tashqari bu ikki model o'rtasida metodologik xarakterdagi umumiylik ham mavjud. Ular:

- milliy xo'jalikni rivojlanib boruvchi, takror ishlab chiqaruvchi iqtisodiy tizim sifatida modellashtirish tamoyili;

- iste'mol qiymatlar xarakati bilan daromad xarakatini chegaralash;

- bir tomondan iste'mol qiymatlari va daromadlarini ikkinchi tomondan resurslar zaxirasini ajratib ko'rsatish;

- ishlab chiqarish daromadlarini qayta taqsimot daromadlaridan farqlash;

- mahsulotni yakuniy va oraliq mahsulotga hamda iste'molni yakuniy va oraliq iste'moga guruhlash;

- asosiy va moddiy aylanma fondlarni ajratib ko'rsatish.

XXB bilan MHT o'rtasida shu bilan birga boshqa turdagi umumiyliklar ham mavjud. Masalan. Aholining yordamchi xo'jalik faoliyatini baholashda tovar-pul shakliga kirmaydigan mahsulot bahosini belgilash va hokazo.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiyot balansini deb o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy jadvallar tizimiga aytiladi. U iqtisodiyotni muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan mutanosibliklarni ma'lum davrga o'rnatish imkonini beradi.

Iqtisodiyot balansini ishlab chiqishning ilmiy asosi takror ishlab chiqish (iqtisodiy o'sish) nazariyasi hisoblanadi.

Iqtisodiyot balansini takomillashtirish – iqtisodiy rivojlanishning sur'at va mutanosibligini asoslashning samarali instrumenti bo'la olishidadir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiyot balansining mohiyati nimadan iborat?
2. Balans hisob-kitoblaridan qayerda foydalanish mumkin?
3. Milliy ishlab chiqarish balansini qanday tasniflanadi?
4. Iqtisodiyot balansining bo'limlari qaysilar?

3-BOB. AHOLI VA MEHNAT BALANSI

3.1. Ishchi kuchi balansini tuzishning nazariy va ijtimoiy asosi

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti, tabiiy boyliklar, iqtisodiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni ko'zda tutadi. Mazkur masalani yechishda mehnat resurslaridan to'la va oqilona foydalanishga katta ahamiyat beriladi.

Aholining joylashtirilishi ijtimoiy-iqtisodiy qonun. Shuning uchun bu qonunni faqat demografik hodisa deb qarash mumkin emas, ya'ni demografik hodisalar odamlarning ishlab chiqarish vositalariga munosabati va ularning ishlab chiqarishdagi bevosita ishtiroklari natijasidir.

Demak, aholini joylashtirish qonunining mazmuni takror ishlab chiqarish, mehnat resurslari (aholi)ning harakati va ulardan foydalanishdir.

3.2. Ishchi kuchi balanslari tizimi va ularning iqtisodiyotni tartibga solishda qo'llanishi

Balans hisob-kitoblari tizimi – ishchi kadrlarni tayyorlash va mehnat resurslaridan foydalanishni tartibga solishning asosiy usuli sifatida ishchi kuchi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning barcha asosiy bosqichlari, o'nlab hisob-kitoblarni o'z ichiga oladi.

Hozirgi vaqtda tartibga solish organlari ishchi kuchi balanslarining quyidagi tizimidan foydalanadilar:

- a) ishchi kuchi;
- b) iqtisodiyotni ishchi kuchi bilan ta'minlash balans hisob-kitoblari;
- v) yoshlarni mehnat bilan ta'minlash balans;
- g) malakali ishchi kadrlar balans;
- d) mutaxassislar balans.

Bu balanslar yordamida quyidagilar aniqlanadi:

- iqtisodiyotning tarmoqlari bo'yicha mehnat resurslarini taqsimlashdagi mutanosibliklar;

- tumanlar, shaharlar va qishloqlar o'rtasida mehnat resurslarini taqsimlash zaruriyati; o'qishda band bo'lgan mehnatga qobiliyatli aholi soni, mehnatga qobiliyatsiz yoshdagi aholining milliy ishlab chiqarishdagi ishtiroki.

Ishchi kuchi balansi iqtisodiyot balansining tarkibiy qismini tashkil etadi. Chunki, unda milliy mahsulot ishlab chiqarishga ketgan barcha mehnat xarajatlari aks ettiriladi.

Shu munosabat bilan u kelajakdagi ishchi kuchini, takror ishlab chiqarish jarayonining muhim tomonlarini xarakterlaydi. Unda mehnat resurslarining soni va o'sishi, bandlikning ortishi, malakali kadrlarga bo'lgan talab va uning ta'minoti, mamlakat tumanlari va tarmoqlari bo'yicha ishchi kuchini taqsimlash ko'rsatiladi.

Demakki, ishchi kuchi balansi iqtisodiyot balansining tarkibiy qismi bo'lib, u o'zida ishchi kuchi, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ham aks ettiradi; mamlakatning mehnat resurslari, ularning bandligi va fan-texnika yutuqlari, mehnat umumdorligi o'sishi hisobiga mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni xarakterlaydi.

Ishchi kuchi balansi ikkita o'zaro bog'langan balanslar; ish vaqti va mehnat resurslari balanslaridan iborat.

Ish vaqti va mehnat resurslari balanslari iqtisodiyotni tartibga solishning shakllanishiga faol ta'sir etadi. Mehnat resurslaridan maqsadga muvofiq va samarali foydalanish eng kam mehnat xarajatlari bilan maksimal natijaga erishish imkonini beradi.

Tartibga solish amaliyotida ish vaqti balansining qo'llanilishi ijtimoiy mehnatdan oqilona foydalanish ehtiyojidan kelib chiqadi.

Shunday qilib, ish vaqti balansi barcha xarajatlarni aks ettirish asosida tarmoqlar bo'yicha mehnatni taqsimlash va undan foydalanish mutanosibliklarni to'g'ri aniqlab olish imkonini beradi.

Balansda quyidagilar o'z aksini topadi:

- xo'jalikning turli tarmoqlari, bo'yicha real mehnat xarajatlari;

- Milliy ishlab chiqarishda uy xo'jaligi va shaxsiy tarmoqlarga, xo'jalikda, shuningdek, o'qishdagi mehnat xarajatlari ratsional mutanosibligi;

- milliy ishlab chiqarishda band bo'lgan bitta ishchiga to'g'ri keladigan mehnat yuki (nagruzkasi);

- vaqt zaxirasi;

- vaqtni yo'qotish va qisqartirish;

Sanab o'tilgan vazifalar ish vaqti balansi mazmunini ochib beradi.

Ish vaqti balansini 2 ta bo'limga ajratish mumkin:

- jamoat tasarrufidagi vaqt zaxiralari;

- jamiyatga kerakli ish vaqti.

Buni quyidagi jadval sifatida ko'rish mumkin:

3.1-jadval

Ish vaqti balansi

Vaqt zaxirasi (resurslar)

1. Jamiyat tasarrufidagi potentsial vaqt zaxiralari (resurslari)

jami _____

shu jumladan:

a) real vaqt zaxiralari _____

b) vaqtni yo'qotishlar _____

bundan

kasalliklar tufayli _____

boshqa yo'qotishlar _____

2. Jamiyatga kerakli ish vaqti-

jami _____

shu jumladan:

A) ijtimoiy xo'jalikda _____

Ulardan:

B) moddiy-maishiy xizmatlar sohasida _____

V) madaniyat va sog'liqni saqlash sohasida _____

G) uy xo'jaligida _____

D) o'qishga sarflangan vaqt xarajatlari _____

Ulardan:

Ishlab chiqarishdan tashqari _____

Ish vaqtining umumiy xarajatlaridan jami _____

Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlatiladi jami _____

Shu jumladan, tarmoqlar bo'yicha: _____

Noishlab chiqarish sohasi tarmoqlari ishlatiladi: jami _____

Shu jumladan, tarmoqlar bo'yicha: _____

3. Jamiyatning ishsiz vaqti-umuman _____

Shu jumladan,

- yo'lga ketgan xarajatlar (ishgacha va orqaga) _____

- boshqa vaqt xarajatlari

- jamiyatining bo'sh vaqti (odamlarning jismoniy rivojlanishi va dam olish)

Balansning ikkita oxirgi bo'limlaridagi vaqt sarflari birinchi bo'lim, ya'ni jamiyat tasarrufidagi vaqt zaxiralari bilan bog'liq.

Umumlashma balansning bu jadvali jamiyat vaqtidan foydalanish haqida tasavvur yaratadi.

Ish vaqti balansini hisob-kitob qilishda haqiqiy vaqt zaxiralari hisoblanadi. Maksimal vaqt fondi kalendar ish vaqti fondidan uyqu, ovqatlanish va boshqa fiziologik ehtiyojlarini qondirishga ketgan vaqt ayrilib topiladi. Hozirda bu xarajatlar o'rtacha 1kishiga taxminan 1 kunda 9 soatni tashkil etadi.

Demakki, 1 kishining maksimal yillik ish vaqti fondi 5475 soatga teng.

Iqtisodiyot va o'qishda band bo'lgan barcha mehnat resurslarining yillik ish vaqti fondi mamlakatning ish vaqti zaxirasini (resursini) tashkil etadi.

Ishchi kuchi balansi – bu reja iqtisodiy hujjat hisoblanib, unda ishchi kuchi, takror ishlab chiqarish jarayoni, xo'jalik tarmoqlari, faoliyat turlari bo'yicha mehnatdan foydalanish, ularni to'ldirish manbalari o'z aksini topadi.

Ishchi kuchi balansining mohiyati va qo'llanilishidan kelib chiqib, uning vazifalarini quyidagilarga ajratish mumkin:

- mamlakatning barcha mehnat resurslari va ularni asosiy belgilarga ko'ra guruhlashni to'la hisobga olishni ta'minlash;

- iqtisodiyotning alohida tarmoqlari va ma'muriy hududlarda ishchi kuchiga bo'lgan qo'shimcha ehtiyojni aniqlash;

- bu ehtiyojlarni qondirish manbalarini aniqlash;

- mamlakatda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda xalq xo'jaligi tarmoqlari va sohalari o'rtasida mehnat resurslarini oqilona taqsimlash va qayta taqsimlash bo'yicha tadbirlar, ishlab chiqish;

- malakali ishchilar va mutaxassislarni tayyorlash, shuningdek, ularning malakasini oshirishni tashkil etish orqali mamlakat mehnat resurslari sifatini yaxshilash tadbirlarini ishlab chiqish.

Ishchi kuchi balanslari:

- haqiqiy;

- reja balanslariga bo'linadi.

Ishchi kuchi haqiqiy balansida oldingi davr uchun ishchi kuchi zaxiralari va ulardan foydalanish o'rtasida mutanosiblik aks ettiriladi. Haqiqiy mehnat balanslari mamlakat iqtisodiyotidagi o'zgarishlar va ro'y bergan ijtimoiy siljishlar bilan bog'liq mehnat resurslarining soni va tarkibidagi sifat o'zgarishlarni tavsiflaydi.

Ishchi kuchining kelajakdagi reja balansi keyingi davrga tuziladi, unda iqtisodiyotning istiqbolli rivojlanishi, mehnat umumdorligining o'sishi fan, texnika

va madaniyat yutuqlarini joriy qilish asosida ishchi kuchi resurslarining o'zgarishi hamda ulardan oqilona foydalanish loyihalashtiriladi.

Ishchi kuchi reja balansini tuzish uchun quyidagilarni bilish lozim:

- xo'jalikning alohida tarmoqlarini rivojlantirish rejalarining iqtisodiy va texnik xususiyatlari;
- ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar;
- mehnatga qobiliyatli aholining ko'payishi;
- malakaviy tarkibda o'zgarishlar

Yuqoridagilardan tashqari ishchi kuchi balanslari xususiy va yig'ma, tarmoq va hududiy balanslarga bo'linadi.

Ishchi kuchining xususiy balansi mehnat resurslarining sifatini to'la tavsiflash uchun tuziladi. Bu ayollar bandligi, yoshlar mehnat resurslari, malakali ishchi kadrlar, mutaxassislar balanslari va h.k.

Xususiy balanslar asosida yig'ma balanslar tuziladi.

Ishchi kuchi yig'ma reja balansi tumanlar, iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha mehnat resurslari harakati va uy xo'jaligida band bo'lgan mehnat resurslarining ulushini aniqlash imkonini beradi.

3.3. Mehnat resurslari va aholining kelajakdagi sonini aniqlash uslubiyati

Mehnat resurslari tushunchasi o'z ichiga barcha ishlayotgan va ishlamayotgan, mehnatga qobiliyatli aholini oladi. Bunday tavsif barcha formatsiyalarga tegishli. Fiziologik nuqtan nazardan inson faqat ma'lum bir jismoniy rivojlanish darajasiga ega bo'libgina mehnat qila oladi. Demak, mehnat resurslariga yoshi jihatidan bu darajaga etmagan va mehnat qobiliyatini yo'qotgan aholi qismi kiritilmaydi. Shunday qilib, mehnat resurslari mavjud va potentsial ishchi kuchi, aholining bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. Pastki chegarasi potentsial ishchi kuchini tashkil etadi. Yoshiga ko'ra chegarasi ijtimoiy-iqtisodiyomillarga bog'liq. Eng muhim-omillar:

1. Aholining moddiy turmush darajasi
2. Ishchilarni tayyorlashga hukumat talablari

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib, mehnat resurslari chegarasi ham o'zgarib turadi.

Umumiy an'ana shundayki, kam rivojlangan mamlakatlarda yosh avlod mehnat faoliyati bilan erta shug'ullana boshlaydi, qariyalar esa kech tugatadilar.

Rivojlangan mamlakatlarda mehnat resurslari chegaralari yosh avlodning mehnat faoliyati bilan kech shug'ullanishi tufayli qisqartiriladi.

Shunday qilib, mehnat resurslari – bu nafaqat statistik miqdoriy tushuncha, balki, ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya hamdir.

Aholi va mehnat resurslari sonini reja davriga hisob-kitoblar iqtisodiyot rivojlantirish rejalarini ishlab chiqarishda muhim rol' o'ynaydi.

Reja davrining har bir yiliga aholi soni quyidagicha aniqlanadi: aholi sonidan reja davridagi o'lchamlar soni ayrilib, bu davrda tug'iladigan va yashaydigan bolalar soni qo'shiladi.

Mamlakat xo'jaligida ayollar ishtirok etish darajasi demografik, ijtimoiy va iqtisodiy omillarga bog'liq.

Demografik omillarga quyidagilar kiradi: soni, tuzilishlar soni, maktabgacha va maktab yonidan soni;

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarga esa: aholi daromadlari darajasi, turmushning sanoatlashtirilishi, xalq ta'limi tizimi va kadrlar tayyorlash tizimi rivojlanishi; ayollarning jamiyatdagi o'rni va h.k.

Aholi va mehnat resurslarini reja davriga hisob-kitob qilish xalq xo'jaligi rivojlanish rejalarini ishlab chiqarishning muhim qismini tashkil etadi.

Moddiy ishlab chiqarish ob'ektlari va xizmat ko'rsatish sohasi ko'rsatkichlarini asoslash uchun butun aholi sonini aniqlash kerak.

Qisqacha xulosalar

Ishchi kuchi balansini tuzishning nazorat va ijtimoiy asosi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti, tabiiy boyliklar, iqtisodiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni ko'zda tutadi.

Balans hisob-kitoblari tizimi – ishchi kadrlarni tayyorlash va mehnat resurslaridan foydalanishni tartibga solishning asosiy usuli sifatida hisob-kitoblarni o‘z ichiga oladi.

Aholi va mehnat resurslarini reja davriga hisob-kitob qilish iqtisodiyotni tartibga solishning muhim qismini tashkil etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishchi kuchi balansi tuzilishining shart-sharoitlari nimalardan iborat?
2. Aholi va mehnat resurslarining kelajakdagi soni qanday aniqlanadi?
3. Ish vaqti balansi qanday tuziladi?
4. Ishchi kuchi balansining turlari qanday?

4-BOB. AHOLI PUL DAROMADLARI VA XARAJATLARI BALANSI

4.1. Aholi pul daromadlari tushunchasi va balansi

Pul daromadlari barcha toifalardagi aholining mehnati evaziga olgan ish haqi, tadbirkor shaxslar daromadlari, nafaqa, tushum, stipendiya, mulkdan olingan daromadlar, qimmatbaho qog'ozlar, dividendlar, renta, ko'chmas mulk, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va chorva mollarini sotish, turli xizmatlarni ko'rsatishdan olingan daromad va boshqalardan iborat.

1. Aholining real umumiy daromadlari deganda, sotib olish narxlari o'zgarishlariga moslashtirilgan, bepul yoki ijtimoiy iste'mol fondlari hisobidan aholiga xizmatlar uchun imtiyozlar berilgandagi qiymatlarga shaxsiylarni qo'shish orqali aniqlangan daromad tushuniladi.

2. Aholining ihtiyoridagi shaxsiy daromadlari iste'mol narxlari o'zgarishiga moslashtirilgan shaxsiy daromadlaridir.

3. Aholining daromadlari yig'indisi uning shaxsiy daromadlariga ijtimoiy iste'mol fondlari hisobidan aholiga bepul yoki imtiyozli ravishda ko'rsatilgan xizmatlar qiymatini qo'shish orqali aniqlanadi.

4. Aholining shaxsiy daromadlari – ishchilarni yollab ishlatganliklari uchun, shaxsiy yordamchi xo'jalikdan yordamida, yakka tartibdagi mehnat faoliyati natijasida, moliya-kredit tizimidan olingan barcha pul va natura shaklidagi daromadlardir.

5. Aholining ihtiyoridagi shaxsiy daromadlarini (2) topish uchun aholining shaxsiy daromadlaridan soliqlar, majburiy to'lovlar va aholining har xil ijtimoiy tashkilotlarga to'laydigan badallarini chegirib tashlash lozim.

6. Aholining pul daromadlari (aholining pul daromadlari va xarajatlari balansining daromad qismi) o'z ichiga korxonalaridan tushayotgan pul tushumlari, naqd bo'lmagan o'tkazmalar va soliq, turli xil to'lovlar, aholining pul daromadlari hisobidan ko'rsatilayotgan xizmatlar va mahsulotlar qiymatini o'z ichiga oladi, Aholi guruhlarida orasidagi pul aylanishi balansda hisobga olinmaydi.

7. Ishchilarning o'rtacha daromadlari va o'rtacha ish haqi har bir ishchining iste'moliga yo'naltirilgan vositalarning yig'indisiga asosan aniqlanadi.

Iste'molga yo'naltirilgan vositalarga quyidagi natura va pul shaklidagi to'lovlar kiradi: mehnatga haq to'lash fondi, rag'batlantirishlar va pul to'lovlari, aksiyalardan kelayotgan dividend va foizlar.

8. Real ish haqining o'rtacha qiymati nominal ish haqidan soliqlar chegirib tashlagandan so'ng, iste'mol tovarlari va xizmatlari narxlar indeksi nisbatiga teng.

9. Nafaqa, stipendiya va yordam pullarining o'rtacha qiymati ish bilan band, qariligi sababli, nogironligi, boquvchisi yo'qligi bo'yicha pensiyalar va ijtimoiy pensiyalarning miqdoriga asosan hisoblanadi. Ushbu nafaqalar bir xil vaqtda, har oy to'lanadi.

Aholining pul mablag'lari o'z ichiga aholining qo'l ostida bo'lgan nakd pullari, xalq banki va boshqa banklardagi omonot qo'yilmalari, obligatsiyalari, davlatning hayotni sug'urta qilish bo'yicha polislar, sertifikatlar, aksiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni oladi.

Aholi pul xarajatlari va jamg'arish aholining tovarlar va turli x summasi shu ttib olishga qilgan xarajatlari, majburiy to'lovlar va turli xil a'zolik badallari (soliq va yig'implar, sug'urtaga to'lovlar, ijtimoiy va kooperativ tashkilotlarga a'zolik badallari, tovar kreditiga foiz lar va boshqalar) hamda shaxsiy jamg'armalaridan iborat.

Aholining turmush darajasini iqtisodiyotda quyidagi ko'rsatkichlar xarakterlab beradi:

- jon boshiga to'g'ri kelgan sof milliy daromad.
- nominal va real daromad indeksleri.
- turmush qiymati indeksi;
- inson barkamolligi indeksi;
- aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi;
- yashash minimumi va boshqalar.

Bu ko'rsatkichlar qiymat-pul ko'rsatkichlari bo'lib, aholining hayotiy ehtiyojlarini qondirish me'yorini aks ettiradi. Aholi jon boshiga yaratilgan Sof milliy daromad iqtisodiy taraqqiyotni va aholi turmush darajasini ifodalaydi:

$$K = \frac{SMD}{A}$$

Bu yerda: K – aholi turmush darajasi koeffitsiyenti;

SMD – sof milliy daromad;

A – aholining o'rtacha yillik soni.

Aholi turmush darajasining yuksalishi uchun SMD ning o'sish sur'ati aholining o'sish sur'atidan yuqori bo'lishi lozim. Buni aniqlash uchun turmush darajasi indeksini hisoblash kerak:

$$I_{t.d.} = \frac{SMD_1}{A} : \frac{SMD_0}{A_1} = K_1 : K_0$$

Bu yerda: $I_{t.d.}$ – aholi turmush darajasi indeksi.

Agar $I_{t.d.}$ birdan katta bo'lsa, iqtisodiy o'sish sodir bo'lgan, binobarin, aholi turmush darajasi oshgan. Agar $I_{t.d.}$ birdan kichik bo'lsa, aksincha.

$I_{t.d.} < 1$ bo'lganda aholi turmush darajasi ham o'zgarmagan.

4.2. Iste'mol baholar o'zgarishi, indeksi, aholining nominal va real daromadlariga ta'siri.

Aholining nominal daromadi – bu ishlovchining muayyan turdagi ish (xizmat) larni bajargandan so'ng uning mehnatining natijasiga qarab (bunda albatta uning miqdori va sifati hisobga olinadi) beriladigan mehnat (ish) haqi ko'rinishidagi jami daromadlarini ifodalaydi.

Statistikada aholining nominal daromadi – aholining o'z mulkidan (renta, foyda, foiz) olgan daromadlari bilan mehnat tufayli olgan daromadlari (ish haqi, tadbirkorlik daromadi) yig'indisi sifatida ko'riladi.

Nominal daromad – aholining turmush darajasini yetarli darajada baholay olmaydi. Chunki, bu daromadlar joriy iste'mol baholarida ko'rsatiladi. Shuning uchun aholining real daromadini hisoblashga ehtiyoj tug'iladi.

Real daromad jami pul daromadlaridan turli to'lovlar (soliqlar, ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar) ajratib tashlangandan so'nggi qolgan pul daromadini iste'mol narxlari indeksiga bo'lish yordamida aniqlanadi:

$$RD = \frac{\text{Nominal daromad - turli xil to'lovlar}}{\text{Iste'mol narxlari indeksi}}$$

Real daromad iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, aholi turmush darajasini umumlashgan holda xarakterlaydi.

Aholining umumiy va yakuniy daromadlarini hisoblash natijasida aholining real daromad indeksi hisoblanadi. Buni quyidagi jadvalda ko'rib chiqamiz. Aholining real daromad indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$I_{PD} = \frac{PD_1}{PD_0} : I_p$$

Bu yerda: PD_0 va PD_1 – real daromadning bazis va joriy davrlardagi qiymati; I_p – iste'mol narxlari umumiy indeksi.

$$I_{PD} = \frac{PD_1}{PD_0} : I_p = (486 : 469) : 1,16 = 0,893 \text{ yoki } 89,3 \text{ foiz}$$

Demak, aholining real daromadi joriy davrda bazis davrga nisbatan 10,7 foiz ga kamaygan.

O'rganilayotgan yillarda iste'mol narxlari indeksi esa 16 foiz ga oshgan. Agar baho o'zgarmagan yoki pasaygan holatda aholining pul daromadi ko'paysa, real

daromad ham ko'payadi. Agar pul daromadi o'zgarmay turib, narx oshsa, real daromad pasayadi, narx pasaysa, aksincha, ortadi. Aholining pul daromadi va narx real daromadga qarama-qarshi yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi.

Oilalarning daromad va xarajatlarini statistik o'rganish uy xo'jaligi budjetlarini statistik tekshirish asosida har oyda muntazam ravishda oilalarni (turli kasbdagi) tanlab olish asosida amalga oshiriladi.

Uy xo'jaligi budjetlarini tekshirish ma'lumotlari aholi daromadi iste'mol xarajatlari, aholi turli qatlamlaridagi daromad va xarajatlarining o'zgarishini tavsiflaydi. Uy xo'jaligi va uning tarkibidagi a'zolarining bandligi bilan bog'langan holda, ular orasidagi farqlarni ochishda foydalaniladi, daromad darajasini iste'mol bilan bog'langan holda daromadlarni shakllantirishda alohida manbalar rolini ko'rsatadi; iste'mol talablari o'zgarishlarini bosqichma- bosqich ifodalashda foydalaniladi; daromadlar darajasi va aholi turmush darajasini tavsiflovchi boshqa ko'rsatkichlar differentsatsiyalashini ifodalaydi.

4.3. Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi

Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi aholi daromadlarining yig'indisi va ularning tashkil topish manbalari, xarajatlari miqdori va tarkibini ifodalaydi.

Aholining pul daromadlari tarkibiga quyidagilar kiradi; mehnat haqi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar, pensiya, stipendiya va boshqa nafaqalar, moliya tashkilotlaridan tushumlar (sug'urta to'lovlari, omonatdan tushumlar, zayom yutuqlari), shaxsiy qurilish va boshqa maqsadlar uchun olingan qarzlilar h.k.lar.

Aholi xarajatlariga quyidagilar kiradi:

1. Tovarlar va xizmatlarni sotib olish.
  - a) turli shoxobchalardan sotib olingan tovarlar;
  - b) xizmatlarni to'lash va boshqa xarajatlar, shu jumladan,
    - uy-joy va maishiy xizmatlar to'lovi;
    - kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;

- ta'lim xizmatlari uchun to'lovlar;
- dam olish, sanatoriya yo'llanmalari uchun to'lovlar;
- tibbiyot va turizm uchun to'lovlar;
- kino, teatr, turli tomoshalar uchun to'lovlar;
- transport va aloqa xizmatlari uchun to'lovlar;
- boshqa xarajatlar;

2. Majburiy va ixtiyoriy to'lovlar:

- a) soliq va yig'imlar;
- b) sug'urta uchun to'lovlar;
- v) qarzlarni to'lash.
- g) lotoreya biletlarini sotib olish;
- d) tovar krediti uchun foiz to'lovlari;
- e) nafaqa fondi uchun to'lovlar;

3. Omonatga qo'yilgan va qimmatli qog'ozlarga qilingan sarflarning o'sishi:

- a) xalq bankiga va boshqa banklarga qo'yilgan omonatlarning o'sishi;
- b) ichki zayomlarni sotib olish.
- v) sertifikatlarni sotib olish.
- g) bank bilan hisob-kitob qilish maqsadida plastik kartochkalarni sotib olish.
- d) korxonalar aksiyalarini sotib olish;

4. Uy-joy sotib olish;

Bozor iqtisodiyoti sharoitida respublikamizda bozor prinsiplaridan kelib chiqib aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi tarkibida bir qancha o'zgarishlar yuz berdi. Masalan: avval aholi pul daromadlari tarkibida dividend, foiz, tadbirkorlik va chet el valutasini sotishdan tushgan daromadlar aks etmas edi. Hozirgi kunda bu daromadlar aholi daromadlarida ma'lum o'ringa ega. Aholi xarajatlariga esa bank bilan hisob-kitob qilish uchun plastik kartochkalarni sotib olish, korxonalar aksiyalarini sotib olish, chet el valutalarini sotib olish va shu kabi xarajatlar qo'shilgan.

Dividend – bu aksiyadorlik jamiyati ko‘rgan foydaning aksiyadorlarga ulush sifatida tegadigan qismi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan sari dividendning aholi daromadlaridagi salmog‘i ortib boradi. Chunki, aholining tobora ko‘proq qismi aksiyadorlarga aylanadi. Aksiyadan olinadigan nominal daromad (A_n)

quyidagicha aniqlanadi.

$$A_N = \frac{D}{AK} \times 100 \text{ foiz}$$

bu yerda: D – dividend; A – aksiya qiymati.

Aksiyadan olinadigan real daromadni hisoblash uchun inflatsiyaning ta‘siri inobatga olinadi: $A_{rd} = A_N \times I_p$

bu yerda: I_p – narxning umumiy indeksi.

Foiz – bu pul egasi o‘z pulini o‘zgalarga qarzga berganligi uchun oladigan daromadi. Foiz karzga berilgan pul summasiga nisbatan ulush darajasida belgilanadi, ya‘ni foiz stavkasi aniqlanadi:

$$F_n = \frac{KD}{KS} \times 100 \text{ foiz} \quad KD = KS \times F$$

$$F_p = F_n \times I_p$$

Bu yerda: F – nominal foiz stavkasi.

KD – ko‘zlangan daromad; KS – qarz summasi. F – real foiz stavkasi. I_p – narx indeksi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlarini indeksatsiyalash muhim ahamiyatga egadir. Chunki, bu aholi daromadlari oshishiga yordam beradi.

Indeksatsiya – fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish bo‘yicha davlat siyosatining bir turi bo‘lib, aholining ayniqsa, kam ta‘minlangan aholining (nafaqadagi, nogironlar, ko‘p bolali oilalar, talabalar) pul daromadlarini va ularni sotib olish qobiliyatini saqlab qolishga qaratilgan. Indeksatsiyani amalgaoshirishda iste‘mol buyumlariga bo‘lgan narx indeksi asos qilib olinadi. Indeksatsiyani amalgaoshirishda

eng kam iste'mol savati aniqlanadi. "Iste'mol savati" insonga zarur bo'lgan oziq-ovqat, sanoat mollari va xizmatlarining tirikchilik uchun kifoya qiladigan hajmidir.

Yuqoridagilarni hisobga olib, aytish mumkinki, respublikamizda aholi iste'mol xarajatlarining salmog'i oshganini hisobgaolgan holda aholi pul daromadlarini indeksatsiya qilish fuqarolar daromadini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

4.4. Aholi iste'moli

Moddiy ne'matlar, xizmatlar iste'moli darajasi va uning strukturasi "aholi turmush darajasi"ning muhim elementlaridan biri hisoblanadi. Aholining turmush darajasini tavsiflashda noishlab chiqarish iste'moli ya'ni xizmat ko'rsatish sohalaridagi muassasa va tashkilotlardagi aholining iste'mol ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ishlab chiqarish iste'moli ya'ni mehnat predmetlari va vositalarining ishlab chiqarish jarayonidagi iste'moli moddiy ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanadi va iqtisodiy statistikaning o'rganish ob'ektidir.

Noishlab chiqarish iste'moli 3 ta tarkibiy elementga bo'linishi mumkin:

- 1) aholining shaxsiy iste'moli (shaxsiy budjet hisobiga moliyalashtiriladi).
- 2) aholiga madaniy- maishiy xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar (maktab, klublar, teatr-kontsert tashkilotlari, passajir transporti) va muassasalarning moddiy xarajatlari shaklida ifodalanadigan moddiy ne'matlar iste'moli;
- 3) Davlat boshqaruvi, mudofaa, fan va texnika xizmatlarini ko'rsatish va ijtimoiy sohada moddiy ne'matlar iste'moli.

Birinchi 2 element aholining iste'mol fondlarini shakllantiradi. Bu fondning tarkibi, miqdorlari va tuzilmalarini to'liq statistik o'rganish aholining oziq-ovqat, kiyim-kechak, poyabzal, uy-joy, madaniy-maishiy predmetlariga mo'ljallangan ratsional iste'molini qondirish jarayonini aks ettirish uchun muhim ijtimoiy ahamiyatga ega.

Aholining iste'mol fondini o'rganish uchun bir qator guruhlashlar qo'llaniladi. O'z navbatida bu fondning natural-buyum tarkibi tekshiriladi. Moddiy ne'matlar iste'molining bunday guruhlari: oziq-ovqat mahsulotlari; salqin ichimlik va tamaki;

kiyim – kechaklar; poyabzal: mebel va xo‘jalik tovarlari; uzoq muddatli foydalanishga mo‘ljallangan madaniy-maishiy buyumlar; yonilg‘i va yorituvchi tovarlar; elektr-energiya, suv, gaz, uy-joy fondining eskirishidan iborat.

Jamiyat a‘zolarining moddiy ta‘minlanishi aholining turli xil moddiy ne‘matlarga bo‘lgan iste‘mol darajasi va tuzilmasi bilan aniqlanadi. Aholining moddiy ne‘matlar vazizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlarining qondirilish darajasi ya‘ni iste‘molini tavsiflash uchun ko‘rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Bu ko‘rsatkichlar qiymat va natura shaklida hisoblanishi mumkin. Misol uchun, shunday umumlashgan ko‘rsatkichlardan biri “moddiy ne‘mat va xizmatlarga bo‘lgan umumiy iste‘mol hajmi” qiymat shaklida aholi jon boshiga hisoblanishi mumkin. Bu ko‘rsatkichning hisoblashda iste‘mol qilingan moddiy ne‘matlarning hajmi aholining moddiy ne‘matlarga bo‘lgan shaxsiy iste‘moli qiymati sifatida aniqlanadi (bunda davlat uy-joy fondining yillik eskirish qiymati hisobga olinmaydi).

Oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan iste‘mol ko‘rsatkichlarini hisoblashda muayyan xususiyatlar vujudga keladi. Oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan iste‘mol 80 foiz ni tashkil etadi. Oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan iste‘mol ko‘rsatkichlarini aholi jon boshiga hisoblashda (odatda yilga) natural va shartli natural o‘lchov birliklari qo‘llaniladi.

Masalan: qaymoq, qatiq, sariyog‘ va boshqalar “sut va sut mahsulotlari” guruhiga bo‘lgan iste‘mol bo‘yicha qayta hisoblanadi. Aholi jon boshiga oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoj 10 ta asosiy guruhga ajratiladi.

Bunda aniq mahsulotlar bo‘yicha natura holidagi iste‘mol fondi alohida mahsulot turining moddiy balanslari asosida aniqlanadi. Aholi jon boshiga oziq-ovqat mahsulotlari ko‘rsatkichlarining boshqa xususiyatlari shunda namoyon bo‘ladiki, uni alohida hududlar birligi bo‘yicha taqqoslashda iste‘molchilar tarkibini yoshi bo‘yicha (erkaklar va ayollar iste‘moli, yosh bolalar va katta yoshdagilar, yoshlar va pensionerlar, jismoniy va aqliy band bo‘lganlarga ajratgan holda) hisobga olish zarur.

“Iste’molni qondirish koeffitsiyenti” ko‘rsatkichini hisoblash uchun iste’molning haqiqiy darajasi (HI) ilmiy asoslangan normaga – iste’molning ratsional normasiga (RI) nisbati bilan ifodalanadi, ya’ni

$$K = \frac{\text{Haqiqiy iste'mol darajasi}}{\text{Ratsional norma}}$$

Iste’molning ratsional normalari – tibbiyot, biologiya va ijtimoiy soha mutaxassisleri tomonidan ishlab chiqiladi.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini yaxshilash nafaqat ularning alohida mahsulotlarga bo‘lgan iste’moli darajasining oshishiga, balki uning tuzilmasining takomillashishiga olib keladi.

Masalan, 1-jadvaldan ko‘rinadiki, aholining jon boshiga to‘g‘ri kelgan non va non mahsulotlari, shuningdek, kartoshka sezilarli qisqardi, bu vaqtda suv, go’sht, tuxum va boshqa mahsulotlar iste’mol darajasi o‘ydi. O‘z navbatida ikkala tendentsiya ham ratsional normaga unchalik yaqinlashmadi.

Sotsial statistikada moddiy ne‘matlar iste’moli ko‘rsatkichlari dinamikasini tekshirish – iqtisodiy indekslar metodiga asoslangan. Bunda barcha moddiy ne‘matlar hamda alohida turdagi iste’mol mahsulotlariga ajralgan holda iste’mol dinamikasi o‘rganiladi.

Alohida turdagi mahsulotlar iste’mol hajmining individual indeksi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$i_g = q_1 : q_0$$

bu yerda: q_1 va q_0 hisobot va bazis davrlardagi moddiy ne‘matlarning natira ko‘rinishidagi iste’mol hajmlari.

Aholi jon boshiga iste’molning individual indeksi quyidagi formula bilan topiladi:

$$i_q = \frac{q_1}{S_1} : \frac{q_0}{S_0} = I_q : I_s$$

Bu yerda: S_1 va S_0 – hisobot va bazis davrdagi aholining o‘rtacha yillik soni.

Moddiy ne'matlar guruhlarining iste'mol dinamikasini aniqlash uchun qiymat ko'rsatkichlari asosida iste'molning umumiy indekslari tuziladi. Bu indeks formulasi iste'mol fizik hajmining agregat indeksi ko'rinishida bo'ladi:

$$I_{f.x.iste'mol} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

bu yerda: p_0 - har bir mahsulotning taqqoslama bahosi;

q_1 va q_0 hisobot va bazis davrlardagi har bir turdagi iste'mol qilingan mahsulot miqdori.

Moddiy ne'matlarni qayta baholash xalq iste'moli tovarlariga bo'lgan individual va gruppaviy baho indekslari asosida tashkil etiladi ya'ni $q_1 p_1 q_0 p_1 : I_p$

Aholi jon boshiga umumiy iste'mol indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$I_{a.j.b.ist.} = I_{f.x.iste'mol} : I_s = \frac{\sum q_1 p_0 S_1}{\sum q_0 p_0 S_0}$$

Moddiy ne'matlarning iste'mol darajasiga faktorlarning ta'sir darajasini aniqlash maqsadida korrelatsion-regression tahlil hamda iste'molni turli faktorlar ta'siri natijasida o'zgarishini hisobga olib, empirik va nazariy elastiklik koeffitsiyentlaridan foydalaniladi. Bunday faktorlarning eng katta qismi sifatida daromadlar darajasi o'zgarishi qabul qilinadi.

$$E = \frac{x \cdot u}{u \cdot x} = \frac{x \cdot u}{x \cdot u} : \frac{x \cdot u}{x \cdot u}$$

Bu yerda: E – daromaddan elastiklik iste'moli koeffitsiyenti;

x – o'rtacha jon boshiga iste'mol;

u – o'rtacha jon boshiga daromad;

x va u – mos ravishda o'sishlar;

Olingan elastiklik koeffitsiyenti qiymati shuni ko'rsatadiki, daromadlarning 1 foiz oshishiga ko'ra berilgan moddiy ne'mat turining iste'moli necha foiz ga oshishini ifodalaydi.

Masalan, joriy yilda sabzovotga bo'lgan aholining o'rtacha jon boshiga iste'moli o'tgan yilga nisbatan 2,5 foizga oshgan, go'shtga bo'lgan iste'moli esa 5 foizga oshgan. Bu davrda aholining jon boshiga daromadlarining o'sishi 10 foizga teng. Bu holatda sabzavot iste'molining elastiklik koeffitsiyenti 0,25 ga teng (ya'ni $2,5 : 100$), go'sht iste'molining elastiklik koeffitsiyenti esa 0,5 (yoki $5:10$) ga teng. Barcha turdagi aholi bo'yicha noiste'mol tovarlariga elastiklik iste'moli oziq-ovqat mahsulotlariga elastiklik iste'molidan ortiq turadi. O'z navbatida oziq-ovqat va kartoshka iste'molining elastikligi past, hayvon yog'i . go'sht , meva iste'moli ko'p. Noiste'mol tovarlari orasida (kiyim-kechak, poyabzal va boshqalar) elastiklik iste'moli kam.

Sezilarli katta elastiklik chegaralangan talab tovarlari iste'moli (chinni idishlar, zargarlik buyumlari), shuningdek shaxsiy avtomobil vositalarida (yengil mashinalar va mototsikllar) kuzatiladi.

Shaxsning har tomonlama va garmonik rivojlanish sharoitlarini hosil qilish uchun uning turli xizmatlarga bo'lgan iste'molini to'la qondirish kerak.

Qisqacha xulosalar

Aholi pul daromadlari barcha kategoriyalardagi aholining mehnati evaziga olgan ish haqi, tadbirkorlik daromadlari, nafaqa, stipendiya, mulkdan olingan daromadlar, dividendlar, renta, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, chorva mollarini sotish, turli xizmatlarni ko'rsatishdan olingan daromaddir.

Aholining nominal daromadi – bu ishlovchining muayyan turdagi ishlarni bajargandan so'ng uning mehnati natijasiga qarab beriladigan mehnat haqi ko'rinishidagi daromadidir.

Real daromad iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi.

Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi aholi daromadlarining yig'indisi va uning tashkil topish manbalari xarajatlari miqdori va tarkibini ifodalaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi daromadlari deganda nimani tushunasiz?
2. Aholining pul daromadlari va xarajatlari hosil bo'lishi va taqsimlanishini tushuntiring.
3. Aholining mulk va tadbirkorlikdan olgan daromadlari qaysi daromadlardan hosil bo'ladi?
4. Aholining real va nominal daromadlarini izohlang.
5. Aholiga ko'rsatilgan pullik va bepul xizmatlar hajmi qanday hisobga olinadi?

5-BOB. MAKROIQTISODIY TAHLILDA MHTDAN FOYDALANISH

5.1. Makroiqtisodiy tahlil

Milliy hisob-kitob – iqtisodiy tahlilning asosiy quolidir. Ularda, budgetni cheklash ifodalanadi. Milliy hisob-kitoblar jamlangan holda makroiqtisodiy tahlil uchun foydalaniladi. Makroiqtisodiy tahlil uchun hisobda asosan – balansli tutashganlik, hisoblarning o‘zaro moslashganligidir. Hisoblarni haqiqiy balanslash – budgetlarni chegaralashdir. Ular to‘lov balansining daromadlar va xarajatlarning bir xilligini ifodalaydi:

1) **Daromadlar + xarajatlar barchasi** (ichki ishlab chiqarishda). Agarda iste’mol olib tashlansa, u holda:

Jamg‘arma + Investitsiyalarning barchasi.

2) **Davlat budjeti kamomadini aniqlash**. Xarajatlarning daromatlardan oshib ketishi Davlat ichki qarzining yig‘indisi va muomalaga qo‘shimcha pul chiqarish.

3) **To‘lov balansi**. Valuta xarajatining kelib tushishidan oshib ketishi. Chet el zayomlari va ichki valuta vositasi o‘zgarishi hisobidan mablag‘ ajratiladi.

Bu manbalar hisobidan tenglashtiriladi.

Milliy hisoblar davlat siyosati va iqtisodiy rivojlanish dasturini ishlab chiqarish uchun samarali vositalar hisoblanib, iqtisodiy statistikani uyushtirish va sistemalash uchun negiz va asos yaratadi.

MHT ning statistik vazifasi avvalam bor, aniq shaklda tizimlar o‘rnini va o‘zaro bir biri bilan bog‘liqligini ko‘rsatish va shu negizda butun iqtisodiy aylanishi aks etish hamda xususiy yakuniy miqdor orasida o‘zaro moslikni ta’minlashdan iboratdir.

MHT kam me’yorda bo‘lsa ham qiymat tizimini butun xolga keltirishning ko‘pgina talablariga javob beradi. Avvalam bor u xalq xo‘jaligini ishlab chiqarish sxemasini butunligicha ifodalaydi hamda uni tashkil etgan tarkibi o‘rnini va o‘zaro bog‘liqligini aniqlaydi. Iqtisodiyotning real holatini tahlil qilish uchun hamda iqtisodiy siyosat va istiqbolni ishlab chiqishda kerakli bo‘lgan statistik ma’lumotlar har bir hisoblar sistemalarida saqlanadi. (jadvalga qarang).

MHT statistik ma'lumotning misli ko'rilmagan qimmatli manbasini ifodalaydi. Oxirgi yillarda model tizimini ishlab chiqish tez o'sdi: 1) qisqa muddatli prognozlar uchun ekonometrik modellar, 2) rivojlanish dasturini ishlab chiqarish uchun makromodellar nazariyasiga asoslangan va shu kabi, 3) "xarajatlar – ishlab chiqarish" nazariyasini o'zagi hisoblangan tarmoqlar aro model.

5.2. Makroiqtisodiy tahlilda MHT dan foydalanish

Ilgarida hisoblangan ko'rsatgichlar nuqtai nazaridan milliy daromad statistikasi va TAB tarmoqlar aro balans bir-biri bilan bog'lanmagan. Yangi MHT da "ko'chirilgan koeffitsiyentlar"ni hisoblashda va shu asosda ko'p sektorlik modellarda bir qator funksiyalarni baholash uchun ma'lumot yetishmasligini bartaraf qilishda katta yutuqqa erishildi.

Moliya va pul-kredit doirasida moliyaviy kapital harakati aks etuvchi real (milliy daromad va boshqalar) va moliyaviy modellarning birlashish zarurligi paydo bo'ldi. Milliy daromad statistikasi va moliyaviy oqimlar balansi birlashishi buni amalga oshirish mumkin ekanligini ko'rsatdi. Masalan, avval iqtisodiy rejalar faqatgina real nuqtai nazardan kelishuvga ega bo'lgan bo'lsa, hozir esa moliyaviy muvozanatni ta'minlash asosini ifodalaydi.

MHT qisqa muddatli iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish uchun ham muhim ahamiyatiga ega bo'ladi. Masalan, investitsiyalarni mashina va jihozlarda o'sishini aniqlash uchun ma'lum o'sish sur'atlarining dastlabki sharti sifatida bir tomondan ishlab chiqarish quvvatini qanchalikka kengaytirish hisoblansa, boshqa tomondan buning uchun qanday kapital talab qilinishi zarurdir.

Iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish uchun davlat xarajatlari ko'rsatkichi muhim rol o'ynaydi. MHTda ko'rsatilgan klassifikatsiyalarga muvofiq davlatning moliyaviy xarajatlari (o'zini-o'zi mahalliy boshqaruv organlarini o'z ichiga oladi) quyidagilarga bo'linadi:

- a) umumiy hukumat xizmati
- b) mudofaa

- c) maorif
- d) sog'liqni saqlash
- e) uy-joy qurilishi
- f) bozorlar rivojlanishi
- g) iqtisodiy xizmat va boshqalar

Bu xarajatlar institutsional sektorlar bo'yicha reja tuzishda ko'rinadi:

1. Markaziy hukumat
2. mahalliy organlar
3. ijtimoiy sug'urta fondlari va boshqalar

Bunday ko'rsatkichlar, davlat xarajatlarini qaysi maqsadda va qanday hajmda sarflash hamda bu holat iqtisod va uning sub'ektlariga qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qilishga imkon beradi.

MHTning takomillashtirishdagi vazifalariga quyidagilar kiradi:

- 1) Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasini o'rganish uchun vaqtinchalik gorizontal qatorlarni tuzish;
- 2) MHT vertikal qatorlarni
- 3) Statistika zaif hisoblangan muomila va xizmat ko'rsatish sohasida ma'lumotlarni takomillashtirish;
- 4) Xududiy hisoblar, taqsimlash statistikasi, ijtimoiy statistikasi ishlab chiqish.

MHTning keyingi takomillashishi bilan bog'liq bo'lgan izlanish bir qancha yo'nalishlarda olib boriladi:

- 1) iste'mol xarajat va daromadlarning aniq taqsimlash tizimini ishlab chiqish.
- 2) MHTning ommalashtirilishi va keng foydalanilishidan maqsad yil o'lchovlari, mavsumiy korrektirovka, tovar oqimlari statistikasidan bevosita olish mumkin bo'lgan, narx indeksi tizimini ishlab chiqish ko'zda tutiladi. Xulosa qilib, shuni qayd qilish mumkinki, MHTdan iqtisodiy dinamikani tahlil qilish uchun iqtisodi

y siyosat va dasturni ishlab chiqish sifatida foydalaniladi.

5.3. Milliy hisoblar va pul-moliyaviy amaliyoti

Makroiqtisodiy tahlilda tuzilishni aniqlab beradigan 5 asosiy schyotlardan foydalaniladi:

1. Davlat daromadi va xarajati teng Davlat budjeti (joriy kapital subschyot)
2. Moliyaviy tizim schyoti;
3. To'lov balansi;
4. Nomoliyaviy xususiy sektor schyoti;
5. Milliy daromad va yakuniy mahsulot sifatidagi schyot.

I schyot. Davlat daromadlari va xarajatlari schyotining tuzilishi, joriy subschyot

Joriy kelib tushishi	Joriy sarflar
1. Soliqlar – to'g'ri, egri tushumlar	1. Xususiy iste'mol xarajatlari
2. Toza taqsimlanmaydigan foyda;	2. Ichki transfertlar
3. CHet el joriy transfertlari;	3. Foiz bo'yicha to'lov
Xususiy sektorga ichki qarz bo'yicha	Tashqi qarz bo'yicha
4. Subsidiyalar	4. Jamg'arma (balanslashgan)
Kapital subschyot	
1. Davlat mablag'lari	
2. Xususiy sektorga davlat kreditlari	

Davlat investitsiyalariga, davlat jamg'armalaridan mablag' ajratiladi, shunday qilib bu schyot muvofiqlashadi.

II Moliyaviy tizim schyoti

(pul-kredit sohasida moliyalarning o'zgarishini ko'rsatadi)

Aktivlarning o'zgarishi	Passivlarning o'zgarishi
1. Davlat kreditlarining o'zgarishi	1. Pul miqdorining o'zgarishi (AMG)
2. Xususiy sektor kreditlarining o'zgarishi	(depozitlar, talablar)
3. Chet el valutasini rezervlarining o'zgarishi (Boshqa davlatlarning moliyaviy majburiyatlari)	2. Tashqi dunyoga munosabati bo'yicha uzoq va qisqa muddatli majburiyatlarning o'zgarishi, ya'ni chet el tashqi zayomlari
	3. Passivlarning boshqa o'zgarishlari

4. Aktivlarning boshqa o'zgarishlari)	
---------------------------------------	--

Markaziy bank tizimlari (tijorat va xalq banklari) joriy daromad va xarajatlarga ega emas. Schyotlar aktivlar va passivlarning o'zgarishini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, shunday tuzilish bo'yicha Markaziy bank bo'yicha subschyot, tijorat banklar tizimlari va moliyaviy tizimlar uchun jamlangan schyotdan tarkib topadi.

III schyot. Xususiy sektor. Joriy subschyot.

Joriy tushum	Joriy xarajatlar
1.Qo'shimcha narx (ish xaqdari foyda) 2.Davlat transfertlari 3.Ichki qarz bo'yicha foizlarning kelib tushishi (davlat hisobidan kreditlarni uzish)	1.Iste'mol xarajatlari: a)ichki iste'mol b)import iste'moli 2. To'g'ri soliqlar 3. Tashqi qarz bo'yicha foizlar to'lash 4.Jamg'arma (Daromadlarning xarajatlardan o'sib ketishi-balanslashgan)
Kapital subschyot	
1. Xususiy kvartiralar (mashinalar, jihozlar, qurilish) 2. Davlatga kreditlari 3.Pullar va depozitlar (ega bo'lish) 4. CHet el valutarining moliyaviy majburiyatlari va qimmatli qog'ozga ega bo'lish 5. Aktivlarning boshqa o'zgarishlari	1. Jamg'arma 2. Moliyaviy tizimlardan xususiy sektorlarga kreditlar (aksiya bir qismining davlat orqali olinishi) 3. CHet el kreditlari 4. Davlat zayomlari

IV schyot. Tashqi dunyo "to'lov balansi". Joriy subschyot.

Tashqi dunyoning joriy daromadlari	Tashqi joriy xarajatlari
1.Import 2.Foiz bo'yicha tashqi dunyodan kelib tushish	1.Eksport 2.Davlatga joriy transfertlar 3.Xususiy sektorga joriy transfertlar 4.Tashqi dunyoning jamg'armasi (bizning

	defitsit-jamg'arma)
Kapital subschyot	
1. Davlatning qarzi 2. Xususiy sektorning tashqi qarzi 3. Moliyaviy tizimlarning uzoq muddatli, o'rta muddatli kreditlari	1. Jamg'arma 2. Moliyaviy tizimning qimmatli qog'oz sotuvi (xususiy sektorning chet el valutasini sotib olishi va qimmatli qog'ozni sotishi) 3. Davlat va xususiy sektorga boshqa moliyaviy majburiyatlar

**V schyot. Mahsulot va daromadlarning jamlovchi schyot
(asosiy o'xshashlikni aks etadi)**

Joriy subschyot	
Joriy kelib tushish 1. YaIM 2. Egrisoliqlar (subsidiya) 3. Import	1. Iste'moli: a) xususiy sektor, davlat. 2. Kapital mablag'lari: a) xususiy sektor, davlat. Jamg'armasi: - davlat-xususiy sektor
Kapital subschyot	

MS q MD, bunda

MS- pul taxminlari, MD- pullarga talab.

Pulga talab –pulning shunday miqdoriki, buni jismoniy va yuridik shaxslarning bir qismi boshqa maqsadlarda ishlatish uchun ega bo'lishidir. U, inflatsiya, sur'atiga bog'langan holda tajribaga asoslanib baholanadi.

I schyot. Markaziy bank. Pul balansi.

Aktiv	Passiv
1. MGA chet el aktivlari (chet el valutalari) 2. MDSU Xukumatning ichki krediti (davlat ichki qarzi) 3. Tijorat sektori va tijorat bankiga ichki kredit SSV	1. Pul rezervlari (M): Bankdan tashqaridagi pul muomilasi Bank rezervlari 2. Tashqi dunyoga munosabat bo'yicha majburiyat (tashqi qarz) 3. Xukumat depozitlari (pullar, sug'urta, fondlar) 4. Boshqalar

MR QMGA+MDSU+SSV, bunda

Bunda: MR-pul miqdori;

MGA-tashqi;

MDSU-davlat budjeti bilan o‘zaro munosabat;

SSV- xususiy sektor bilan o‘zaro munosabat.

Tijorat xalq banklarining schyoti.

Aktiv	Passiv
1.Chet el moliyaviy aktivlar (yoki bu bankda chet el valutasini sotib olish)	1.Depozitlar (omonatlar)
2.Pul rezervlari	2.Tashqi dunyoga munosabat bo‘yicha majburiyatlar
3.Markaziy hukumat kreditlari	3.Markaziy hukumat depozitlari
4.Xususiy sektor kreditlari	4.Markaziy bank kreditlari
5.Boshqalar	5.Boshqalar

Moliyaviy tizimlar schyoti

Aktivlar	Passivlar
1.Sof chet el aktivlari (MFA) moliyaviy balansning yakuniy saldosi	1.Keng ma’nodagi muomiladagipul
2.Sof ko‘rinishdagi ichki kredit (kreditlar orasidagi farq): NDC	2.M3- omonat depozitlari (naqd va naqd davlat Diversifikatsiya bo‘lmagan oborot qismi)
a) davlatning tashqi qarzi	
b) xususiy sektorning tashqi qarzi	
v)	
boshqamoliyaviyinstitutlarningtashqiqarzi	3.Boshqalar

Qisqacha xulosalar

Milliy hisob-kitob iqtisodiy tahlilning asosiy quolidir. Milliy hisob-kitoblar jamlangan holda makroiqtisodiy tahlil uchun foydalaniladi. Ular to‘lov balansining daromadlar va xarajatlari bir xilligini ifodalaydi.

Ilgari hisoblangan ko‘rsatkichlar nuqtai nazaridan milliy daromad va tarmoqlar aro balansi bir-biri bilan bog‘lanmagan. Yangi MHTda “Ko‘chirilgan

koefitsiyentlar” ni hisoblashda va shu asosda ko‘p sektorlik modellarda bir qator funktsiyalarni baholash uchun ma’lumot etishmasligini bartaraf qilish borasida katta yutuqqa erishildi.

Pulning umumiy taklifini oshirish, ichki kredit va chet el valutasini rezervlarini ko‘paytirishdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy hisoblar tizimini yuritishning birlamchi davrini ayting?
2. Makroiqtisodiy tahlilda MHTdan foydalanishni aytib bering?
3. MHT va pul moliyaviy amaliyotini tavsiflab bering?

6-BOB. TARMOQLARARO BALANS (TAB)

6.1. Milliy hisoblar tizimi uslubiyati asosida tarmoqlar aro balansni tuzish tamoyillari.

Mahsulot (xizmat) larni ishlab chiqarish va taqsimlashning tarmoqlar aro balansini milliy hisoblar tizimining muhim qismi hisoblanadi. Bu balans natura va qiymat shaklida tuziladi. Uning yordamida asosiy xalq xo'jaligi muvozanatini tarmoqlar bo'yicha va tarmoqlar o'rtasida mufassal ravishda oydinlashtirish ta'minlanadi. U natura shaklida tarmoq doirasidagi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini aks ettiradi. Qiymat shaklida esa ishlab chiqarishning moddiy aloqalari haqida tasavvur uyg'otadi. Natural shaklida tuzilgan balans o'z mohiyati bilan ko'p sonli alohida balanslarning yig'indisidan iborat. Shartnomalar, mahsulot ishlab chiqarish va tarmoqlar aro balans hisoblari asosida belgilanganda yalpi ichki mahsulot va milliy daromad balanslaridan kelib chiqadigan xalq xo'jaligi muvozanatlari, sanoat va boshqa tarmoqlar asosiy turdagi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmiga oid tarmoq ichki proportsiyalari bilan uyg'unlashtirish ta'minlanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish va tarmoqlar aro balans yordamida milliy mahsulot ishlab chiqarish va iste'mol qilishning alohida moddiy balanslari o'zaro uyg'unlashtiriladi, tarmoqlar va xalq xo'jaligi rivojlanishining sur'atlari va proportsiyalarini mehnat resurslaridan va kapital mablag'lardan foydalanish darajalari bilan muvofiqlashtirish amalga oshiriladi.

Hisobot balansini o'tgan davr ichidagi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni, vujudga kelgan o'zaro aloqa va proportsiyalarni har tomonlama ifodalab beradi.

Joriy tarmoqlar aro balans tuzishning metodologik tamoyillari va asosiy elementlari o'tgan asrning 20-yillarida xalq xo'jaligi balansini tuzish maqsadida ishlab chiqilgan edi. Ammo, bu ishlar keyinchalik yetarli darajada rivojlanmadi. Faqatgina xo'jalikning rejalashtirilgan tarmoqlar aro aloqalarini o'rganishga talab kuchaygan va xalq xo'jaligiga elektron hisoblash mashinalarining joriy qilina

boshlagan 50 yillarning ikkinchi yarmidan boshlab tarmoqlar aro balanslarga bo'lgan talab ortib bordi.

Markaziy Statistika Boshqarmasi tomonidan 1959-yili amaliyotda ilk bor joriy tarmoqlar aro ishlab chiqarish va taqsimlash balansi tuzildi. Bunday balanslar 1966, 1972, 1977 va 1982-yillar uchun ham tuzildi. 1975-yildan boshlab esa ushbu balanslar har yil uchun qisqartirilgan dastur bo'yicha tuzila boshlandi. Mahsulot ishlab chiqarish va tarmoqlar aro balans asosan ikki xil jadvalda aks ettiriladi:

1) mahsulot ishlab chiqarish va taqsimlashning qiymat ko'rinishidagi tarmoqlar aro balansi;

2) mahsulot ishlab chiqarish va taqsimlashning natura ko'rinishidagi tarmoqlar aro balansi.

Tarmoqlar aro balansning (qiymat ko'rinishidagi) sxemasi shaxmat shaklidagi jadval ko'rinishida tuzilgan bo'lib, uning egasida (qatorlarida) va kesimida (ustunida) bir xil ketma-ketlikda moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari keltirilgandir. Bundan tashqari, jadvalning egasida sof mahsulotning (ish haqi, foyda va hokazo) elementlari, kesimida esa – mahsulotdan pirovard foydalanish elementlari (noishlab chiqarish iste'moli, jamg'arma va boshqalar) keltirilgan. Shunday qilib, agar tarmoqlar aro balansning ma'lumotlarini qatorlar bo'yicha qarasaq, u holda har bir qator har bir tarmoqning jamlanma ko'rsatkichlari balansini ifodalaydi. Bunda – tarmoqning mahsulotini ishlab chiqarish uchun va noishlab chiqarish uchun iste'moli va boshqa sarflari ko'rsatiladi. Agar balansni ustunlari bo'yicha ko'radigan bo'lsak, u holda har bir ustun – tarmoq mahsuloti tarkibini qiymati bo'yicha ko'rsatadi.

Tarmoqlar aro balans o'z iqtisodiy ma'nosiga ko'ra, kengaytirilgan ishlab chiqarishning alohida tomonlarini ifodalovchi to'rt qismga (kvadrantga) bo'linadi.

Birinchi kvadrant tarmoqlar aro balansda (TAB) asosiy bo'lib, tarmoqlar orasidagi o'zaro moddiy ishlab chiqarish aloqalarini ifoda etadi. U moddiy ishlab chiqarishning barcha tarmoqlarini qamrab oladi.

Ikkinchi kvadrantda esa har bir tarmoq mahsulotining noishlab chiqarish iste'moliga, jamg'arishga va boshqa pirovard foydalanishga sarfi xarakterlanadi.

Noishlab chiqarish hajmining umumiy jamlanmasidan aholini moddiy boyliklarining shaxsiy iste'moli va noishlab chiqarish sohasi korxonalar va tashkilotlardagi moddiy boyliklar iste'moli alohida ko'rsatiladi. Noishlab chiqarish sohasining quyidagi tarmoqlari ajratib ko'rsatiladi: yo'lovchilar transporti, aloqa (aholiga va noishlab chiqarish sohasiga xizmat ko'rsatish qismi), maorif, sog'likni saqlash va madaniyat, fan, umumiy boshqarish va uy-joy kommunal xo'jaligi.

Uchinchi kvadrantda milliy daromadning tarkibi qiymat bo'yicha ko'rsatiladi. Bu yerda sof mahsulotning asosiy elementlari har qaysi moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari bo'yicha o'z aksini topadi, sof mahsulotning quyidagi elementlari esa ajratiladi: ish haqi va boshqa pul to'lovlari (xizmat safari xarajatlari, ish haqiga kirmaydigan boshqa xarajatlar) shirkat xo'jaliklaridagi mehnat haqi, ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar, davlat korxonalarining foydasi, aylanma solig'i, jamoa xo'jaliklari va kooperatsiyalar daromadlari, sof daromadning boshqa elementlari (kredit uchun foiz va hokazo) va aholi tomorqasidan olingan sof daromad.

6.2. Tarmoqlar aro balansning milliy hisoblar tizimidagi o'rni.

Olib borilgan izlanishlar natijasida TAB MHT ning joriy bahodagi quyidagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari hisoblandi:

- oraliq iste'mol;
- qo'shilgan qiymat (yalpi ichki mahsulot);
- uy xo'jaliklarining pirovard iste'moli;
- aholining shaxsiy talabini qondiruvchi davlat tashkilotlarining pirovard iste'moli;
- jamoa talabini qondiruvchi davlat tashkilotlarining pirovard iste'moli;
- uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning pirovard iste'moli;
- asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi;
- moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishi;
- tovarlar va xizmatlar eksporti qoldig'i;

Yuqorida qayd etilgan makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida MHT ning tajribaviy TABi jadvali joriy bahoda milliy valutada to'ldiriladi.

MHT TABi asosan uch qismdan – 1, 2 va 3-kvadrantlardan iborat.

1-kvadrant tarmoqlarning o'zaro bog'lanishini va oraliq iste'molini xarakterlaydi.

MHT TAB ining 1-kvadrantidagi yo'llar va ustunlarda moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari va noishlab chiqarish tarmoqlari (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan, boshqaruv, mudofaa va boshqalar) joylashgan.

MHT TABi 1-kvadrantidan o'ng tomonda 2-kvadrant joylashgan bo'lib, uning yo'llari ishlab chiqarish tarmoqlariga mos kelsa, ustunlari esa pirovard foydalanishning toifalariga mos keladi: pirovard iste'mol (uy xo'jaliklarining, shaxsiy va jamoa iste'molini qondiruvchi davlat muassasalarining; uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarining), yalpi jamg'arma (asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi, moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishi), tovarlar va xizmatlar eksporti va importi saldosi ko'rsatkichi.

3-kvadrantda 1-kvadrant asosida joylashgan, ustunlar ishlab chiqarish tarmoqlariga mos kelsa, qatorlar qo'shilgan qiymatning asosiy elementlari: mehnat haqi, ishlab chiqarish soliqlari (subsidiyalarni ayirib tashlab) foyda, asosiy kapitalning iste'moli, aralash daromad va boshqalarni ifodalaydi.

MHT TABi ustunlarining jamida tarmoqlar mahsulotining yalpi ishlab chiqarish (YaIch qiymati tarkibi ko'rsatilib, u oraliq iste'mol (1-kvadrant) va qo'shilgan qiymatdan (3-kvadrant) iborat bo'ladi.

Jadvalning 01-ustun va 01-qatorida "moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari oraliq iste'moli" (1-kvadrant) makroiqtisodiy ko'rsatkichlari ifodalangan. Keyinga 01 – yo'l, 02-05, 07-08 va 10 ustunlarda yalpi ichki mahsulotdan (YAIM) pirovard foydalanishning tarkibi ifodalanadi (2-kvadrant, MHT TAB i) va quyidagilardan iborat bo'ladi:

1. Pirovard iste'mol:

a) uy xo'jaliklarining;

b) aholi shaxsiy iste'molini va jamoa iste'molini qondiruvchi davlat muassasalarining;

v) uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning;

2. Yalpi jamg'arma:

a) asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi:

b) moddiy aylanma vositalar zaxiralari o'zgarishi;

3. Tovarlar va xizmatlar eksporti va importi saldos.

01 yo'lning 06, 09, 11 ustunlari mos ravishda MHT ning quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlari pirovard jamlanma qiymatlarini ko'rsatadi: "Pirovard foydalanish", "Yalpi ishlab chiqarish" ko'rsatkichlarining qiymati 01-yo'lning 01-11-ustunlarini quyish natijasi bo'lib, milliy korxonalar va tashkilotlar tomonidan joriy davrdagi umumiy ishlab chiqarish hajmi va tovarlar hamda xizmatlar taqsimoti umumiy hajmini ifodalaydi.

Jadvalning 01 ustun, 04 yo'lida joylashgan qo'shilgan qiymat (yoki yalpi ichki mahsulot) ko'rsatkichining qiymati "Asosiy kapitalning iste'moli" (01 ustun 02 yo'l) va "sof qushilgan qiymat" (01-ustun va 03-yo'l) ko'rsatkichlarining yig'indisidan iborat bo'ladi.

"Sof qo'shilgan qiymat" "Qo'shilgan qiymat" va "Asosiy kapital iste'moli" ko'rsatkichlari orasidagi tafovutni ifodalaydi.

Jamlanma ko'rsatkich "Yalpi xarajatlar" (01 ustun 05 yo'l), "Moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy soha xizmatlarining oraliq xarajatlari" ko'rsatkichlari yig'indisi ko'rinishida aniqlanadi.

6.3. Milliy mahsulot ishlab chiqarish va taqsimlash tarmoqlar aro

balansidan MHT TABiga o'tish usuli

MHB metodologiyasi bo'yicha 1-kvadrantda aks etgan oraliq iste'mol qisqa muddat foydalaniladigan barcha moddiy mahsulotlarni, hamda ishlab chiqarish sohasida foydalanadigan moddiy va nomoddiy xizmatlarni o'z ichiga oladi. Bundan

tashqari davlat tashkilotlari harbiy anjomlar va uskunalar (kemalar, tanklar, raketa moslamalari va hokazo) sotib olishga qilgan sarflari ham oraliq iste'molga kiradi.

MHT TABi 1-kvadranti oraliq iste'moli tarkibiga korxonalar va tashkilotlarning joriy qiymat hajmida tovarlarni va xizmatlarni sotib olish uchun qilingan joriy xarajatlari (bunda savdo ustamasi va transport xarajati alohida hisobga olinadi) kiritiladi.

Oraliq iste'mol quyidagilarni o'z ichiga olmaydi:

- bino va inshootlarni qurishga yoki ularni kapital ta'mirlashga qilingan sarflar;
- mehnat unumdorligini oshirish, xizmat muddatini uzaytirish maqsadida mashina va uskunalar ta'miri (tuzatish) sarflari (bunday sarflar asosiy fondlarning yalpi jamg'armasi deb talqin qilinadi).

- uy-joyni ta'mirlash uchun, istiqomat qiluvchilar - ijarachilar tomonidan qilingan joriy sarflar (bo'yoq, gul, qog'oz va shunga o'xshash materiallarni sotib olish va hokazo). Bular uy xo'jaliklarining pirovard iste'moli sarflari deb yuritiladi.

Oraliq iste'molning (1- kvadrant) MHT TABi konsepsiyasi bo'yicha hisoblash usuli quyidagi sxemada amalga oshiriladi:

A) Moddiy (material) xarajatlar (amortizatsiyasiz) (XXT TABi 1-kvadranti);

B) 1 dan 8 gacha yig'indi = B

1. Ijtimoiy ist yillardagi iga kiruvchi noishlab chiqarish tarmoqlari xizmati moddiy xarajatlari (amortizatsiyasiz).

2. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari tomonidan nomoddiy xizmatlar uchun to'lov (geologiya qidiruv xizmatlarisiz, XXB TAB 3-kvadranti);

3. Nomoddiy xizmatlar tarmog'i nomoddiy xizmatlari to'lovi (XXB TABi 4 - kvadranti).

4. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlaridagi xizmat safarlari xarajatlari (transport va mehmonxona xizmatlariga to'lov qismida, XXB TABi);

5. Joriy ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan zaxiralarning yo'qotilishi;

6. Umumiy ovqatlanish korxonalarini tomonidan oziq-ovqat tovarlari, ichimliklar va tamaki mahsulotlarini sotib olish (XXB TABi 2-kvadranti);

7. Armiyadagi iste'mol va ust-bosh uchun to'lovlar;

8. Pudrat tashkilotlari tomonidan bino va inshootlarning joriy ta'mirini bajarish uchun qilgan xarajatlari;

V) Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlaridagi kapital remont xarajatlari;

G) MHT TABida (1-kvadrant) oraliq iste'moli sxemada hisoblanadi: $A+B-V=G$

1.3. Yalpi ichki mahsulotni pirovard foydalanish usuli bilan hisoblash.

Ushbu usulning maqsadlaridan biri yalpi ichki mahsulotni (YaIM) pirovard foydalanish qismlari yig'indisikora'inishida MHT xalqaro andozalariga mos ravishda hisoblash va YaIM miqdori, tuzilishi va o'zgarishi to'g'risida ma'lumot tuplash uchun asos yaratishdir.

YaIM dan pirovard foydalanish mahsulotlar va xizmatlarning pirovard iste'molini, asosiy fondlarning yalpi jamg'armasini, moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishini, mahsulotlar va xizmatlar eksporti va importi saldosini o'z ichiga oladi.

YaIM ni hisoblash quyidagi jadval bo'yicha olib boriladi:

1. Pirovard iste'mol ($A+B+V$)

a) uy xo'jaliklarining pirovard iste'moli sarflari;

b) aholining shaxsiy iste'molini va jamoa iste'molini qondiruvchi davlat muassasalarining pirovard iste'moli sarflari;

v) uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarining pirovard iste'moli sarflari.

E. Yalpi jamg'arma ($G+D$)

G. Asosiy fondlarning yalpi jamg'armasi.

D. Moddiy aylanma vositalari zaxiralarining o'zgarishi.

3. Mahsulotlar va xizmatlar eksporti va importi saldosini.

4. Yalpi ichki mahsulot ($1+2+Z$).

1.3.1. Pirovard iste'mol.

Pirovard iste'mol xo'jalik birliklari aholining joriy davrdagi shaxsiy va jamoa iste'molini qondirish uchun foydalanilgan mahsulotlar va xizmatlar sarflaridir. Ushbu sarflar kim tomonidan moliyalashtirilishiga qarab uch guruhga bo'linadi:

- 1) uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari aholining shaxsiy budjeti hisobidan moliyalashtiriladi;
- 2) davlat muassasalari - davlat budjeti hisobiga;
- 3) notijorat muassasalar esa ushbu muassasalar a'zolarining a'zolik badallari va xayriyalari hisobiga mablag' bilan ta'minlanadi.

1.3.1.1. Uy xo'jaliklarining pirovard iste'moliga ketgan sarflar.

MHT da uy xo'jaliklarining pirovard iste'moliga ketgan sarflar - aholining shaxsiy daromadi hisobiga qisqa va uzoq muddat foydalaniladigan vositalar (uylarni va kvartiralarni sotib olishdan tashqari) va iste'mol xususiyatiga ega xizmatlar uchun to'lovlardir. Bu ko'rsatkich shuningdek, aholi mehnat –haqiga natura shaklida to'langan yoki ularning tomorqasidan olingan mahsulotlarni va ko'rsatilgan xizmatlarni o'z ichiga oladi.

1. Kvartira to'lovi: Ushbu ko'rsatkich ma'lumotlari "Aholining pul daromadlari va sarflari balansi"dan "Kvartira to'lovi va kommunal to'lovlari" jadvali -1-yo'l "Kvartira to'lovi" dan aniqlanadi.

2. Mehmonxonalar va yotoqxonalarda yashaganlik uchun to'lovlardan ayirib tashlanadi (minus) xizmat safari to'lovlari hisobiga mehmonxonalar va yotoqxonalarda yashaganlik uchun to'lovlar

3. Kanalizatsiya va axlat o'ralarini tozalaganlik uchun kommunal to'lovlari.

4. Umumiy ovqatlanish tashkilotlari xizmatining iste'moli.

5. Maishiy va nomoddiy (hammomlar, sartaroshxonalar, ijara shaxobchalari, fotosurat, ma'lumotxonalar (ma'lumot berish byurolari), uy-joy almashtirish muassasalari va hokazo xizmatlar to'lovlari.

6. Sanatoriyalarga, dam olish-uylari, pensionatlar, turistik bazalar va hokazolarga yo'llanmalar sotib olish.

7. Pullik tibbiy muassasalar xizmatiga to'lovlar.

8. Kino, teatr, muzey, tsirk, hayvonot bog'i va boshqa madaniy-oqartuv muassasalariga tashrif buyurish sarflari.

9. Transport xizmatlari uchun to'lovlar (xizmat safari puli hisobiga ko'rsatilgan transport xizmati sarfi bundan ayirib tashlanadi).

10. Aloqa xizmati uchun to'lovlar.

11. Moliyaviy, yuridik va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar

12. Yollanma xizmatchilar xizmati uchun to'lovlar: bu ko'rsatkich uy xo'jaliklarini tanlama tekshirish natijasi ma'lumotlari asosida hisoblanadi.

13. O'z uyida yashaganlik xizmatlari uchun to'lovlar quyidagi joriy xarajatlar yig'indisini o'z ichiga oladi:

-joriy ta'mir uchun davlat va kooperativ savdosi shaxobchalaridan, ayrim shaxslardan sotib olingan qurilish materiallari qiymati;

- ixtisoslashgan korxonalar tomonidan bajarilgan joriy ta'mir tizimlari qiymati;

- inshootlar egalaridan yig'ilgan to'lovlar va soliqlar;

- uy-joy eskirishi.

14. Erkin mutaxassisliklar bilan shug'ullanuvchi shaxslarning xizmati uchun to'lov: bu ko'rsatkich uy xo'jaliklarini tanlanma kuzatish asosida to'plangan ma'lumotlar asosida hisoblanadi.

15. Yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan band shaxslar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlarga (uy-ro'zg'or, ijtimoiy madaniy xizmatlar, uy-joyni ijaraga berish va boshqalar) to'lovlar.

16. Bolalar muassasalariga to'lovlar.

17. Lotereyalarning shartli to'lovi: lotereya biletlarini sotib olish sarflari bilan ularning yutuqlari orasidagi tafovuti kabi aniqlanadi.

18. Sug'urta xizmatlarining shartli to'lovi: bu ko'rsatkichni baholash davlat va tijorat sug'urta tashkilotlarining yillik buxgalteriya hisobotlari asosida amalga oshiriladi:

a-b-v+g

a) sug'urta mukofotlari;

- b) sug'urta to'lovlari;
- v) sug'urta zaxiralarining qo'shimcha o'sishi;
- g) sug'urta zaxiralari bo'yicha foizlar;

V. 19 dan 22 gacha yig'indi q V

19. Uy-joy fondining (eskirishi) amortizatsiyasi.

20. Harbiy xizmatchilarning ovqatlanishi va ust-boshi qiymati.

21. Uy va kvartira egalarining uy-joy fondini joriy ta'mirlash uchun qurilish materiallarini sotib olishga qilgan sarflari.

22. Aholining umumiy ovqatlanish muassasalaridagi iste'moli (ushbu korxonalarining savdo ustamasini qo'shib).

G. MHT da TAB (2 kvadrant) bo'yicha uy xo'jaliklarining iste'moli quyidagi sxemada hisoblanadi:

$$A+B-V=G$$

1.3.1.2.

a) ayrim shaxslarga davlat budjetidagi muassasalar tomonidan sog'likni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy ta'minot, maorif, madaniyat va san'at sohalarida bepul xizmat ko'rsatish qiymati.

b) uy xo'jaliklariga berish maqsadida davlat muassasalari tomonidan ijtimoiy sug'urta yoki ijtimoiy yordam ko'rsatish dasturi asosida sotib olingan mahsulotlar va xizmatlar qiymati.

Aholining shaxsiy talabini qondiruvchi davlat muassasalarining pirovard iste'moli sarflari quyidagi sxemada olib boriladi:

A. Tarmoqlar bo'yicha budjetdagi muassasalarni ta'minlash sarflari davlat budjetining bajarilishi haqidagi hisobot asosida hisoblanadi.

$$B. 1 \text{ dan } 17 \text{ gacha bo'lgan yig'indi} = B$$

1. Uskunalar va jixozlar sotib olish uchun qilingan sarflar.
2. Davlat kapital quyilmalari.
3. Bino va inshootlarni kapital ta'mir qilish xarajatlari;
4. Nafaqa va yordam puli.

5. Nafaqalar va yordam pullariga qo‘shimcha to‘lovlar.

6. Budjetdan nafaqa fondiga o‘tkaziladigan mablag‘lar.

7. Stipendiyalar.

V. Budjetdagi tashkilotlarni budjet hisobiga ta‘minlash joriy sarflari quyidagi jadval asosida hisoblanadi:

$$A-B=V$$

G. Ijtimoiy-madaniy tadbirlar uchun davlat ijtimoiy sug‘urta budjetidan ajratilgan mablag‘larning joriy sarfi.

D. Ijtimoiy-madaniy tadbirlar uchun kasaba uyushmasi budjetidan ajratilgan mablag‘larning joriy sarfi.

E. Davlat budjet muassasalarining jami joriy sarflari quyidagi sxemada hisoblanadi:

$$V+G+D=E.$$

J. Budjetdagi muassasalarning asosiy fondlar iste‘moli.

3. Budjetdagi muassasalarning saqlash sarflari (asosiy fondlar iste‘molini ham qo‘shib) quyidagi sxemada hisoblanadi:

$$E+J=Z.$$

I. Budjet hisobidagi pullik xizmatlarning sotilishi.

K. Aholining shaxsiy iste‘molini qondirish uchun davlat muassasalarining pirovard iste‘mol uchun sarflari, quyidagi jadval asosida hisoblanadi:

$$3-I=K$$

L. Uy xo‘jaliklariga berish uchun tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (natural ijtimoiy yordam).

M. (Pulsiz tekin) Budjet hisobidagi xizmatlarning qiymati

1.3.1.3. Jamoa iste‘molini qondiruvchi davlat muassasalarining pirovard iste‘moli sarflari.

Jamoa iste‘molini qondiruvchi davlat muassasalarining pirovard iste‘moli sarflari, ushbu muassasalarning bepul xizmatlarini ЁЗ ichiga olib, ularning joriy xarajatlariga (asosiy fondlar iste‘moli ham qo‘shilib) tenglashtiriladi (pullik

xizmatlardan tushgan daromadlar bunda hisobdan chiqariladi) va quyidagi sxemada hisoblanadi:

1. Boshqaruv.
2. Mudofaa.
3. Fan va ilmiy xizmat ko'rsatish.
4. Kredit.
5. Qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar.
6. Yo'l xo'jaligi.
7. Jamoa istemolini qondiruvchi davlat muassasalarining pirovard iste'moli

sarflari:

$$1+2+3+4+5+6=7.$$

1.3.1.4. Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat muassasalarining pirovard sarflari.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat muassasalarining pirovard sarflari quyidagilarni o'z ichiga oladi;

a) ushbu muassasalar (kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, turli tashkilotlar, xayriya va boshqa turli fondlar) tomonidan uy xo'jaliklariga ko'rsatilgan bepul xizmatlar qiymati;

b) uy xo'jaliklariga berish (bepul) maqsadida notijorat muassasalari tomonidan sotib olingan mahsulotlar va xizmatlar qiymati;

Bepul xizmatlar qiymati tashkilotlarning joriy xarajatlaridan (asosiy fondlar iste'moli ham hisobga olinib) pullik xizmatlar qiymatining ayirib tashlanganiga teng. Bu ko'rsatkichga korxonalarining (notijorat muassasalariga qarashli) xarajatlari (masalan, bosmaxonalar xarajatlari partiya va kasaba uyushmalariga tegishli) kiritilmaydi.

$$A. \text{ Joriy sarflar} = 1 + 2 + 3 + 4 = A.$$

1. Mehnat haqi.
2. Oraliq iste'mol.
3. Asosiy fondlar iste'moli.

4. Ishlab chiqarishga solingan soliq va boshqa sarflar.

B. Pullik xizmatlarning sotilishi.

V. Uy xo‘jaliklariga ko‘rsatilgan bepul xizmatlar qiymati quyidagi sxemada hisoblanadi:

$$A - B = V$$

G. Uy xo‘jaliklariga berish maqsadida mahsulot va xizmatlarning sotib olinishi (bunga tashkilotga qarashli kasalxonalar, uy-joylar fondi, stadionlar, klublar, dam olish uylari va hokazolar) tomonidan o‘z xizmatchilari va ularning oila a‘zolariga ko‘rsatilgan xizmatlar ham kiradi). Ushbu xizmatlar qiymati joriy davrda ushbu korxonalar va tashkilotlar xarajatlariga tenglashtirib olinadi.

D. Uy xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatuvchi notijorat muassasalarining pirovard sarflari = $V + G = D$

1.3.2. Yalpi jamg‘arma (YAJ)

Yalpi jamg‘arma o‘z ichiga asosiy fondlar yoki kapitalning yalpi jamg‘armasini va moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o‘zgarishini qamrab oladi.

Asosiy fondlarning yalpi jamg‘armasi xo‘jalik yurituvchi rezidentlar tomonidan investitsion ob‘ektlarga va bir yildan ortiq muddat foydalanuvchi vositalarga ajratilgan mablag‘larni tashkil qiladi. (ularga kiruvchi xizmatlar qiymatini ham qo‘shib).

Asosiy fondlar yalpi jamg‘armasini tashkil etuvchi elementlarni baholash, agar ular sotib olingan bo‘lsa sotib olish baholarida, ular o‘z kuchi bilan yoki xo‘jalik usuli bilan amalga oshirilgan bo‘lsa, u holda asosiy baholarda (ya‘ni birlamchi xarajatlarni yoki boshqa ishlab chiqarish soliqlarini hisobga oluvchi baholarda) amalga oshiriladi.

Moddiy aylanma vositalar zaxiralari, xo‘jalik birliklarida ushbu davrda mavjud bo‘lgan, asosiy fondlarning yalpi jamg‘armasiga qushilmaydigan barcha mahsulotlarni o‘z ichiga oladi.

Moddiy aylanma vositalar zaxiralariga quyidagilar kiradi:

- a) sanoat mahsulotlarining zaxiralari (xomashyolar, materiallar, yarim fabrikatlar, yoqilg'i, tayyor mahsulot);
- b) yig'ishtirib olingan qishloq xo'jalik mahsulotlari zaxiralari;
- v) boquvdagi mol, yosh mol, quyon, qush va asalarilar;
- g) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- d) davlat moddiy zaxiralari;

Moddiy aylanma vositalar zaxiralari qazilma boyliklar zaxiralari, yig'ib olingan o'rmon va qishloq xo'jaligi hosili qiymatini o'z tarkibiga olmaydi. Zaxiralar qiymatining ma'lum davrdagi o'zgarishi ularning davr boshidagi va dav oxiridagi zaxiralar tafovuti bilan aniqlanadi.

Tovarlar zaxiralari, agar ular iste'molchilarda yoki ulgurji va chakana savdo korxonalarida bo'lsa, sotib oluvchilarning baholari bo'yicha, bordiyu ishlab chiqaruvchilarda bo'lsa, u holda asosiy baholarda baholanadi.

1.3.2.1. Asosiy fondlarning yalpi jamg'armasi

Asosiy fondlarning yalpi jamg'armasi ko'rsatkichini hisoblash quyidagi sxemada olib boriladi:

A. Asosiy fondlar jamg'armasi (2-kvadrant XXB TABi)

B. 1 dan 8 gacha yig'indi = B.

1. Kapital remont va chiqib ketgan asosiy fondlar o'rnini qoplash.
2. To'xtatilgan qurilishni chegirib tashlash.
3. Chiqarib tashlangan noishaab chiqarish fondlarining qiymati (2-qb. XXB TABi);
4. Tugallanmagan qurilishning qo'shimcha o'sishi.
5. Tugallanmagan kapital ta'mirning qo'shimcha o'sishi.
6. Davlat budjeti asosiy faoliyat mablag'lari hisobiga amalga oshirilgan qazish va geologiya qidiruv ishlari xarajatlari.
7. EHM ni dastur bilan ta'minlash va vujudga keltirish bilan bog'liq xarajatlar.
8. Yirik qora molning nobud bo'lishi.

V. MHT TABida asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi quyidagi sxemada amalga oshiriladi:

$$\mathbf{A + B = V}$$

1.3.2.2. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishi.

“Moddiy aylanma vositalar zaxiralarining o'zgarishi” quyidagi sxemada amalga oshiriladi:

A. Moddiy aylanma vositalarning XXB TABidagi jamg'armasi (2-kv. XXB TAB)

$$\mathbf{B. 1 + 2 = B .}$$

1. Tugallanmagan qurilishning qo'shimcha o'sishi. (2-KB. TAB).

2. Tugallanmagan kapital joriy ta'mirning qo'shimcha o'sishi. (2-kv. XXB TAB).

V. Moddiy aylanma vositalar zaxiralari o'zgarishi MHT TABida (2-kvadrant) quyidagi sxemada hisoblanadi: $A - B = V$

1.3.3. Tovarlar vazimatlar eksporti va importi saldosi

Tovarlar vazimatlar eksporti va importi saldosi – tashqi iqtisodiy operatsiyalar natijasining quyidagi shaklidir:

- tovarlar eksporti va importi;
- moddiy va nomoddiy xususiyatga egaxizmatlar eksporti va importi;

Tovarlar vazimatlar eksporti va importi saldosi - bu tashqi savdo balansining yakuniy ko'rsatkichi bo'lib, tashqi savdo birlashmalarining va yuklarning bojxona deklaratsiyasi ma'lumotlari asosida tuziladi. Tovarlarini eksporti deganda mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni mamlakatdan tashqarigaolib chiqib ketish va tovarlarni reeksporti tushuniladi.

Mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar tarkibiga, shuningdek, mamlakatga chetdan olib keltirilgan va ma'lum darajada qayta ishlov berilib texnik va asosiy tavsiflari o'zgartirilgan tovarlar ham kiradi.

Tovarlar importi deganda mamlakatga chet eldan tovarlarni olib kirish tushuniladi.

Importga xalq xo'jaligida iste'mol qilish uchun chet eldan keltirilgan reeksportga mo'ljallangan tovarlar va chet eldan ushbu mamlakatning tashkilotlari uchun o'sha yerdan iste'mol qilish uchun sotib olingan tovarlar ham kiradi.

Agar eksport importdan ortiq bo'lsa, saldo musbat, agar import hajmi eksportdan ortiq bo'lsa, saldo manfiy bo'ladi.

Tovarlarni baholash shartnomada ko'rsatilgan tashqi savdo baholarini hisobga olgan holda milliy valuta yoki AQSh dollarida olib boriladi.

Xizmatlar importi va eksporti texnik xizmat ko'rsatish, ta'mir, yo'lovchilar va yuklarni tashish, aloqaxizmatlari, tijorat xizmatlari, chet el sayyohchiligi va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xizmatlar eksporti va importi saldosi ushbu xizmatlardan tushgan tushumlar orasidagi farq kabi aniqlanadi.

Tovarlar va xizmatlar eksporti va importi saldosi quyidagicha aniqlanadi:

A. Tovarlar va xizmatlar eksporti;

B. Tovarlar va xizmatlar importi;

V. Tovarlar va xizmatlar eksporti va importi saldosi quyidagicha aniqlanadi: $A - B = V$

1.4. MHT TABi taqsimot usuli yordamida yalpi ichki mahsulotni hisoblash (3-kvadrant).

MHT TABi 3-kvadrantida ishlab chiqarish jarayoni ishtirokchilarining umumiy daromadini aks ettiruvchi qo'shilgan qiymat ifodalanadi: ya'ni "qo'shilgan qiymat" toifasi MHT da mahsulot qiymat komponentlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. MHT daasosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, qo'shilgan qiymatning tarmoqlar bo'yicha miqdori yig'indisiga import sof soliqlarini qo'shib hosil qilinuvchi, yalpi ichki mahsulot hisoblanadi.

Ushbu makroiqtisodiy ko'rsatkich quyidagi sxemada olib boriladi:

A. Sof mahsulot (3-kvadrant XXB TABi)

B. $1 + 2 + 3 + 4 = B$

1. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining amortizatsiyasi (1-kv. XXB TABi);

2. Nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari amortizatsiyasi;
3. Kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar.
4. Nomoddiy xizmatlar ko'rsatish sohasining qo'shilgan qiymati. (4-kv. XXB TABi).

$$\mathbf{V. 5 + 6 = V}$$

5. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari va nomoddiy xizmatlar sohasi bo'yicha transport va mehmonxonaxizmatlariga komandirovka sarflari.

6. Moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmatlar sohasi nomoddiy xizmatlariga to'lovlar. (3 va 4-kv. XXB TABi)

G. Qo'shilgan qiymat (3-kv. MHT TABi) quyidagi sxemada hisoblanadi:

$$\mathbf{A + B - V = G.}$$

Qisqacha xulosalar

Tarmoqlar aro balans asosiy xalq xo'jaligi muvozanatini tarmoqlar bo'yicha va tarmoqlar orasida mufassal ravishda oydinlashtiradi. Uning yordamida mahsulot ishlab chiqarish va iste'mol qilishning alohida moddiy balanslari uyg'unlashtiriladi.

TAB milliy hisoblar tizimi xalq xo'jaligi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlar umumlashmasi bo'lib, uni tuzish tarmoqlar umumiy faoliyati jami bo'yicha statistik ma'lumotlar to'plash va ularga ishlov berish natijalariga asoslanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tarmoqlar aro balans deganda nimani tushunasiz?
2. Tarmoqlar aro balans kvadrantlarini tushuntiring?
3. Tarmoqlar aro balansda oraliq iste'mol ko'rsatkichining tutgan o'rnini baholang?
4. Tarmoqlar aro balansda yakuniy iste'molning tasniflanishini ko'rsating?

7-BOB. REAL SEKTOR TAHLILI VA BASHORATI

7.1. Milliy hisoblar tizimi (MHT). Iqtisodiyotning asosiy sektorlari. Asosiy agregatlar. Asosiy tushunchalar. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmini hisoblashning muqobil usullari. Boshqa standart agregatlar.

MHT makroiqtisodiyotga taalluqli ma'lumotlarni qayta ishlash va makroiqtisodiy tahlil maqsadlarida foydalanish uchun buxgalteriya hisobi tizimi shaklida ishlab chiqilgan. U xalqaro hamjamiyat tomonidan milliy iqtisodiyot ko'rsatkichlarini tahlil qilish, baholash va monitoringini olib borish uchun uzluksiz axborot oqimlarini tashkil qiladigan asos sifatida tan olingan. MHTdan foydalanishning boshqa muhim yo'nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

Makroiqtisodiy tahlil. Ushbu yo'nalishdagi tahlil uchun MHT turli iqtisodiy nazariya va modellarga mos kelganligi va turli darajada rivojlangan mamlakatlarning ehtiyojlariga javob bera olganligi sababli asos bo'lib xizmat qiladi.

Turli davrlarga mansub bo'lgan ma'lumotlarni taqqoslash. MHT muhim makroiqtisodiy agregatlarning (masalan, ishlab chiqarish hajmi va bandlik) ma'lum davrlarda o'zgarishini kuzatib borishga imkon beradigan izchil tizimdir.

Turli mamlakatlar ma'lumotlarini taqqoslash. Xalqaro andozalar va tasniflarga binoan ishlab chiqilgan MHTning ma'lumotlari xalqaro tashkilotlarga muntazam taqdim qilinadi. Bu ma'lumotlar o'z navbatida xalqaro taqqoslash ishlarini tashkil qilishda foydalaniladi va natijada, masalan, xalqaro valuta jamg'armasi (XVJ)ga a'zo mamlakatlarga imtiyozli yordam ko'rsatish bo'yicha kvotalarni aniqlash, umumiy rejada esa turli mamlakatlar iqtisodiyotining miqyoslarini taqqoslashda qo'llaniladi. Ushbu taqqoslash ishlarida ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar umumiy valutaga keltirib olinadi. Amaliyot nuqtai nazaridan qiyinchilik tug'ilmaligi uchun milliy valuta birliklarida hisoblangan YaIM ni umumiy valutaga keltirishda bozor almashuv kursi asos qilib olinadi. Bunday qayta hisoblashlar bozor almashuv kurslarida YaIM darajasida hisoblangan taqqoslama tovar va xizmatlar savati bilan o'rtacha tortilgan narxlarning nisbatlari teng bo'lgan holdagina talabga javob berishi

mumkin. Yuqorida keltirilgan narxlar nisbatini amaliyotda valutilarning xarid qilish qobiliyati deb ham yuritiladi (VHQQ, RRR yoki PPS). Biroq bozor almashuv kurslari bir qancha vaqt mobaynida VHQQdan farqlanadigan bo'lsa, hisob-kitoblarda YaIMni xorijiy valutada hisoblashda noaniqliklarga yo'l qo'yilishi mumkin. Shuning uchun xalqaro hisob-kitoblarda muntazam xatolarni iloji boricha qisqartirish uchun maxsus muqobil usullar ishlab chiqilgan.

Quyida makroiqtisodiy agregatlar va ularning o'zaro bog'liqliklari masalalari ko'rib chiqiladi. Unda, shuningdek inflatsiya darajasini hisoblash va tahlili, bandlik, ishsizlik, real ish haqi kabi masalalarga ham alohida e'tibor beriladi.

Iqtisodiyotning asosiy sektorlari.

Iqtisodiyotda oltita muhim sektor faoliyat olib boradi: uy xo'jaliklari, uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi nodavlat, nomoliyaviy tashkilotlar, nomoliyaviy korporatsiyalar, moliya sektori, davlat va tashqi dunyo sektori.

Uy xo'jaliklari turli omil bozorlariga yer, mehnat resurslari va kapitalni taklif qilib tovar bozorlarida tovar va xizmatlarga talabni shakllantiradi. Ayrim paytlarda ular yuridik maqomga ega bo'lmagan korxonalar tashkil qilib, ishlab chiqaruvchi maqomini ham olishi mumkin. Uy xo'jaliklari mamlakatdagi mavjud iqtisodiy holat va rivojlanish istiqbollari hisobga olgan holda moliya bozorida iste'mol, jamg'arish va investitsiyalarga qancha mablag' ajratilishi to'g'risida mustaqil qaror qabul qiladilar.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi nodavlat, notijorat tashkilotlar o'z nomiga ko'ra davlat tassarufida bo'lmaydi, davlat budjetidan moliyalashtirilmaydi va shuningdek tijorat xarakterida faoliyat yuritmaydi. Ularning asosiy maqsadi uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatish bo'lib, ular moliyaviy mablag'larni a'zolik badallari, hayriyalar hisobiga shakllantiradi. Ular qo'shimcha tarzda tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug'ullanishlari mumkin. Lekin olingan foyda tashkilot xodimlari orasida taqsimlanmasdan, uy xo'jaliklariga yanada sifatliroq xizmat ko'rsatish uchun sarflanishi talab qilinadi, aks holda qonunchilikda belgilangan imtiyozlardan mahrum bo'lib, nomoliyaviy korporatsiyalar sektoriga mansub bo'lib qolishlari mumkin.

Ushbu sektorga turli partiyalar, din tashkilotlari, kasaba uyushmalari, qizil yarim oy jamiyati, Ekosan, Orolni qutqarish va shunga o'xshash fondlar kiradi.

Nomoliyaviy korporatsiyalar ham bozorga tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun yer, ishchi kuchi va kapital singari ishlab chiqarish omillaridan foydalanadilar. Ishlab chiqarish va investitsiyaga oid qarorlar korxonalarining maksimal foyda olish maqsadlariga bo'ysundiriladi.

Moliya sektori iqtisodiyotni moliyaviy xarakterdagi vositachilik xizmatlari bilan ta'minlaydi. Ushbu sektorga asosiy faoliyati moliyaviy vositachilik bo'lgan barcha tashkilotlar, shu jumladan bank tizimi va o'zaro yordam fondlari, kredit ittifoqlari, nafaqa fondlari va sug'urta kompaniyalari kabi boshqa moliyaviy muassasalar kiradi.

Davlatning asosiy iqtisodiy roli samarali me'yoriy-huquqiy asosini yaratish, ma'lum ijtimoiy tovarlar (xizmatlar)ni yyetkazib berish (masalan, ma'orif, ijtimoiy himoya infratuzilmasi va tizimi), soliq tizimini nazorat qilish va davlat xarajatlarini boshqarishdan iboratdir.

Tashqi dunyo sektori norezidentlar bilan sodir bo'ladigan iqtisodiyotdagi barcha operatsiyalarni qamrab oladi.

Asosiy agregatlar.

Yalpi ishlab chiqarish (Q) iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymati. Ushbu ko'rsatkichda takroriy hisob muammosi mavjud.

Qo'shilgan qiymat (VA) = yalpi ishlab chiqarish - oraliq iste'moli.

Qo'shilgan qiymat ko'rsatkichidan iqtisodchilar mamlakatdagi ishlab chiqarish hajmini o'lchashda foydalanadilar. Ishlab chiqarish bozor va nobozor turlariga ajratiladi. Nobozor ishlab chiqarishga o'z iste'moli uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar kiradi, masalan, shaxsiy tomorqani yuritish va shaxsiy uylarda istiqomat qilish bozor qiymatiga ega bo'lmaydi.

Iste'mol(S) ikki turga ajratiladi: oraliq va pirovard.

Oraliq iste'moliga ishlab chiqarish resurslarining iste'moli kiritilsa, pirovard iste'molga uy xo'jaliklari va davlat sektorining iste'mol qilgan tovar va xizmatlari

(mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan yoki import qilinganligidan qat'i nazar) kiritiladi.

Yalpi ichki mahsulot (GDP) barcha sektorlarda ishlab chiqarilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisidir. YaIM mamlakatda ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlar qiymatini o'lchaydigan me'yor hisoblanadi.

Investitsiyalar (yalpi kapitalning shakllanishi) (I) makroiqtisodiy nuqtai nazardan iqtisodiyotga kiritilgan kapital qo'yilmalarning jismoniy hajmini ifodalaydi. Ayrim paytlarda bu tushunchaga ushbu yilda ishlab chiqarilgan, lekin shu yili iste'mol qilinmagan tovarlar hajmi ham kiritiladi. Makroiqtisodiy ma'noda investitsiyalar - uskunalar, fabrikalar, uylarni bunyod qilish, hamda tovar-material zaxiralarining o'zgarishini qamrab oladi. Shunday qilib, aksiya va obligatsiyalarni sotib olish, alohida olingan kishi nuqtai nazaridan investitsiya bo'lib hisoblansa-da, makroiqtisodiy nuqtai nazardan bunday operatsiyalar moliyaviy aktivlarning bir agentdan ikkinchisiga berilganligi sababli investitsiya bo'lib hisoblanmaydi.

Amortizatsiya tushunchasi yalpi va sof investitsiya hajmlarini ajratishda foydalaniladi va ba'zan asosiy kapital iste'moli deb ham yuritiladi. Asosiy fondlar vaqt o'tishi bilan yemirilishi sababli, biror-bir davrda butunlay foydalanib bo'lingan asosiy fondlarning o'rni amortizatsiya ajratmalari hisobiga qorejaadi va ushbu summani yalpi investitsiya hajmidan ayirsak, sof investitsiya hajmi aniqlanadi. Ya'ni:

Sof investitsiya hajmi = Yalpi investitsiya hajmi -- amortizatsiya.

Yalpi investitsiya hajmiga nisbatan sof investitsiya hajmi ishlab chiqarish quvvatlarining o'zgarishini aniqroq ifodalaydi.

Sof eksport hajmi ko'rsatkichi tovar va xizmatlar eksportidan tovar va xizmatlar importini ayirib aniqlanadi va yalpi talabga tashqi savdoning ta'sirini o'lchashda qo'llaniladi.

Qanoatlantirilgan talab – absoritsiya (A) ba'zan yalpi ichki talab deb nomlanadi va umumiy pirovard iste'mol (*S*) bilan yalpi investitsiya (*I*) hajmining yig'indisi sifatida aniqlanadi:

$$A = C + I. \quad (7.1)$$

Asosiy tushunchalar.

Oqimlar va zaxiralar. MHTda iqtisodiy faoliyat ma'lum bir davr, masalan YaIM yil davomida ishlab chiqarilgan hajmi ko'rinishida ifodalanishi mumkin. Odatda, statistik qatorlar asosida olinadigan ma'lumotlar "oqimlar" ko'rinishida, ayrim vaqt holatiga nisbatan olingan ma'lumotlar esa "zaxiralar" ko'rinishida o'lchanadi.

Zaxira va oqim tushunchalari o'zaro bog'liqdir. Masalan, yil davomida ishlab chiqarilgan avtomobillar oqimi – yil oxiriga avtomobillar zaxirasining yalpi ko'payishini ifodalaydi. Zavodlar (ishlab chiqarish jarayoni amalga oshiriladigan binolar) va uskunalarga amortizatsiyani chegirandan so'ng yangi investitsiyalar oqimi inson kapitali yaratgan zaxiralarning o'zgarishiga teng bo'ladi. Iqtisodchilarni birinchi navbatda oqim ko'rinishidagi ko'rsatkichlar ko'proq qiziqtiradi. Biroq, zaxira ko'rinishidagi ayrim ko'rsatkichlar iqtisodiy tahlilda katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, pul zaxiralari, bank tizimidagi sof tashqi aktivlar, to'lanmagan tashqi yoki ichki qarz, ishsizlar soni va h.k.

Yalpi va sof agregatlar. MHTda "yalpi mahsulot" va "sof mahsulot" tushunchalari farqlanadi. Yalpi ishlab chiqarish hajmini aniqlash uchun korxonalarining mahsulotlari pirovard yoki oraliq xarakterdaligiga qaramasdan yig'indisi jamlanadi. Masalan, fermer ishlab chiqargan don qiymati tegirmonchi ishlab chiqargan un va nonvoy ishlab chiqargan non qiymatida o'tiradi. Biroq, ushbu misolimizda don qiymati uch marotaba turli ishlab chiqarish jarayonlarida hisobga olindi. MHTda yuqoridagi misolda keltirilganidek qayta-qayta bir narsani bir necha marotaba hisoblanishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida faqat pirovard mahsulot hisobga olinadi. Buning uchun barcha ishlab chiqarish birliklarining ishlab chiqargan mahsulotlari yig'indisidan "oraliq iste'moli" deb nomlanadigan boshqa firmalardan barcha xaridlar summasi ayiriladi. Hosil bo'lgan ayirma "qo'shilgan qiymat" deb yuritiladi va bu ko'rsatkich ma'lum bir davrdagi umumiy ishlab chiqarish hajmi bo'lib hisoblanadi.

MHTdagi "asosiy kapitalning iste'moli" buxgalteriya hisobidagi "amortizatsiya" tushunchasidan farqlanadi. Birinchidan, biror-bir kapital tovarni kapital ta'mirlash

juda qimmatga tushgunga yoki yangi yuqori samarali texnologiyani kiritilishi natijasida ma'naviy eskirib qolgunga qadar qancha vaqt o'tishini oldindan aniq belgilab bo'lmaydi. Ikkinchidan, qoldiq qiymatni hisoblashda kapital tovarni bir necha yil avval sotib olishdagi narxi yoki uning o'rniga yangi kiritilayotganining narxini olish kerakmi, degan savolga javob berish ancha mushkul. Uchinchidan, ba'zi hollarda soliq sohasidagi qonunchilikda amortizatsiya summasini tezlashtirilgan usullaridan foydalanishga ruhsat berilishi yoki amortizatsiya summasini ajratishda ba'zi tarmoqlarga imtiyozlar berilishi mumkin. Natijada, umumiy amortizatsiya summasi soliq deklaratsiyalari asosida hisoblanib, kapital tovarlar zaxiralarining ishlab chiqarish jarayonida foydalanishi natijasida kamayishini to'laqonli ifodalay olmaydi.

Nazariy jihatdan ichki mahsulot sof ko'rinishda ifodalanishi lozim. Ammo, amaliyotda amortizatsiyani hisoblashdagi murakkabliklar va yalpi ko'rinishdagi ma'lumotlarning keng tarqalganligi, ularni tezroq hisoblash va mamlakatlararo taqqoslash imkoniyatlarining mavjudligi sababli YaIM tushunchasidan foydalanish qabul qilingan.

MHTda boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarini hisoblashda ham amortizatsiyaning hisobga olinishi yoki olinmasligiga qarab "yalpi" va "sof" atamalaridan foydalaniladi. Masalan, "yalpi kapital qo'yilmalari" va "sof kapital qo'yilmalari", "yalpi jamg'arish" va "sof jamg'arish" kabi ko'rsatkichlar. Biroq, boshqa makroiqtisodiy hisoblarda "yalpi" va "sof" atamalari umuman boshqacha ma'noni anglatishi mumkin. Masalan, "sof eksport" – eksport bilan importning ayirmasiga teng, "sof tashqi aktivlar" esa tashqi aktivlar bilan tashqi passivlarning ayirmasiga teng.

Omil xarajatlari va bozor narxlari.

YaIM hajmini baholashda barcha korxonalaridagi tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo'shilgan qiymatlarning yig'indisi olinadi. Korxonalarining davlatga to'laydigan soliqlari (bu yerda gap bilvosita soliqlar, ya'ni mahsulotga soliqlar to'g'risida ketmoqda) avtomatik tarzda qo'shilgan qiymat

tarkibiga kiritilmaydi. Agar qo‘shilgan qiymat bilvosita soliqlarni inobatga olmasa, u holda barcha ishlab chiqarish birliklari tomonidan yaratilgan qo‘shilgan qiymatning umumiy summasi, ya’ni mahsulotning qiymati barcha daromadlar qiymatiga teng bo‘ladi. Ushbu konsepsiya ”omil qiymatidagi mahsulot” nomini olgan. Agar barcha omillardan olingan daromadlar summasiga to‘langan bilvosita soliqlar summasi qo‘shilsa, hosil bo‘lgan yig‘indi ”bozor narxlaridagi mahsulot” deb nomlanadigan agregat hosil bo‘ladi. “Bozor narxi” atamasi barcha bilvosita soliqlarni hisobga oladigan narxni anglatadi. MHTda bilvosita soliq tushumlari daromad tarkibiga kiritilmaganligi sababli tabiiy ravishda “daromad” va “bozor narxidagi mahsulot” orasida tafovut mavjud bo‘ladi. Bilvosita soliqlardan farqli o‘laroq, bevosita soliqlarning bazasi bo‘lib fuqarolar va korxonalarining yalpi daromadlari hisoblanadi va ular ushbu yalpi daromadlardan to‘lanadi.

Korxonalar tomonidan biror-bir davlat idoralaridan subsidiyalarning olinishi ham omil daromadlari va ishlab chiqarish hajmi orasida tafovutning paydo bo‘lishiga olib keladi. MHTda bozor narxlaridagi YaIMni aniqlash uchun omil qiymatlarida aniqlangan YaIMdan firmalarga beriladigan subsidiyalarni chegirish lozim. Shunday qilib, qarama-qarishi belgilarga ega bo‘lgan va o‘zaro bir-birini qoplaydigan ikkita farqlanish mavjud bo‘lib, birinchisi korxonalar tomonidan to‘lanadigan bilvosita soliqlar bo‘lsa, ikkinchisi esa korxonalarining davlatdan oladigan subsidiyalaridir. Bilvosita soliqlardan subsidiyalarni ayirish natijada hosil bo‘ladigan modda “sof bilvosita soliqlar” deb yuritiladi.

Transfertlar.

Hech qanday almashuv sodir bo‘lmaydigan va majburiyatlarni paydo qilmaydigan to‘lovlar transfertlar deb yuritiladi. Transfertlarga xorijda ishlagan mamlakat fuqarolari jamg‘armalarini repatriatsiya qilish (ularning ona vatanlariga resurslarning kirib kelishi), hadyalar, emigrantlarning pul o‘tkazishlari, hayriya tashkilotlarining yordamlari va xorijiy mamlakatlarning iqtisodiy yordamlari kiritiladi. Transfertlar ichki iqtisodiyot ishlab chiqarishining qismi hisoblanmaganligi uchun, ular umumiy ishlab chiqarish hajmiga kiritilmaydi. Lekin, sof transfertlar

mamlakat iqtisodiyotining ushbu davrda egalik qilishi va pirovard foydalanish hamda yalpi jamg'arish maqsadlarida foydalanishi mumkin bo'lgan umumiy daromad hajmini ko'paytirishi yoki kamaytirishi mumkin. Mamlakat yalpi milliy daromadi (YaMD) va xorijdan oladigan sof transfertlari (TR) summasi yalpi egalikdagi milliy daromad (YaEMD) ko'rsatkichini beradi. Ba'zi hollarda sof transfertlar manfiy bo'lishi mumkinligini hisobga olsak, YaEMD YaMDdan kam bo'lishi mumkin.

Nominal va real agregatlar.

Joriy davr narxlarida hisoblanadigan agregatlar "nominal", bazis davr narxlarida hisoblanadiganlari esa "real" agregatlar deb nomlanadi. Masalan, joriy davrda ishlab chiqarilgan nominal YaIM joriy davr narxlarida hisoblangan pirovard tovar va xizmatlar hajmiga teng bo'ladi. Real YaIM esa joriy davrda ishlab chiqarilgan pirovard tovar va xizmatlarning o'zgarish bazis davr narxlarida hisoblangan hajmini ifodalaydi. Nominal YaIMdagi o'zgarishlar narxlar va ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar miqdoridagi o'zgarishlar hisobiga sodir bo'ladi. Real YaIMdagi o'zgarishlar esa faqat pirovard ishlab chiqarish hajmlaridagi o'zgarishlar hisobiga sodir bo'lishi mumkin.

Joriy davrda bazis davriga nisbatan narxlarning o'rtacha o'zgarishini aniqlash uchun nominal YaIM real YaIMga bo'linadi va bu ko'rsatkich YaIM deflyatori deb yuritiladi. Ushbu ko'rsatkich mamlakat iqtisodiyotidagi inflatsiya darajasini baholaydigan umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi.

Tovar va xizmatlar.

MHTda har qanday ishlab chiqarish birligi tovar ishlab chiqarishi yoki xizmat ko'rsatishidan qat'i nazar ishlab chiqarish jarayonida resurslardan foydalanish natijasida mahsulot ishlab chiqaradi va qo'shilgan qiymat yaratadi deb qabul qilingan. Qo'shilgan qiymat barcha ishlab chiqarish birliklari tomonidan yaratilishi va ularning yig'indisi bo'lganligi sababli YaIM tarkibiga xizmat ko'rsatish sohasida yaratilgan qo'shilgan qiymat ham kiritiladi. Har bir mahsulot turining qiymati bozor narxlarida yoki u monopolist tomonidan ishlab chiqarilayotgan bo'lsa (masalan, energoresurslar), davlat tomonidan belgilangan narxlarda o'lchanadi. Davlat sektori

mahsulotining qiymati barcha kiritilgan omillar qiymati, ya'ni davlat sektoridagi xodimlarga to'lanadigan ish haqi summasiga ko'ra o'lchanadi. Xizmat ko'rsatish sohasidagi kapital tovarlarning eskirishi (masalan sartaosh foydalanadigan qaychining eskirishi) ham mamlakat iqtisodiyotidagi eskirish summasining bir qismi bo'lgani uchun YaIM tarkibiga kiritiladi.

Rezidentlikka mansublik.

Har bir jismoniy shaxs yoki muassasa qaysi mamlakatda iqtisodiy qiziqishi kuchliroq va uzviy aloqada bo'lishiga qarab biror-bir mamlakatning rezidenti sifatida qaraladi. Xorijiy mamlakat mulki hisoblangan korxonalar iqtisodiy qiziqishi ko'proq korxonalar joylashgan hudud bilan bog'liq bo'lgani uchun, u faoliyat ko'rsatayotgan hudud uchun rezident bo'lib hisoblanadi. Shunday qilib, MHTda mulk nuqtai nazaridan qaysi mamlakatga mansub bo'lishidan qat'i nazar, mamlakat hududida faoliyat olib borayotgan barcha korxonalar ushbu mamlakatning rezidentligiga mansub bo'ladilar. Xuddi shunga o'xshab, xorij mamlakatlarida joylashgan va faoliyat olib borayotgan milliy korxonalarining filial-shoxobchalari asosiy korxonalar joylashgan korxonaning emas, balki haqiqatda joylashgan mamlakatning rezidentligiga kiritiladi. MHT va uning ajralmas qismi bo'lmish to'lov balansi maqsadlarida xorijda bir yildan ortiq muddatda ishlayotgan va yashayotgan jismoniy shaxslar millati va fuqaroligidan qat'i nazar o'sha davrda yashayotgan va ishlayotgan mamlakat rezidenti hisoblanadi. Davlat boshqaruv idoralari xorijda faoliyat yuritayotgan bo'lsada, o'z mamlakatining rezidenti hisoblanadi. Masalan, xorijda joylashgan elchixonalar va u yerda ishlash uchun yuborilgan xodimlar o'z mamlakatlarning rezidenti bo'lib hisoblanadi.

Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblashning muqobil usullari

Eng asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lmish YaIMni uch xil usulda hisoblash mumkin: ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar. Lekin ko'rsatkich qaysi usulda hisoblanmasin, bir xil natija berishi lozim.

Ishlab chiqarish usuliga ko'ra YaIM mamlakatda ishlab chiqarilgan bozor narxlaridagi yalpi qo'shilgan qiymat yig'indisiga yoki yalpi ishlab chiqarish hajmidan

ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan tovar va xizmatlar qiymatini (ya'ni oraliq iste'molini) ayirish natijasiga teng.

Shunday qilib,

$$GDP = \sum VA \quad (7.2)$$

bu yerda $\sum VA$ – iqtisodiyotning barcha sektorlaridagi qo'shilgan qiymatlar yig'indisi.

YaIM konsepsiyasi rezidentlik tushunchasiga asoslangan bo'lib, faqat rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni hisobga oladi. Shuningdek, u amortizatsiyani (asosiy kapital iste'molini) qamrab olgani uchun yalpi konsepsiyasiga ham rioya qiladi.

Daromadlar usuli bo'yicha YaIMni hisoblashda barcha ishlab chiqaruvchi-rezidentlar daromadlarining yig'indisi olinadi. Demak,

$$GDP_{\text{bozornaxlaridagi}} = GDP_{\text{omilqiymatidagi}} + TSP = W + OS + TSP, \quad (7.3)$$

bu yerda: W – xodimlarga to'lanadigan mehnat haqi va boshqa ustamalar yig'indisi; OS – ishlab chiqarish birliklarining operatsion foydasi (ijara haqi, foizlar, amortizatsiya va foyda); TSP – bilvosita soliqlar minus subsidiyalar.

Xarajatlar usulida YaIM barcha pirovard foydalanish moddalarining yig'indisidan iborat bo'ladi. Ya'ni,

$$GDP = C + I + (X - M), \quad (7.4)$$

bu yerda: S – davlat va nodavlat sektorlarning pirovard iste'moli; I – yalpi investitsiyalar hajmi (asosiy kapitalga investitsiyalar plus tovar-moddiy zaxiralarning o'zgarishi); X – tovar va noomil xizmatlar eksporti; M – tovar va noomil xizmatlar importi.

Boshqa standart agregatlar.

YaIM faqat mamlakat ichkarisida olingan daromadlarni ifodalashi, yalpi talabni shakllantirishda esa iqtisodiyotdagi barcha manbalardan olinadigan daromadlar hisobga olinganligi sababli, u yalpi daromadlarni to'liq aks ettira olmaydi. Shuning uchun MHTda qo'shimcha tarzda yalpi milliy daromad (YaMD yoki GNI) va yalpi

egalikdagi milliy daromad (YaEMD yoki GNDI) agregatlari hisoblanadi. Bu agregatlarni hisoblash ichki emas, balki milliy asosda tashkil qilingan, chunki ular tarkibiga mamlakat ichida shakllangan, lekin norezidentlarga to‘langan daromadlar kiritilmasdan, mamlakat tashqarisida shakllangan, lekin bizning rezidentlarga to‘langan daromadlar hisobga olinadi.

Yalpi milliy daromad. YaIM yordamida mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlar hajmi aniqlanganligi uchun, uni hisoblashda norezidentlar olgan yoki to‘lagan daromadlar inobatga olinmaydi. Ishlab chiqaruvchi birliklarning ishlab chiqarish faoliyati natijasida shakllangan daromadlari asosan rezidentlar orasida taqsimlanadi. Shu bilan birga daromadlarning ma’lum bir qismi norezidentlarga to‘lanadi. Faqat rezidentlarning olgan daromadlarinigina hisobga olish uchun

$YaMD = YaIM - norezidentlarga\ to'lanadigan\ daromadlar + norezident\ ishlab\ chiqarish\ birliklaridan\ olinadigan\ daromadlar.$

YaIM va YaMD orasidagi farq ”xorijdan olinadigan sof omil daromadlari” deb nomlanib, “*Yf*” deb belgilanadi. Bu farq musbat ham, manfiy ham bo‘lishi mumkin. Shunday qilib,

$$GNI = GDP + Yf. \quad (7.5)$$

YaIMni hisoblash konsepsiyasi ham bir vaqtning o‘zida ishlab chiqarish va daromadlar bilan bog‘langan bo‘lsa, YaMD konsepsiyasi faqat birlamchi daromadlar bilan bog‘langandir. Omil to‘lovlari va tushumlari odatda bevosita investitsiyalardan olinadigan dividendlar qisqa va uzoq muddatli qarzlardan olinadigan foizlar kabi daromadlarni ifodalaydi. Mehnat faoliyati natijasida olinadigan daromadlar xorijdan kelgan ishchi rezidentga aylanishi uchun bir yil vaqt (statistik hisob-kitoblar maqsadlarida) talab qilinganligi uchun katta miqdorlarni tashkil qilmaydi. Bu turdagi daromad xorijdan kelgan xodim mehnat qilgan mamlakat YaIM va kelgan mamlakati YaMDga kiritiladi. Tashqi omil xizmatlari bo‘yicha to‘lov va tushumlar tarkibiga

shuningdek yer va inshootlar uchun ijara haqi va royalti (kitoblar, filmlar, musiqa asarlari, kompyuter dasturlari va h.k.) ham kiritiladi.

Yalpi egalikdagi milliy daromad pirovard iste'mol yoki jamg'arish maqsadlarida rezidentlar egalik qilishlari mumkin bo'lgan umumiy daromadlardir. Uni hisoblash uchun YaMDga xorijdan olingan sof joriy transfertlar qo'shiladi, ya'ni

$$GNDI = GNI + TRf. \quad (7.6)$$

Xorijdan olingan sof joriy transfertlarni hisoblash uchun ishlab chiqarish omillari hisobiga olingan daromad bilan bog'liq bo'lmagan norezidentlardan olingan joriy transfertlardan xorijga o'tkazilgan xuddi shunday transfertlarni ayirish lozim. Ushbu transfertlar xususiy va davlatniki bo'lishi mumkin. Xususiy transfertlarga asosan xodimlar ish haqlarining o'tkazilishi kiritilsa, davlat transfertlariga esa hukumatlarning grantlari (qaytarilmaydigan yordam) kiradi. Joriy transfertlar bilan kapitalning harakati o'rtasida aniq chegarani belgilash ancha murakkab masala va shuning uchun u yalpi jamg'arma hajmiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Yalpi milliy jamg'arma hajmi yalpi egalikdagi milliy daromaddan pirovard iste'mol ayirib hisoblanadi, ya'ni

$$S = GNDI - C. \quad (7.7)$$

MHTdagi asosiy agregatlar

Ishlab chiqarish	Daromad*	Xarajatlar
Tarmoqlardagi qo'shilgan qiymat:	Xodimlarga qoplash (<i>W</i>)	Xususiy iste'mol (<i>C_p</i>)
Qishloq xo'jaligi	+ (<i>OS</i>) korxonalarining joriy	+ davlat boshqaruvidoralarining
Sanoat	daromadi (amortizatsiya ham qo'shilgan)	iste'moli (<i>C_g</i>)
Xizmatlar		+ yalpi investitsiya hajmi (<i>I</i>)
Davlat xizmatlari	= baza narxlaridagi <i>GDP</i>	+ tovar va noomil xizmatlar eksporti
= baza narxlaridagi <i>GDP</i>	+ bilvosita soliqlar minus	(<i>X</i>)
+ bilvosita soliqlar minus	mahsulotlarga subsidiyalar	tovar va noomil xizmatlar importi
mahsulotlarga subsidiyalar		(<i>M</i>)**

bozor narxlaridagi <i>GDP</i>	bozor narxlaridagi <i>GDP</i>	bozor narxlaridagi <i>GDP</i>
	+ xoriждан olinadigan sof omil daromadlari (<i>Yf</i>) = bozor narxlaridagi yalpi milliy daromad narxlaridagi <i>GNI</i>	+ xoriждан olinadigan sof omil daromadlari (<i>Yf</i>) = bozor narxlaridagi yalpi milliy daromad narxlaridagi <i>GNI</i>
	+ xoriждан olinadigan sof joriy transfertlar (<i>TRf</i>) = yalpi egalikdagi milliy daromad (<i>GNDI</i>)	+ xoriждан olinadigan sof joriy transfertlar (<i>TRf</i>) = yalpi egalikdagi milliy daromad (<i>GNDI</i>)
	- amortizatsiya (<i>D</i>) = Sof egalikdagi milliy daromad (<i>NNDI</i>)	- amortizatsiya (<i>D</i>) = Sof egalikdagi milliy daromad (<i>NNDI</i>)

*) baholash iste'molchilarning narxlarida hisoblanadi.

**) xarajatlarning importdan boshqa tashkil etuvchilari iste'molchilar narxlarida hisoblansa, import FOB narxlarida baholanadi. Xususan unga bilvosita soliqlar minus subsidiyalar kirmaydi.

7.1.2. Asosiy o'zaro bog'liqliklar. Yalpi daromad va talab bilan to'lov balansining joriy operatsiyalar hisobi saldosi. Yalpi jamg'arish va investitsiyalar bilan to'lov balansining joriy operatsiyalar hisobi saldosi.

Milliy daromadni hisoblash tamoyillari makroiqtisodiy tahlilda hal qiluvchi rol o'ynaydigan va shuning uchun alohida e'tibor berish lozim bo'lgan ikkita muhim o'zaro bog'liqliklarga olib keladi. Bu fundamental o'zaro bog'liqliklar YaIMni uni xarajatlar usuli bilan bog'laydigan ayniyatdan kelib chiqadi. Birinchisi yalpi daromad va yalpi xarajatlarni to'lov balansi joriy hisoblar hisobining saldosi bilan aloqasini ifodalaydi, ikkinchisi esa yalpi jamg'arma hajmi bilan yalpi investitsiya hajmini yana to'lov balansining joriy hisoblar hisobining saldosi bilan aloqasini ifodalaydi.

Yalpi daromad va yalpi xarajatlarni to'lov balansining joriy hisoblar hisobining saldosi bilan bog'liqligi

MHT va to'lov balansi (TB) orasidagi birinchi turdagi o'zaro aloqalarni YaIM, YaMD va YaEMD lar orasidagi ayniyatlardan keltirib chiqarish mumkin.

$$GNDI - A = CAB.$$

(7.8)

Yuqoridagi ayniyat TB ni tahlil qilishda yalpi talab usulining asosi hisoblanadi. Ayniyatning mazmuni shundan iboratki, TBning joriy operatsiyalar hisobidagi kamomad – ushbu davlat daromadga qarab buromad qilmayotganligini, ya’ni ishlab chiqarganiga nisbatan ko‘proq iste’mol qilganligini anglatadi. Boshqacha aytganda, TB joriy operatsiyalar hisobining kamomadi yalpi talabning yalpi daromadlardan ko‘p bo‘lganligini ifodalaydi. Ushbu kamomadni qisqartirish uchun daromadlarni oshirish yoki yalpi talabni kamaytirish lozim. Qisqa fursatlarda ishlab chiqarish hajmini (mos ravishda daromadlarni) ko‘paytirish hozirgi paytda foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish hisobiga, o‘rta muddatli davrlarda esa chuqur o‘ylangan tizimiy siyosat yuritish orqali amalga oshirilishi mumkin. Yalpi ichki talabni qisqartirish pirovard iste’mol (S) yoki yalpi investitsiyalarni (I) kamaytirish evaziga sodir bo‘lishi mumkin. Yalpi talab va daromadni qamrab olgan ayniyat barqarorlashtirish dasturini ishlab chiqishda katta ahamiyatga ega bo‘lsada, u faqat hisob-kitob shaklidir va joriy operatsiyalar hisobi nazariyasining almashuv kursi, foiz stavkalari va tashqi muhit ta’siri kabi omillarini ifodalamaydi.

Yalpi jamg‘arma va investitsiyalar hajmi va joriy operatsiyalar hisobining saldos

MHT agregatlari bilan joriy operatsiyalar hisobining saldos orasidagi o‘zaro munosabatlarni belgilashning ikkinchi vositasi bo‘lib mamlakat jamg‘arma va investitsiyalar balansi hisoblanadi. Joriy operatsiyalar hisobining saldos (SAV) mamlakatdagi jamg‘arma (S) va investitsiyalar (I) orasidagi farq sifatida aniqlanadi.

$$S - I = CAB$$

(7.9)

yoki

<p><i>Mamlakat iqtisodiyotidagi jamg‘arma va investitsiyalar orasidagi farq =Joriy operatsiyalar hisobining saldos</i></p> <p><i>= Xorijiy jamg‘armalardan foydalanish</i></p>	<p>(7.10)</p>
--	---------------

Boshqacha aytganda, mamlakat iqtisodiyotidagi jamg'arma va investitsiyalar bilan joriy operatsiyalar hisobi saldosi orasidagi balansni hukumatni xorijiy investitsiyalardan foydalanishi sifatida qarash mumkin.

Yopiq iqtisodiyotda yalpi jamg'arma hajmi yalpi investitsiya hajmiga teng bo'ladi. Ochiq iqtisodiyotda esa yuqoridagi ikkita ko'rsatkich orasida farq mavjud bo'ladi va u joriy operatsiyalar hisobining saldosi bilan teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, har qanday yalpi investitsiyalar hajmining mamlakatdagi yalpi jamg'armadan ortgan qismini xorijiy jamg'armalar hisobiga qorejaishi lozim bo'ladi. Shunday qilib, joriy operatsiyalar hisobining saldosi kamaytirish uchun jamg'armalarni ko'paytirish yoki investitsiyalarni qisqartirish kerak. Agar investitsiyalar jamg'armalardan katta bo'lsa, mamlakat bu farqni qoplash uchun xorijdan qarz olishi, ya'ni xorijiy jamg'armalardan foydalanishi talab qilinadi.

Shunday qilib, jamg'arma va investitsiyalar orasidagi farqni joriy operatsiyalar hisobining saldosi bilan bog'lovchi ayniyat yalpi daromad va yalpi talab aytivatidan kelib chiqar ekan.

Ayniyatlar haqiqiy ahvolni ifodalasada, mamlakat iqtisodiyotida mavjud bo'lgan deformatsiyalarni, iqtisodiy agentlarning ushbu deformatsiyalardan manfaatdorligini ifodalovchi xulqini tushuntirib bera olmaydi. Lekin bu ayniyatlardagi o'zaro aloqalarni tushunish va bilish ichki va tashqi hodisalar orasidagi aloqalarni tahlil qilish uchun zarurdir, chunki ular orqali iqtisodiyot sektorlari orasida moliyaviy resurslar oqimini ochib berish imkoniyati yaratiladi.

Yalpi daromad va yalpi talab hamda joriy operatsiyalar hisobining saldosi orasidagi o'zaro aloqalar:

Daromad va xarajatning asosiy yalpi ko'rsatkichlari

Yalpi ichki mahsulot (<i>GDP</i>)	$= C + I + (X - M)$	1)
Yalpi milliy daromad (<i>GNI</i>)	$= GDP + Y_f = C + I + (X - M + Y_f)$	2)
	$= A + (X - M + Y_f)$	3)
Yalpi egalikdagi milliy daromad (<i>GNDI</i>)	$= GNI + TR_f$	

		4)
	$= C + I + (X - M + Y_f + TR_f)$	5)
	$= A + (X - M + Y_f + TR_f)$	6)
GNDI - A	$= X - M + Y_f + TR_f$	7)
chunki GNDI - C	$= S$	
GNDI - C	$= I + X - M + Y_f + TR_f = S$	8)
shuning uchun S - I	$= X - M + Y_f + TR_f = CAB$	9)
bu yerda		
A	$=$ yalpi ichki talab ($A = S + I$)	
X	$=$ tovar va noomil xizmatlar eksporti	
M	$=$ tovar va noomil xizmatlar importi	
Y_f	$=$ xorijdan olingan sof omil daromadlari	
TR_f	$=$ xorijdan olingan sof transfertlar	
C	$=$ pirovard iste'mol	
I	$=$ yalpi investitsiya hajmi (tovar-moddiy zaxiralarining o'zgarishi ham hisoblanadi)	
S	$=$ yalpi milliy jamg'arma hajmi	

7.1.3. Nominal va real YaIM

Yuqorida qayd qilinganidek, nominal YaIM ushbu yildagi ishlab chiqarish hajmining ushbu yil narxlaridagi qiymatini ifodalaydi.

Demak, nominal YaIM hajmining o'zgarishiga ham ishlab chiqarish jismoniy hajmi, ham narxlardagi o'zgarishlar ta'sir ko'rsatar ekan.

Faqat jismoniy hajmdagi o'zgarishlarning o'zinigina hisoblash uchun iqtisodchilar nominal YaIMni yalpi ichki mahsulotning deflyatori deb nomlangan eng umumlashtiruvchi inflatsiya ko'rsatkichidan foydalanib deflatsiya qilishadi.

YaIMni yalpi ichki mahsulot deflyatori yordamida deflatsiya qilishdan hosil bo'lgan ko'rsatkich real YaIM deb yuritiladi. MHTda real YaIM deganda joriy yildagi ishlab chiqarish hajmini bazis davri narxlaridagi qiymati tushuniladi.

YaIM deflyatori bazis yilida 100 deb qabul qilingan narxlarga nisbatan joriy yilda iqtisodiyot bo'yicha o'rtacha narxlar o'zgarishini ifodalaydi.

Nominal va real YaIM hamda YaIM deflyatori o'zaro quyidagicha bog'langan:

$$\text{NominalYaIM} = \frac{\text{RealYaIM} \cdot \text{YaIMdeflyatori}}{100} \quad (7.11)$$

yoki

$$\text{RealYaIM} = \frac{\text{NominalYaIM}}{\text{YaIMdeflyatori}} * 100 \quad (7.12)$$

yoki

$$\text{YaIMdeflyatori} = \frac{\text{NominalYaIM}}{\text{RealYaIM}} * 100. \quad (7.13)$$

O'sish sur'atlari nuqtai nazaridan:

$$(1 + v) = (1 + g) * (1 + p), \quad (7.14)$$

bu yerda: v – nominal YaIMning foizlardagi o'sish sur'ati/100; g - real YaIMning foizlardagi o'sish sur'atlari/100; p – YaIM deflyatori orqali ifodalangan foizlardagi inflatsiya sur'atlari/100.

7.1.4. YaIM hajmini hisoblash masalalari. Umumiy masalalar. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagi xususiy masalalar

YaIMdan ishlab chiqarish hajmi va rezidentlarning iqtisodiy farovonligini o'lchashda keng foydalanilgani bilan, ushbu yondoshish quyidagi to'rtta kamchilikka egadir:

Birinchidan, ba'zi mahsulot turlarining bozorda sotish-sotib olish predmeti bo'lib hisoblanmasligi sababli, qiymatlarini aniq hisoblab bo'lmaydi. Masalan, davlat xizmati ijtimoiy ishlar xarakteridagi nobozor faoliyati, tomorqadagi faoliyat, egasi egallagan uy-joyning ijara qiymati va h.k.

Ikkinchidan, MHT tovarlar sifatining oshishini yyetarli darajada ifodalamaydi. Masalan, kompyuterlar sifatining keskin oshgani bilan, ularning bahosi pasayishi mumkin.

Uchinchidan, ba'zi iqtisodiy faoliyat turlari resurslarni atrof-muhit ifloslanishi va milliy xavfsizlik hurujlariga qarshi qaratsada, YaIMga hissa qo'shadi deb hisoblanadi. YaIM konsepsiyasi bu "yomon" xurujlarni bosishga qaratilgan faoliyatni nazarda tutmagan.

Va nihoyat, to'rtinchidan, MHTda atrof-muhitning ifloslanishi va tabiiy resurslarning tugab borishi hisobga olinmaydi. Bu muammolar rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar uchun katta ahamiyatga egadi.

"Qora bozor"ning (yashirin iqtisodiyotning) mavjudligi ham iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish hajmini aniqlashda katta muammolarni keltirib chiqaradi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar narkotik moddalarni sotish yoki kontrabanda operatsiyalarini bajarish jarayonida soliqlardan qochib, qonun va rasmiy qoidalarni buzadilar. Ba'zi mamlakatlarda yashirin iqtisodiyot miqyoslari juda salmoqli bo'ladi. Qora bozordagi operatsiyalar, asosan naqd pullar orqali sodir etilganligi sababli, qora bozor miqyoslari naqd pul ko'rinishidagi aktivlar miqdoriga qarab baholanadi. MHTda uni baholash uchun yalpi daromad va yalpi xarajat orasidagi farqdan ham foydalanish mumkin. Agar yashirin iqtisodiyot rasmiy iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga nisbatan jadalroq rivojlansa, ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlari kamayitrib hisoblangan bo'ladi. Ko'pchilik mutaxassislarning fikriga ko'ra rasmiy iqtisodiyotning qattiq nazorat qilinishi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda "qora bozor"ning salmoqli miqyosga ega bo'lishiga olib kelgan.

Oxirgi yillarda bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Biroq iqtisodiy statistikadagi chegaralanganlik bu mamlakatlardagi barqarorlashtirish jarayonlarining oqibatlarini baholashda ayrim muammolarni keltirib chiqardi. Ko'pchilik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, islohotlarning dastlabki bosqichlarida rasmiy statistika ma'lumotlarida ishlab chiqarish hajmlarining pasayishi bo'rttirib ko'rsatilgan bo'lsa, iqtisodiyotning

sogʻlomlashish jadalligi esa kamaytirib koʻrsatilgan. Bunday fikrlar quyidagilarga asoslangan:

– xususiy ishlab chiqarish hajmining kamaytirib koʻrsatilishi. Amaldagi anʻanaviy statistika iqtisodiyotda sodir boʻlayotgan tez oʻzgarishlarni qamrab ololmayotganligi sababli, ishlab chiqarish hajmining real oʻzgarishlarini ham toʻlaqonli hisoblay ololmayapti. Davlat tasarrufidagi sanoat korxonalarida ishlab chiqarish hajmining qisqarish jarayoni xususiy xizmat koʻrsatish sohasidagi keskin koʻtarilish bilan birgalikda sodir boʻlmoqda. Amaldagi anʻanaviy statistika esa, odatda xizmat koʻrsatish sohasiga “oʻgay” koʻz bilan qarab kelgan. Natijada koʻpincha rasmiy statistika raqamlarida xususiy sektor rivojlanishidagi surʼatlar yyetarli darajada hisobga olinmasdan umumiy iqtisodiy pasayish va aholi turmush darajasining pasayish miqyoslari boʻrttirilib koʻrsatilmoqda. Xususiy sektordagi pasaytirib koʻrsatish masalasini bozor iqtisodiyotiga oʻtayotgan mamlakatlardagi bandlik darajasini tahlil qilish jarayonida chuqur koʻrib chiqish mumkin;

– amaldagi statistika tizimining kamchiliklari. Anʻanaviy statistika tizimlari unchalik katta boʻlmagan davlat tasarrufidagi savdo tashkilotlari faoliyatini kuzatishga qaratilganligi sababli mayda xususiy savdodagi juda tez rivojlanish jarayonlarini toʻlaqonli kuzatishga moslashmagan;

– indekslardagi farqlanishlar. Bozor iqtisodiyotiga oʻtayotgan mamlakatlarda iqtisodiy faoliyatni kamaytirib koʻrsatish bilan birga indekslar hisoblashda ham muammolar mavjud. Ishlab chiqarish hajmining real oʻzgarish indeksini hisoblash uchun turli ishlab chiqarish hajmlari taqqoslanishi lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida tovarlar qiymatini taqqoslash uchun narxlardan foydalaniladi va ular asosida ishlab chiqarish hajmlarining indekslari hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga oʻtish davrida islohotlardan avval mavjud boʻlgan narxlar turli tovarlarning taqqoslama qiymatlarini ifodalay olmagan. Narxlar biror-bir darajada tannarxga asoslangan boʻlsada, tannarxning oʻzi resurslarning taqqoslama yetishmovchiligini ifodalagan. Undan tashqari, islohotlargacha boʻlgan davrda taqqoslama

xarajatlarni iste'molchi uchun tovarning foydaligiga qarab sarflash mexanizmi umuman mavjud bo'lmagan;

– mahsulotning assortimenti va sifatidagi o'zgarishlar. Hozirgacha yangi tovar va xizmatlarning paydo bo'lishi, biror-bir tovar va xizmatlar ishlab chiqarilishining to'xtatilishi va sifatidagi keskin o'zgarishlarni hisobga olish masalasiga oydinlik kiritilmagan. Bunday muammolar barcha mamlakatlarda mavjud bo'lsada, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida u alohida ahamiyat kasb etadi, chunki yangi yuqori sifatli tovarlarning paydo bo'lishi va tovar yetishmovchiligiga barham berilishi aholi turmush darajasining oshganligidan dalolat beradi, agar gap asosiy fondlar to'g'risida ketadigan bo'lsa – hisobga olinmagan investitsiyalar sifati to'g'risida ketishi mumkin. Undan tashqari, erkinlashtirishdan avval talab bo'lmaganligi sababli ayrim mahsulotlar sotilmay qolgan, lekin ishlab chiqarish tarkibida hisobga olingan. Erkinlashtirishdan so'ng bunday mahsulotlarni ishlab chiqarish to'xtatilgan va natijada o'lchanadigan mahsulot hajmi kamaygan. Erkinlashtirishdan oldin bu tovarlar sotilmay omborxonalarda chang bosib yotganligi uchun iqtisodiy nuqtai nazardan hech qanday qiymatga ega bo'lmagan va shuning uchun ularning bozordan chiqib ketishini ishlab chiqarish hajmini kamayishi deb hisoblamaslik lozim.

O'lchashdagi yuqorida qayd qilingan muammolar miqyosi to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri dalillar amalda kam keltirilishiga qaramasdan, ular bilan bog'liq bo'lgan xatolar miqyosi juda katta bo'lishi mumkin. An'anaviy statistikadagi hisob-kitoblarga nisbatan muqobil bo'lgan va yangi turdagi faoliyatlarni to'laroq qamrab oladigan ko'rsatikchlardan foydalanish hollari ham, albatta uchrab turadi. Masalan, aholi iste'molini tekshirishlar xususiy chakana savdoni ham qamrab oladi. Yoki Polsha mamlakatida real ishlab chiqarish hajmining kamayishi 1989–1992-yillar uchun rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra 18 foiz baholangan bo'lsa, muqobil baholash atigi 5-10 foiz bo'lganligini ko'rsatgan.

Yuqoridagilardan, har holda rasmiy statistika ma'lumotlaridan foydalanish jarayonida ularning qamrab olish va hisoblash manbalari masalasiga ehtiyotkorlik bilan murojaat qilish zarur degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Umumiy tarzda

bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar dasturining biror-bir qirralari to'g'risida, ayniqsa aholining turmush darajasi masalasida, global xulosalarni chiqarish masalalarida, ishlab chiqarish hajmini o'lchashda ma'lum xatolar mavjudligini esdan chiqarmaslik lozim.

7.1.5. Inflatsiya

Iqtisodiyotda narxlar umumiy darajasining muttasil va doimo oshib borishiga inflatsiya deyiladi. Iqtisodiyotdagi barcha tovar va xizmatlarga o'rtacha narxlarning oshishini ayrim tovar va xizmatlar guruhlariga nisbiy narxlarning o'zgarishi bilan farqlash lozim. Odatda narxlarning umumiy oshishi nisbiy narxlar tarkibining o'zgarishi bilan bog'langan bo'ladi, ammo inflatsiya deb nisbiy narxlarning o'zgarishi emas, balki umumiy narxlarning oshishi hisoblanadi. Ayrim muhim tovarlarga nisbiy narxlarning o'zgarishi (masalan, elektr energiyasi yoki neft mahsulotlariga) ko'pincha, inflatsiyaga qarshi olib borilayotgan iqtisodiy siyosatga qaramasdan, umumiy inflatsiyaga olib keluvchi jarayonlarni boshlab berishi mumkin.

Boshqariladigan narxlarning (monopolist korxonalar ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlarga) oshirilishi dastavval umumiy narxlarning oshishiga olib keladi. Biroq u o'z navbatida nisbiy narxlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Bunda asosiy inflatsiya tezlashuvi shart emas, chunki asosiy inflatsiya kam uchraydigan bir yo'lakay boshqariladigan narxlar, aksiz soliqlari yoki valuta kursidagi o'zgarishlarni hisobga olmagan holda hisoblanadi. Asosiy inflatsiyani har doim ham aniq hisoblash qiyinroq bo'lsada, u iqtisodiy siyosatda inflatsiya sur'atlari ko'rsatkichlariga nisbatan muhimroq mo'ljallanish sifatida tan olingan. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning mutaxassisleri bu mamlakatlarda tizimiy islohotlar o'tkazilish sababli ko'pgina tovar va xizmatlar narxlariga tuzatishlar kiritilishi munosabati bilan inflatsiya sur'atlariga nisbatan asosiy inflatsiya sur'atlariga ko'proq e'tibor berishlari lozim.

Bir yo'lakay ayrim tovarlarga, ayniqsa juda muhim hisoblangan energoresurslarga narxlarning oshirilishi, albatta butun iqtisodiyotda narxlarning (shu

jumladan ish haqining ham) oshishiga olib keladi. Agar mamlakatda qattiq pul-kredit siyosati olib borilmasa, bir yo‘lakay narxlarning oshishi muttasil inflatsiya sodir bo‘lishiga olib keladi (bunday inflatsiya xarajatlarning oshishi hisobiga sodir bo‘lgan, deb nomlanadi). Oldin xarajatlar oshib, keyin u muttasil inflatsiyaga olib kelgan misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Yaqqol misol sifatida 1990-yillarda nisbiy narxlardagi farqlarni kamaytirish yo‘nalishida bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda neft va gazning dunyo narxlariga o‘tkazilishi munosabati bilan sodir bo‘lgan karaxtlikni keltirish mumkin. Bir qancha mamlakatlarda energoresurslarga narxlarning o‘shishi boshqa narxlar va ish haqining o‘shishi bilan qorejaishiga harakat qilinganligi kuchli inflatsiya jazavasiga olib keldi. Shu davrda ayrim mamlakatlar qattiq moliyaviy siyosat yuritishlari va nisbiy narxlarni tuzatish davrida aholi tomonidan real daromadlarining pasayishi masalasida tushunish mavjud bo‘lganligi natijasida inflatsiyani nazoratga olishga muvaffaq bo‘ldilar.

YaIM deflyatoridan tashqari statistikada inflatsiyani ifodalaydigan boshqa ko‘rsatkichlar ham hisoblanadi. Ular qatorida iste‘mol narxlari indeksi (INI yoki CPI) xalqaro andozalarga ko‘ra 300 tadan kam bo‘lmagan tovar va xizmatlarni qamrab olgan iste‘mol savati bo‘yicha narxlarning o‘rtacha o‘zgarishini ifodalaydi. Uning YaIM deflyatoridan uchta asosiy farqi mavjud.

Birinchi farqi – indekslarning turli tovar va xizmatlar tarkibini qamrab olganligi. Agar INI faqat aholi xarid qiladigan iste‘mol tovarlari va xizmatlarinigina qamrab olsa, YaIM deflyatori YaIM tarkibiga kiruvchi barcha tovar va xizmatlarni qamrab oladi. Natijada, firmalar va davlat boshqaruvi idoralarining, masalan, xomashyo, materiallar, mashinalar, uskunalar, texnoliyagiya bilan bog‘liq bo‘lgan xarid qilgan tovar va xizmatlariga narxlarning o‘zgarishi YaIM deflyatoriga bevosita ta‘sir qilsa, INIga ta‘sir qilmaydi.

Ikkinchi farqi – YaIM deflyatori faqat mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar narxlarining o‘zgarishini ifodalab, import qilingan pirovard mahsulotlariga narx o‘zgarishini qamrab olmaydi. Shuning uchun import mahsulotlariga narxlarning o‘zgarishi YaIM deflyatoriga qisqa muddatlarda

to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazmaydi. Ammo import mahsulotlari INIning savatiga kiritilgani uchun, ularga narxlarning o'zgarishi INIga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchi farqi – indekslarni hisoblash uslubiyatidagi vaznlardan foydalanish. INIning hisoblashda Laspeyres formulasidan foydalaniladi. Unga ko'ra bazis davridagi iste'mol savatiga kiruvchi tovar va xizmatlarning o'zgarish vaznlari qo'llaniladi. YaIM deflyatorini hisoblashda esa Pashe formulasidan foydalaniladi. Uning savatiga kiruvchi tovar va xizmatlar salmog'i (vazni) o'zgarib turishi mumkin. Boshqacha aytganda, INIda vazn sifatida bazis davridagi miqdorlar olinsa, YaIM deflyatorini hisoblashda joriy davr vaznlari (miqdori) olinadi. Masalan, yog'ingarchilik kam bo'lgan quruqchilik natijasida makka hosili nobud bo'lgan bo'lsa, uni ishlab chiqarish hajmi nolgacha tushib ketadi, narxi esa keskin ko'tariladi. Bu holda makka (ishlab chiqarilmagan) YaIM deflyatorining hisob-kitoblariga kiritilmaydi, lekin INI hisob-kitoblarida hamon inobatga olinadi va natijada INIning sun'iy tarzda bo'rttirib ko'rsatilishiga olib kelishi mumkin.

Inflatsiya sur'atlari past vaqtlarda YaIM deflyatori va INI o'rtasida katta farq bo'lmaydi. Ammo nisbiy narxlar va importning keskin o'zgarish paytlarida farq katta bo'lishi mumkin.

Ayrim tovarlarga narxlar oshib ketgan paytlarda, odatda iste'molchilar bu tovarlarning o'rnini bosishi mumkin bo'lgan tovarlarni ko'proq xarid qilishlari mumkin. Laspeyres indeksida o'zgarish bazis davridagi vaznlardan foydalanilganligi sababli iste'mol tarkibidagi bunday o'zgarishlar hisobga olinmaydi. Bundan tashqari, bu indeks yyetarli tarzda tovarlar sifatining yaxshilanishi yoki yangi tovarlarning paydo bo'lishi, yoki pasaytirilgan narxlarda savdo qiladigan chakana savdo shoxobchalari sonining ko'payishi holatlarni ham hisobga olmaydi. Shuning uchun Laspeyres indeksi ko'pincha inflatsiya sur'atlarini oshirib ko'rsatadi.

INIga o'xshash ulgurji narxlar indeksi va mahsulot ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksi ham Laspeyres formulasi bo'yicha o'zgarish vaznlardan foydalanib hisoblanganligi uchun ko'pincha inflatsiya darajasini oshirib ko'rsatadi. Boshqa

tomondan o'zgaruvchi vaznli Pashe indeksi esa inflatsiya sur'atlarini pasaytirib ko'rsatadi.

$$\text{Iste'molnarxlarindeksi (INI)} = \frac{\sum P_t Q_0}{\sum P_0 Q_0} * 100$$

yoki Laspeyres indeksi

$$\text{YalMdeflyatori} = \frac{\text{Joriyilnarxlaridagi YalM}}{\text{Bazisiylnarxlaridagi YalM}} * 100 = \frac{\sum P_t Q_t}{\sum P_0 Q_t} * 100$$

yoki Paashe indeksi.

7.1.6. Daromadlar va bandlik. Real ish haqi. Bandlik va ishsizlik

Real ish haqini hisoblash uchun nominal ish haqini narx indeksiga bo'lish kerak. Iqtisodiy atama sifatida real ish haqi va real daromad tushunchalarini farqlash lozim. Real ish haqi tushunchasi ish haqi oladigan shaxsning ishlab chiqarish jarayonida mehnat sarflaganligi uchun oladigan pul ko'rinishidagi daromadlarining haqiqatdagi sotib olish quvvatini ifodalaydi. Real daromadlar yuqoridagiga qo'shimcha tarzda natura ko'rinishdagi transfertlar va ish haqidan tashqari turli nafaqalarni ham qamrab oladi. Bu tushunchalarni farqlash, ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ish haqi bilan bog'liq bo'lmagan transfertlar, masalan subsidiyalanadigan oziq-ovqat va uy-joy kommunal xizmatlari, aholi daromadlarining muhim qismi hisoblanganligi uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun bu mamlakatlarda real ish haqining dinamikasi ko'rsatkichi aholi turmush darajasini aniq ifodalamasligi mumkin. Kelgusda uzoq muddatli davr uchun real ish haqining o'sish sur'ati asosan iqtisodiyotda mehnat unumdorligining o'sish sur'atlari bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Bu bog'liqlik makroiqtisodiy tahlil ishlarida katta ahamiyatga ega. Agar quyidagi shartli belgilarni qabul qilsak:

R – narxlarning umumiy darajasi;

L – kishi-soatlarda hisoblagan umumiy mehnat sarfi;

Y – ishlab chiqarishning real hajmi;

Y/L – mehnat unumdorligi;

WL – umumiy ish haqi fondi;

WL/Y – ishlab chiqarilgan mahsulot birligiga to‘g‘ri kelgan ishchi kuchi sarfi;

$P*Y$ – nominal daromad;

β – ish haqidan boshqa ko‘rinishdagi daromadlar bilan ish haqi ko‘rinishdagi daromadlarning nisbati (bu nisbatni o‘zgarmas deb qabul qilamiz)

$$P * Y = WL + \beta * WL = WL * (1 + \beta)$$

tenglamasini yozishimiz mumkin.

U holda, agar ko‘rsatkichlarni qo‘shimcha o‘shish sur‘atlari orqali ifodalasak:

$$\frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta W}{W} + \left(\frac{\Delta L}{L} - \frac{\Delta Y}{Y} \right) \quad (1)$$

yoki

$$\frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta W}{W} - \left(\frac{\Delta Y}{L} \right) / \left(\frac{Y}{L} \right) \quad (2)$$

yoki

inflatsiya sur‘atlari = ish haqining o‘shish sur‘atlari –

–mehnat unumdorligining o‘shish sur‘atlari

yoki

$$\frac{\Delta W}{W} - \frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta L}{L} \quad (3)$$

Boshqacha aytganda

$$\left(\frac{\Delta W}{P} \right) / \left(\frac{W}{P} \right) = \left(\frac{\Delta Y}{L} \right) / \left(\frac{Y}{L} \right) \quad (4)$$

ish haqining real o‘shish sur‘atlari = mehnat unumdorligining o‘shish sur‘atlari.

Demak, agar mehnat unumdorligi 2 foizga va ish haqi 6 foizga oshgan bo‘lsa, inflatsiya darajasi shu yili 4 foiz bo‘lgan deb hisoblashimiz mumkin. Shunday qilib, mehnat unumdorligining o‘shish sur‘atlari barqaror narxlar sharoitida ish haqi o‘shish sur‘atining yuqori chegarasini belgilaydi.

Bandlik va ishsizlik.

Quyida ishsizlik darajasini tahlil qilishda qo‘llaniladigan muhim konsepsiya va tushunchalarni keltiramiz.

Ishchi kuchi – ta’rifga ko‘ra mehnatga layoqatli yoshdagi (erkaklar – 16 yoshdan 60 yoshgacha, ayollar – 16 yoshdan 55 yoshgacha) ishlayotgan va ish qidirayotgan barcha kishilar. Ishchi kuchi tarkibidagi doimiy ish joyiga ega bo‘lmagan va ish izlayotgan shaxslar *ishsiz* deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasi – doimiy ish joyiga ega bo‘lmagan va ish ilayotgan shaxslarning umumiy ishchi kuchidagi foizlarda hisoblangan salmog‘i. Demak,

$$\text{Ishsizlikdarajasi} = \frac{\text{ishsizlarsoni}}{\text{ishchikuchisoni}} * 100.$$

Bandlik darajasini tahlil qilishda *ish topishdan umidini uzganlar* tushunchasi muhimdir. Uzoq muddat davomida band bo‘lmagan va ish topa olmagan shaxslar ko‘pincha ish qidirishga barham berib, ishchi kuchi tarkibidan chiqib ketadilar va shuning uchun ular ishsizlar deb hisoblanmaydi. Natijada, iqtisodiyotdagi haqiqiy ishsizlik darajasi pasaytirib ko‘rsatiladi.

$$\text{Ishchikuchiningsalmog‘i} = \frac{\text{ishchikuchi}}{\text{mehnatgalayoqatliyoshdagiaholisoni}} * 100.$$

Ishchi kuchi salmog‘ining, masalan, ayollarning mehnat bozoriga chiqishi natijasida, o‘zgarishi ishsizlik darajasi ko‘rsatkichiga kuchli ta’sir qilishi mumkin.

To‘la bandlik – iqtisodiyotda bandlikning optimal darajadiligini bildiradi. Bu holatni ishsizlik darajasi nol ekan deb tushunmaslik lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida doimo talab tarkibi, texnologiya va mahsulotlar o‘zgarishda bo‘lishi sababli doimo biror-bir darajada ishsizlik mavjud bo‘ladi. Ko‘pgina iqtisodchilar ishchi kuchining tarkibidagi o‘zgarishlar va mehnat bozoridagi tizimiy o‘zgarishlar oxirgi yillarda ko‘p mamlakatlarda to‘la bandlik darajasini birmuncha ko‘targan degan xulosaga kelishgan. Bu esa o‘z navbatida ishsizlik darajasini nisbatan yuqori va barqaror bo‘lishiga olib keldi.

Inflatsiya darajasini oshishiga olib kelmaydigan ishsizlik ko‘rsatkichi – muvozanatni ta’minlaydigan bandlikni ta’minlaydi.

Odatda ishsizlik tushunchasi quyidagicha tasniflanadi:

– *mavsumiy ishsizlik* – yil davomida (odatda qishloq xo‘jaligi, qurilish, turizm sohasida) ishchi kuchining taklifi va unga bo‘lgan talabdagi o‘zgarishlar sababli sodir bo‘ladi;

– *friksion ishsizlik* – bo‘sh ish o‘rinlari xodimlar va ish beruvchilar tomonidan o‘rganilishi lozim bo‘lganligi sababli vaqtincha ma’lum bir davr mobaynida to‘lmasdan qolgan vaqtlarda sodir bo‘ladi. Bu turdagi ishsizlik odatda uzoq vaqt davob etmaydi va ishchilar bilan ish o‘rinlarining o‘zaro mosligini ta’minlashga xizmat qilishi mumkin;

– *davriy (siklik) ishsizlik* – iqtisodiyotda pasayish davrlarida ishlab chiqarish hajmining kamayishi sababli sodir bo‘ladi. Pasayish bozor iqtisodiyoti ish siklining ajralmas qismi hisoblanadi. Pasayish davrlarida hukumatning asosiy vazifasi talabni rag‘batlantirishga qaratilgan iqtisodiy siyosat yuritib, bu turdagi ishsizlikni iloji boricha qisqartirishga qaratilgan bo‘lishi lozim;

– *tizimiy (strukturaviy) ishsizlik* – geografik joylashish va malakaning mos kelmasligi oqibatida sodir bo‘ladi. Masalan, talab va texnologiya tarkibidagi o‘zgarishlar ayrim kasblarga talabni kamaytirishi mumkin. Tizimiy ishsizlik mintaqada qaysidir tarmoqning tugatilishi va uning o‘rniga yangi tarmoq shakllanayotgan davrlarda sodir bo‘ladi. Bu turdagi ishsizlikni tugatish xodimlarni qaytadan o‘qitish va ularning harakatchanligini oshirishni talab qilganligi uchun boshqa turdagi ishliklarga nisbatan ancha qiyin kechadi;

– *yashirin ishsizlik* – xodimning ishlab chiqarishga qo‘shgan hissasi nol yoki manfiy bo‘lgan paytlarda sodir bo‘ladi. Iqtisodiyotdagi ushbu fakt tan olinib, bunday xodimlarni unumliroq ishga o‘tkazishi orqali yashirin ishsizlikni qisqartirish mumkin.

7.2. Ishlab chiqarish hajmi, xarajatlar va narxlar bashorati

Ushbu qismda ishlab chiqarish hajmlari, xarajatlar, inflatsiya sur‘atlariga ta’sir qiladigan omillar va ularni bashoratlash usullari ko‘rib chiqiladi. Iqtisodiy o‘sish va inflatsiya sur‘atlari bo‘yicha belgilangan nazorat raqamlari iqtisodiy siyosatni olib borishda asosiy maqsad hisoblanganligi uchun, ularni bashoratlash barqarorlashtirish dasturlarini ishlab chiqishda asos qilib olinadi. Bundan tashqari, xarajatlar tarkibini

o‘zi o‘shish imkoniyatlari va shuningdek mamlakatning tashqi dunyo mamlakatlari bilan aloqalari balansini tahlil va bashoratlashda muhim rol o‘ynaydi.

7.2.1. Ishlab chiqarish. Ishlab chiqarish hajmini belgilaydigan omillar: talab va taklif. Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash

Ishlab chiqarish hajmi. Talab va taklif. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida biror-bir turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xizmatlarni ko‘rsatish va ularni sotib olish odatda ixtiyoriy bo‘ladi. Natijada, yalpi ishlab chiqarish hajmi iqtisodiyotni turli sektorlaridagi ayrim korxonalarining qabul qilgan qarorlarini ifodalaydi. Makroiqtisodiy tahlil ayrim firmalar faoliyatini o‘rganishga emas, balki asosiy e‘tiborni umumiy ishlab chiqarish hajmiga qaratadi.

Tovar va xizmatlarni mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi foydalanilayotgan resurslar (kapital, ishchi kuchi), shuningdek mavjud texnologiya darajasi, mehnat va bozor tarkibidagi munosabatga ko‘ra o‘zgarib turishi mumkin. Yalpi ishlab chiqarish funksiyasi ishlab chiqarish hajmi bilan ishlab chiqarishning turli omillari orasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Ishlab chiqarish funksiyasi quyidagicha yozilishi mumkin:

$$Q = f(K, L, A), \quad (9.14)$$

bu yerda: Q – real ishlab chiqarish; K – kapital; L – ishchi kuchi; A – texnologiya (yoki texnika taraqqiyoti).

Demak, real ishlab chiqarish hajmi kapital, ishchi kuchi va texnologiya hisobiga o‘shishi mumkin va ular ishlab chiqarishning omillari hisoblanadi.

Uzoq muddatli davrda ishlab chiqarish hajmining o‘shishi ishlab chiqarish omillaridan kengroq va samaraliroq foydalanish hisobiga ta‘minlanishi mumkin. Mehnat resurslarining to‘la bandlik va ishchi kuchi va kapitaldan normal intensivlik bilan foydalanish sharoitlaridagi ishlab chiqarish hajmi ishlab chiqarishning potensial darajasi yoki to‘la bandlik sharoitidagi ishlab chiqarish darajasi deb yuritiladi.

Doimiy ishlab chiqarish darajasi berilgan asosiy kapital va ishchi kuchi hajmlaridan foydalanib, maksimal ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan hajmdan kam bo‘ladi. To‘la bandlik sharoitida ishchilarning ma‘lum bir qismi iqtisodiyot barqaror

o'sib borayotgan davrlarda ham bir ish joyidan ikkinchisiga o'tish jarayonlarida bo'lganliklari uchun ishsizlik darajasi nolga teng bo'lmaydi. Undan tashqari, masalan, uskunalarga vaqti-vaqti bilan texnik xizmat ko'rsatilishi zarurligi sababli, ular tinmasdan mahsulot ishlab chiqarish bilan band bo'lolmaydilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida firmalarning ishlab chiqarish quvvatlari joriy va kelgusidagi sotish hajmlariga ko'ra to'la yoki qisman ishlatilishi mumkin. Demak, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish firma ishlab chiqarayotgan mahsulotga talab bilan uzviy bog'liqlikda bo'ladi. Agar sotish hajmi doimiy ishlab chiqarish hajmidan past bo'lsa, korxonada odatda ishlab chiqarayotgan mahsulot hajmini qisqartiradi va ishchilarning ma'lum qismini ishdan bo'shatishi mumkin. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiyotda talab sust bo'lgan paytlarda ishsizlik darajasi odatdagi darajadan ko'tariladi va firmalarning ishlab chiqarish hajmi maksimal imkoniyat darajasidan past bo'ladi. Shunday qilib, qisqa muddatli davrlarda YaIMning real o'sishi, birinchi navbatda, talabning o'zgarishini ifodalasada, ishchi kuchi va kapitaldan to'la foydalanilmasligi mumkin. Iqtisodiyotda qisqa vaqt mobaynida yalpi ishlab chiqarish hajmi normal to'la band sharoitidagi ishlab chiqarish darajasiga nisbatan yuqoriroq ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda ish haqi va boshqa ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi inflyasiga olib keladi.

Talabning oshishi pul ko'rinishidagi ishlab chiqarish hajmini ham oshishiga olib keladi, lekin unga ham real ishlab chiqarish hajmining, ham narxlarning oshishi ta'sir ko'rsatadi. Agar iqtisodiyot ishlab chiqarishning doimiy darajasidan ancha past holatda bo'lsa, ishlab chiqarish hajmining o'sish miqyoslari salmoqli bo'ladi; teskari holat bo'lsa, ya'ni ishlab chiqarish hajmi to'la bandlik holatiga yaqin yoki undan ham yuqori bo'lsa, ishlab chiqarish hajmining o'sishi nisbatan past darajada bo'lib, narxlarning ta'siri kuchli bo'ladi. Yalpi talab to'la bandlik holatiga yyetib, keyin pasayib borsa, dastavval narxlar va ayniqsa ishchi kuchining narxi (ya'ni, ish haqi) pasayishga nisbatan qarshilik ko'rsatilishi sababli ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida qisqa muddatda yuqoridagi omillar ishlab chiqarish hajmiga asosiy ta'sir etuvchi omillar hisoblanadi.

Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish salohiyatining uzoq muddatli trendlari to'g'risidagi to'laqonli statistik ma'lumotlar yordamida ishlab chiqarish funksiyalarini tahlil etish imkoniyatlari mavjud. Qisqa muddatli kelgusi davr uchun ishlab chiqarish hajmlarini aniqlashda talab va taklif omillaridan foydalanish mumkin. Taxminiy ishlab chiqarish funksiyalarini hisoblash maqsadida talab va taklif orasidagi bog'liqliklarni ifodalovchi ekonometrik modellar tuzilishi talab qilinishi sababli, bandlik va asosiy fondlar to'g'risida yyyetarli darajada ma'lumotlar zarur. Bunday yondoshishdan foydalanishga imkon beradigan ma'lumotlar va modellar ko'pchilik mamlakatlarda mavjud emas. Natijada, moliyaviy dasturlar tuzishda ishlab chiqarish hajmlarining bashoratini, odatda boshqa taxminiy usullarga asoslanib ishlab chiqishga to'ri keladi.

Yalpi ishlab chiqarish hajmining taxminiy bashoratini ishlab chiqishda qo'llaniladigan usullardan biri oxirgi yillardagi tendensiyalardan foydalanishdir. Bu bashorat, keyinchalik bashorat davrida biror-bir omillar ta'sirining kutilayotgan darajasiga qarab, qaytadan ko'rib chiqiladi. Odatda, iqtisodiy o'sishning haqiqiy sur'atlari YaIMning doimiy o'sish sur'atlaridan qanchalik farq qilishi mumkinligiga (past yoki yuqori) baho beriladi. Bunday bashoratning asoslanganligi YaIM tarkibidagi o'zgarishlar tendensiyasiga qarab tekshiriladi. Har bir sektor bo'yicha qilingan ekstrapolyasiyaga tuzatishlar ushbu sektorga xos bo'lgan omillar va har xil faoliyat turlari orasidagi bog'liqliklardan kelib chiqqan holda kiritish lozim. Masalan, qishloq xo'jaligi sektorining bashoratlari bu sektorga xos bo'lgan iqlim, ishlab chiqaruvchilar narxi va shunga o'xshash boshqa omillardagi bashoratlarni hisobga olgan holda tuzilishi kerak. Tizimiy o'zgarishlar davrida ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni ham hisobga olinishi talab etildi.

7.2.2. Xarajatlar tarkibi. Uy xo'jaliklari iste'molini belgilovchi omillar.

Xususiy sektorda kapital qo'yimlarni belgilovchi omillar

Xarajatlar tarkibi. Bashoratlar ichki va tashqi komponentlar bashoratiga bo'linadi. Ichki talab iste'mol va investitsiyalarni, tashqi talab esa eksport va import operatsiyalarini qamrab oladi. Eksport va import bashoratlari to'lov balansi baholariga asoslansa, davlat sektoridagi iste'mol va investitsiyalar budjet bashoratiga asoslanadi.

Quyida uy xo'jaliklarining iste'moli va investitsiyalari bashorati masalalari yoritilgan. Ishlab chiqarish hajmi va iste'mol bashoratlarni bilgan holda yalpi jamg'arma miqdorini yuqoridagilarning farqi sifatida hisoblash mumkin.

Uy xo'jaliklari iste'molini belgilaydigan omillar. Uy xo'jaliklarining ixtiyoridagi daromadni (YD) uning manbalari va undan foydalanish nuqtai-nazaridan ko'rib chiqish mumkin:

$$YD = W - T = CP + SP, \quad (7.15)$$

bu yerda: W – ish haqi; T – soliqlar minus to'lovlar, ya'ni bevosita shaxsiy daromadlarga soliqlardan (masalan, aholidan olinadigan daromad solig'i) aholiga qaytarilmaydigan to'lovlar (masalan, pensiya va ishsizlik nafaqalari); CP – shaxsiy iste'mol; SP – shaxsiy jamg'arma.

Demak, uy xo'jaliklarida iste'mol va jamg'arma bir vaqtning o'zida hisoblanadi. Agar uy xo'jaliklarining iste'moli ma'lum bo'lsa, ixtiyordagi daromadga asoslanib, qoldiq usulida jamg'armani aniqlash mumkin.

Iqtisodiy nazariyadan ma'lumki, uy xo'jaliklarining iste'moli va ixtiyoridagi daromadi orasida arifmetik bog'liqlikdan tashqari hulqiy bog'liqlik ham mavjud:

$$CP = a + b*YD, \quad (7.16)$$

bu yerda $a > 0$, $0 < b < 1$.

Iste'mol funksiyasining bunday tarzdagi yozuvi iste'molga moyillikning doimiyligi ($MRS = \Delta CP / \Delta YD = b$) va shu vaqtning o'zida iste'molga o'rtacha

moyillik ($\Delta CP/\Delta YD$) ijobiy konstanta nisbiy miqdorining kamayishi hisobiga YD oshganda, kamayishini nazarda tutadi. Ya'ni, iste'mol va jamg'armaning o'zgarishi iqtisodiy jonlanish paytlarida jamg'arish koeffitsiyentining ko'tarilishi, pasayish paytlarida esa jamg'arish koeffitsiyentining kamayishi tendensiyasiga ega bo'lganligi sababli, iqtisodiy barqarorlikdan darak beradi. Bundan tashqari, uzoq muddatli bashorat davrida daromadlarning o'sib borishi, jamg'arish koeffitsiyentini ham oshib borishini nazarda tutadi.

Uy xo'jaliklari iste'molidagi qonuniyatlarni yanada to'laroq tushuntirib berish maqsadida iste'molning yuqorida keltirilgan eng oddiy tenglamasiga qo'shimcha o'zgaruvchilarni kiritish mumkin:

$$CP = f(YD^*, NW, r, X), \quad (7.17)$$

bu yerda: CP – shaxsiy iste'mol xarajatlari; YD^* - uy xo'jaliklarining o'rtacha joriy va kelgusi davrda kutilayotgan ixtiyoridagi daromadlari (7.15 tenglamaga asosan aniqlangan); NW – uy xo'jaliklarining sof moddiy boyliklari; r - soliq to'langandan keyingi real foiz stavkasi; X – iste'molga ta'sir qiladigan boshqa omillar.

Xususiy sektorda investitsiyalarga ta'sir qiladigan omillar. Yalpi kapital qo'yilmalari asosiy kapitalni yalpi jamg'arish (mashinalar, uskunalar, binolar va inshootlar) va tovar-moddiy zaxiralarning o'zgarishiga ajratiladi. Bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida kapital qo'yilmalarni bashoratlashda, odatda kapital qo'yilmalari davlat va xususiy kapital qo'yilmalariga ajratilishi maqsadga muvofiq, deb hisoblanadi. Davlatning kapital qo'yilmalari budjet rejasiga mos kelishi lozim. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda siyosiy rahbarlikning eng asosiy masalalaridan biri, davlat korxonalarining kapital qo'yilmalari rejasini hisoblanadi. Natijada, bozor kuchlari davlat korxonalariga kapital qo'yilmalari uchun asosiy omil bo'lmasligi mumkin.

Xususiy sektorning kapital qo'yilmalari YaIMning asosiy tashkil etuvchilari hisoblanadi, lekin ularni bashoratlash ancha qiyinchiliklar tug'diradi. Sanoati

rivojlangan mamlakatlarda xususiy investitsiyalar, odatda uy-joy fondiga va u bilan bogʻliq boʻlmagan investitsiyalarga ajratiladi. Yuqoridagi har bir turdagi investitsiyalarni bashoratlashda alohida maxsus modellardan foydalaniladi.

Xususiy sektorning investitsiyalarini nazariy modellarida asosiy eʼtibor foyda normasi va moliyalashni amalga oshirgan investorning oladigan daromadiga beriladi. Biroq, foyda normasining hisob-kitoblari investorning kelgusida ishlab chiqariladigan mahsulotni sotish hajmlariga asoslanishi ham mumkin. Investorlarning kelgusidagi sotish hajmlari bobida yutuqqa erishishlarini kutishlari va ishonchlarida subyektivlik elementlari mavjud boʻlib, uni miqdoriy baholash imkoniyati yoʻq darajada. Undan tashqari, kapitalning qiymati va chegaraviy unumdorligiga asoslangan investitsiyalarni optimallashtirishning standart modellarini institutsional va tizimiy omillarning mavjudligi, rivojlangan moliviy bozorlarning mavjud emasligi, kapitalni shakllantirishda davlat rolining salmoqliligi va boshqa bozor mexanizmidagi turli noaniqliklar sababli, qoʻllash imkoniyati boʻlmaydi. Shuningdek, yuqorida taʼkidlangan modellarni qoʻllashga kapital, ishchi kuchi, ish haqiga xarajatlar kabi maʼlumotlarni olishdagi murakkabliklar tufayli qiyinchiliklar tugʻdiradi.

Baʼzi izlanishlarda xususiy investitsiyalarni chegarovchi asosiy omil boʻlib moliyalashtirish bahosi emas, balki mablagʻlarning yetishmasligi hisoblanadi, deb taʼkidlanadi. Bu holat real foiz stavkalarining bozor muvozanati darajasidan past darajada ekanligidan dalolat berib, moliyaviy resurslar narxlar bilan bogʻliq boʻlmagan mexanizmlar orqali taqsimlanishidan dalolat beradi. Bunday mamlakatlarda xususiy investitsiyalar miqdorini belgilovchi asosiy omil sifatida bank kreditlarining mavjudligi, xorijiy kapitalning kirib kelishi, hamda taqsimlanmagan foyda koʻriladi. Bank kreditlarining mavjudligi mamlakatda olib borilayotgan pul-kredit siyosatiga bogʻliq boʻladi. Xususiy sektor davlat sektori tomonidan siqib chiqarilmasligi uchun olib borilayotgan soliq-budjet siyosati ham katta ahamiyatga ega. Odatda, davlat sektori tomonidan bank kreditlariga talabning oshishi, xususiy sektorga berilishi mumkin boʻlgan kreditlar miqdorini kamaytirishga olib keladi.

7.2.3. Narxlar darajasini bashoratlash. Umumiy qoidalar. Amaliy yondoshish

Narxlar darajasini bashoratlash. Inflatsiya darajasini bashoratlashda quyidagi omillarni hisobga olish muhimdir:

– tannarxning oshishidagi qanday tendensiyalar narxlarni oshishiga olib kelmoqda? Energoresurslarga dunyo narxlarining oshishi bunga yaqqol misol bo‘lishi mumkin. Natijada, xarajatlar majburiy tarzda oshib, taklif nuqtai nazaridan inflatsiyaga ta’sir o‘tkaziladi. Xarajatlar o‘shishini baholashda qancha foiz narxlarni o‘shishiga va qancha foiz korxonaning o‘ziga pastroq (yuqoriroq) foyda olinishiga ta’sir qilishi mumkinligini baholash talab qilinadi;

– firmalar xarajatlarning oshishi hisobiga narxlarni qanchaga ko‘tarilishi mamlakat iqtisodiyotini iqtisodiy siklning qaysi bosqichida turganligiga bog‘liq bo‘ladi. Agar tovar va xizmatlarga talab yuqori darajada va malakali xodimlar yetishmayotgan bo‘lsa, firmalar ish haqini yanada oshirib, buning natijasida ortiqcha qilingan xarajatlarni qoplash uchun narxlarni ko‘tarishlari mumkin (talab tufayli sodir bo‘lgan inflatsiya). Bunday vaziyat mamlakat ichida va shuningdek xorijiy ishlab chiqaruvchilar bilan raqobat bo‘lmagan holatlarda sodir bo‘ladi. Yuqoriroq xarajatlarni narxlarga ko‘chirish darajasi mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy siyosat, shu jumladan hukumatning xarajatlari oshayotgan ayrim sektorlarga soliq imtiyozlari va subsidiyalar berishga tayyorligi bilan uzviy bog‘langandir;

– iqtisodiy siyosatning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat va oxirgi yilga nisbatan qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ldi? Masalan, real ishlab chiqarish hajmi o‘zgarmay qolib, pul-kredit nazorati yumshatilsa, iste’molchilar nisbatan ko‘payib ketgan pul massasini tovar va xizmatlar sotib olishga xarajat qilishlari natijasida narxlar ko‘tarilishi sodir bo‘ladi (talab ta’siridagi inflatsiya);

– bir yoki bir nechta narxlarning o‘zgarishi narxlar umumiy darajasi o‘zgarishini ifodalaydimi yoki u boshqa qarama-qarshi yo‘nalishdagi narxlarning o‘zgarishi bilan qorejaadimi? Nisbiy narxlarning o‘zgarishi chegaralangan resurslarning eng katta naf keltirishi mumkin bo‘lgan sohalarda qaytadan taqsimlash

zarurligini ko'rsatadi. Boshqa tomondan qaraganda, narxlar umumiy darajasining oshishi, odatda iqtisodiyotda ortiqcha talab mavjudligidan dalolat beradi. Amalda bu ikki holat orasidagi tafovut qisqa muddatli kelgusi davrda narxlar pasayishiga qarshilik qilganligi sababli, yo'qolib ketadi. Shunday qilib, nisbiy narxlarning o'zgarishi qisqa vaqtda bo'lsada, narxlar umumiy darajasini o'sishida aks etadi;

– iste'molchilarning kelgusida narxlar o'zgarishi bobidagi kutishlari bugungi kundagi narxlarning o'sishiga qanday ta'sir qiladi? Inflatsion kutish, masalan foiz stavkalarining tezda ko'tarilishi va ish haqini oshirish talablarida o'z ifodasini topib, iste'molchilarning xarajatlariga ta'sir ko'rsatadi. Kutishni modellashtirish muammolari iqtisodchilar orasida jiddiy qarama-qarshi fikrlar uyg'otgan va bir qancha empirik izlanishlar o'tkazilishiga sabab bo'lgan bo'lsada, uning asosida oddiygina g'oya yotadi, ya'ni kishilarning kelgusi davrga bo'lgan fikrlari bugungi kundagi hulqlariga ta'sir ko'rsatadi;

– narxlarning harakatiga mamlakatning rasmiy siyosati ta'sir qiladi. Unga narxlarni nazorat qilish, raqobat sohasidagi siyosat va tashqi savdo tizimidagi choralari kiradi. Tashqi savdo tizimi qanchalik erkin bo'lsa, ortiqcha talabning salmoqli foizi ichki narxlarning o'sishida emas, balki to'lov balansida ifoda topadi. Narxlarning o'zgarishiga almashuv kursining tarkibi kuchli ta'sir o'tkazishi mumkin: almashuv kursi tizimi qanchalik moslanuvchan bo'lsa, talabning o'sishi shunchalik valuta zaxiralarining qisqarishida aks topadi.

Inflatsiyani baholashning eng oddiy usullaridan birida xarajatlarning oshishi bashoratlash uchun asos hisoblanadi. Biroq, inflatsiyani bunday tarzda baholash vaqt o'tishi bilan narxlarning oshishi umuman iqtisodga bilvosita ta'sir o'tkazishi mumkinligi natijasda faqat taxminiy deb qabul qilinishi mumkin. Bundan tashqari, qandaydir vaqt davomida narxlarning o'zgarishi faqat shu davrdagi xarajatlarning oshishinigina emas, balki undan oldingi davrlardan davom etib kelayotgan xarajatlar oshishini ifodalashi mumkin. Masalan, import mahsulotlariga narxlarning oshishi, dastavval faqatgina bevosita import qilinayotgan tovarlar narxi va mamlakat ichkarisida o'sha import qilingan xomashyo va materiallardan foydalanib ishlab

chiqarilgan tovarlar narxining oshishida aks topadi. Ammo, keyinchalik yuqoriroq narxlarning iqtisodiyotga kengroq tarqalib borishi natijasida, mamlakat ichkarisidagi xomashyo va materiallarga narxlarning oshishi ehtimoli mavjud bo‘ladi. Bu oqibatlar, agar ortiqcha xarajatlarni qoplash maqsadida ish haqi ham oshirilsa, juda kuchli bo‘lishi mumkin.

Iste‘mol narxlari indeksi (INI) – rezidentlar iste‘mol qiladigan vakolatli savatga kiritilgan, mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan va import qilingan tovar va xizmatlarga narxlarning o‘zgarishini, YaIM deflyatori esa mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan va ichki iste‘mol va eksportga mo‘ljallangan barcha tovar va xizmatlarga narxlarning o‘zgarishini ifodalashi haqida oldingi savollarda ko‘rib chiqilgan edi. Bashorat ishlarida INI va YaIM deflyatori orasidagi farq boshqa sabablardan tashqari, import va eksport narxlarining o‘zgarishi orasidagi farq bilan ham bog‘liq ekanligini esdan chiqarmaslik lozim. Agar import narxlari eksport narxlariga nisbatan yuqoriroq darajada oshsa, INI orqali ifodalangan inflatsiya boshqa teng sharoitlarda YaIM deflyatori orqali ifodalangan inflatsiya darajasidan kattaroq bo‘ladi. Ammo amalda import narxlarining INIga va eksport narxlarining YaIMga ta‘sirini ajratib olish ancha mushkul ish hisoblanadi. Bu holat import narxlarining o‘shishini mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlar narxlariga o‘tishi qanday sodir bo‘lganligi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Eksport narxlarining o‘zgarishini INIga ta‘siri bevosita sodir bo‘ladi, chunki odatda ichki va tashqi bozordagi mamlakatning eksportga mo‘ljallangan tovarlari bir xil narxda sotiladi.

Inflatsiyaning bazis darajasini aniqlashda xarajatlarning o‘shish sur‘atlari o‘zgarmay qoladi va narxlarning o‘shish sur‘atlari oldingi yildagidek deb faraz qilinadi. So‘ngra, inflatsiya sur‘atlarining pasayishi va oshishiga ta‘sir qiluvchi omillar aniqlanadi. Umuman olganda, talabni boshqarishda yumshoq siyosat olib boriladi deb taxmin qilinadi. Bazis bashoratida muayyan iqtisodiy siyosat olib borilishi, muqobil, ya‘ni moliyaviy barqarorlikka qaratilgan bashoratda esa talabni boshqarishda qattiqroq siyosat olib borilishi nazarda tutiladi va unda xarajatlarning

oshishi narxlarning oshishiga kuchsizroq bilvosita ta'sir o'tkazadi, deb taxmin qilinadi.

Odatda, xarajatlarning oshish tendensiyasiga quyidagilarning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi:

- dunyo bozoridagi narxlar (xorijiy valutada ifodalangan);
- nominal almashuv kurslari;
- ish haqi;
- bilvosita soliqlar.

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarish hajmi. Talab va taklif. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida biror-bir turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki xizmatlarni ko'rsatish va ularni sotib olish odatda ixtiyoriy bo'ladi. Natijada, yalpi ishlab chiqarish hajmi iqtisodiyotni turli sektorlaridagi ayrim korxonalarining qabul qilgan qarorlarini ifodalaydi. Makroiqtisodiy tahlil ayrim firmalar faoliyatini o'rganishga emas, balki asosiy e'tiborni umumiy ishlab chiqarish hajmiga qaratadi.

Muhokama uchun savol va topshiriqlar

1. Milliy hisoblar tizimini ishlab chiqishdan ko'zlangan maqsad.
2. Iqtisodiyotning asosiy sektorlari.
3. Sektorlar faoliyati samaradorligida davlatning roli.
4. Yalpi milliy daromad qanday hisoblanadi?
5. Yalpi egalikdagi milliy daromadni hisoblash.
6. Yalpi daromad va yalpi xarajatlarni to'lov balansining joriy hisoblar hisobining saldosi bilan bog'liqligi.
7. Yalpi jamg'arma va investitsiyalar hajmi hamda joriy operatsiyalar hisobining saldosi.
8. Nominal va real YAİM.
9. YaİM deflyatori qanday hisoblanadi?
10. YaİMdan ishlab chiqarish hajmi va rezidentlarning iqtisodiy farovonligini

o'lashda foydalanishning asosiy kamchiliklari.

11. Iste'mol narxlari indeksini hisoblash va uning YaIM deflyatoridan farqi.

12. Real ish haqi va real daromad tushunchalarining bir-biridan farqlanishi.

13. Ishsizlik darajasini tahlil qilishda qo'llaniladigan muhim konsepsiya va tushunchalar.

14. Ishsizlar soni va ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

15. Ishlab chiqarish hajmi. Talab va taklif. Ishlab chiqarish hajmini bashoratlash.

16. Uy xo'jaliklari iste'molini belgilaydigan omillar.

17. Xususiy sektorda investitsiyalarga ta'sir qiladigan omillar.

18. Narxlar darajasini bashoratlashda hisobga olinadigan omillar.

8-BOB. TO'LOV BALANSI TAHLILI VA BASHORATI

Reja:

- 8.1. O'zbekiston Respublikasi tashqi aloqalarini rivojlantirishning ahamiyati
- 8.2. Mamlakatning to'lov balansi tushunchasi.
- 8.3. To'lov balansining taxminiy ko'rinishi va undagi operatsiyalar.

8.1. O'zbekiston Respublikasi tashqi aloqalarini rivojlantirishning ahamiyati

Hozirgi sharoitda tashqi iqtisodiy omil har bir mamlakat iqtisodiyotining taraqqiy etishida va mustahkamlanishida muhim o'rin tutadi. U ayniqsa, mustaqil rivojlanish yo'lidan borayotgan O'zbekiston uchun alohida ahamiyatga ega. Ilgarilarisobiq ittifoq tarkibiga kirgan respublika o'z mustaqil ravishda xorijiy mamlakatlardan aloqa qilishdan mahrum edi. Undan tashqari, sobiq ittifoqda xalqaro ayirboshlashning kapital va ishchi kuchlari migratsiyasi, valuta munosabatlari deyarli rivojlanmagan edi. Shuning uchun ham o'tkazilayotgan islohotlarning vazifalaridan biri qisqa muddatda respublikani jahon xo'jaligiga izimiga kirib borishi va barcha mamlakatlar bilan teng huquqli hamkorligini ta'minlash hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning ahamiyati nimada? Bu savolga shunday javob berish mumkin. Har qanday mamlakat uchun xalqaro ayirboshlashning ahamiyati birinchidan, xalqaro mehnat taqsimoti va boshqa mamlakatlardagi nisbatan ishlab chiqarish sarflari pastroq bo'lgan mahsulot tayyorlashga ixtisoslashuvi natijasida olinadigan qo'shimcha foyda bilan belgilanadi. Qo'shimcha foyda jahon va ichki narxlar o'rtasidagi farqlardan tashkil topadi. Ikkinchidan, tashqi iqtisodiy munosabatlarni yo'lga qo'yish va erkinlashtirish orqali: eng yangi texnologiyalar, boshqarish usullari, chet el investitsiyalari va boshqalardan foydalaniladi va milliy iqtisodiyotni yanada tezroq ko'tarishga ko'maklashadi.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalaridan butun jahon xo'jaligi ham yutadi. Chunki, uning qatoriga O'zbekiston kabi resurslarga boy va katta ishlab chiqarish

imkoniyatlariga ega bo'lgan mamlakatning qo'shilishi umumjahon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Tarixan tarkib topgan ob'ektiv sabablarga ko'ra, O'zbekiston sobiq ittifoqdosh respublikalar iqtisodi bilan chambarchas bog'langan edi. Shu bois, O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosati ikki yo'nalishda ishlab chiqilmoqda va amalga oshirilmoqda. Birinchi yo'nalish O'zbekistonni ishlab chiqarish, moliya, transport, energetika, fan, madaniyat va boshqa sohalardagi ko'pyillik aloqalar bog'lab turgan sobiq ittifoqdosh respublikalar bilan munosabatlari. Ikkinchi yo'nalish - respublika ilgarilari mustaqil o'zaro munosabatlarda bo'lmagan xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlari.

Agarda, birinchi yo'nalish O'zbekistonga kam xarajatlar sarflab, keng ko'lamda xomashyo, tayyor mahsulotlar, texnologiyalar, fan-texnika axboroti keng bozorlariga kirib borishni, shuningdek, rivojlangan transport tarmoqlari va aloqa vositalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlasa, ikkinchi yo'nalish esa respublikaga iqtisodiyotni faol ravishda jahon hamjamiyatiga birlashuvining iqtisodiy va tashkiliy-huquqiy asosini yaratish imkonini beradi.

8.2. Mamlakatning to'lov balansi tushunchasi.

Mamlakatning to'lov balansi - bir yil davomida bir mamlakatning boshqa bir davlatdagi alohida shaxslar, firmalar, hukumat tashkilotlari o'rtasida tuziladigan shartnomalarning yig'ma balansi.

Milliy iqtisodiyotning ochiqligi o'zining barcha yutuq va kamchiliklari bilan to'lov balansi ko'zligida o'z aksini topadi. Uning asosini joriy operatsiyalar balansi va kapital harakatining balansi tashkil etadi.

Mamlakatning ma'lum bir vaqt davomidagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham uni o'sishi. (balansida o'z aksini topadi. Modomiki, har qanday tashqi iqtisodiy bitim valutilarni ayirboshlash bilan kuzatiladigan oldi-sotdi jarayoni hisoblanar ekan, pirovard hisobda mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari xorijiy valutaning tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi.

Joriy operatsiyalar balansini quyidagi ko‘rinishda ifodalash mumkin:

Daromadlar:	Xarajatlar:
Tovarlar eksporti	Tovarlar importi
(shu jumladan patent va litsenziyalar)	(shu jumladan patent va xizmatlar)
Chet mamlakatlarga qilingan investitsiyadan daromad (mablag‘ kirimi)	Mamlakatda chet el investitsiyalaridan daromadni o‘tkazish (mablag‘ chiqishi)
Mamlakatda joylashgan chet El fuqarolarining transfert to‘lovlari(nafaqa, sovg‘a, aliment)	Chet el fuqarolariga transfert to‘lovlari
Chet el fuqarolarining mamlakat ichkarisidagi xaridlari	Mamlakat fuqarolarining chet el aktivlarini xarid qilish.
Joriy operatsiyalar bo‘yicha saldo(musbat yoki manfiy)	

Bir tomondan xorijdan tushadigan barcha tushumlarni, boshqa tomonidan-mamlakatning xorijga barcha to‘lovlarini ko‘rsatuvchi hujjatga to‘lov balansi deyiladi. Mamlakat to‘lov balansining tushumlarni (kredit «+» belgi) faqat eksport orqali, ya’ni milliy tovarlarni xorijiy valutaga ayirboshlaganda ta’minlash mumkin. Uning xarajat qismi, aksincha, xorijiy tovarlarni sotib olish yoki import bilan bog‘liq valutadagi xarajatlari (debet «-» belgi) ifodalaydi. Bunda tovar deganda ayirboshlashning har qanday ob’ekti: moddiy mahsulotlar, xizmatlar, ishchi kuchi, kapital va valutaning o‘zi tushuniladi.

8.3. To‘lov balansining taxminiy ko‘rinishi va undagi operatsiyalar.

Mamlakat to‘lov balansining taxminiy ko‘rinishi va undagi operatsiyalar quyidagi jadvalda keltirilgan (8.2-jadval).

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, barcha tashqi iqtisodiy operatsiyalar ikki katta guruhga bo‘linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog‘liq operatsiyalar.

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi hisoblanadi, ular o'rtasidagi farq tashqi savdo balansining qoldig'i deb ataladi.

8.2-jadval

Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi

№	Moddalar	Kredit(+) yoki eksport hisobiga tushumlar	Debet (-) yoki import xarajat- lari	Sof kredit (+) yoki sof debet(-)
I.	Joriy operatsiyalar hisobi			
1.	Tovarlar	+125	-205	-80
2.	Tashqi savdo balansining qoldig'i			
3.	Xizmatlar	+35	-37	-2
4.	Investitsiyalar daromadi (foizlar va dividendlar)	+17	-10	+7
5.	Pul jo'natmalari	+1	-8	-7
6.	Joriy operatsiyalar bo'yicha balans qoldig'i			
II.	Kapitallar harakati hisobi			
7.	Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+90	-37	+53
8.	Kapitallar harakati balansining qoldig'i			+53
9.	Joriy operatsiyalar va kapitallar harakati bo'yicha balansning qoldig'i)			-29
III	Rasmiy rezervlar (oltin, SDR, Xalqaro valuta fondidagi (XVF) rezerv pozitsiyalari, xorijiy valutarlar, XVF kreditlari)	29		29

Manba: Mualliflar ishlanmasi

Keltirilgan misolda joriy operatsiyalar bo'yicha balans salbiy qoldiqqa ega (-82). Bu shuni bildiradiki, import operatsiyalari natijasida mamlakatda xorijiy valutilarga bo'lgan talab, uning eksport operatsiyalar bilan ta'minlanadigan taklifidan oshiq

bo'ldi. Boshqacha so'z bilan aytganda, bunday vaziyatda mamlakat joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikka ega va uni qoplash uchun u yo qarz oladi (uzoq va qisqa muddatli kreditlar) yoki o'zining ko'chmas mulkini (yer, inshootlar) va moliyaviy aktivlarini (aksiya va obligatsiyalar) sotadi.

Biroq, mamlakat joriy to'lov balansining musbat qoldig'iga ham ega bo'lishi mumkin, agarda uning eksport operatsiyalari import operatsiyalaridan oshib ketsa. U holda mamlakatdaxorijiy valutarar ortiqchaligi paydo bo'ladi va ular xorijdan ko'chmas mulkni sotib olishga yoki boshqa mamlakatga qarz ko'rinishida yo'naltirilishi mumkin.

Investitsiyalash va kreditlash bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining keyingi bo'limida kapitallar harakati hisobida aks ettiriladi. Savdo balansidagi taqchillik bilan bog'liq bo'lgan aktivlarni sotish yoki ular eksporti valutarar oqib kelishini ta'minlaydi va bu kapitalni mamlakatga olib kelishini bildiradi. Va aksincha, import yoki boshqa mamlakatlardan aktivlarni sotib olish valutararajatlari bilan bog'liq bo'lib, kapitalni mamlakatdan chiqib ketishini bildiradi.

Joriy operatsiyalar va kapitallar harakati balansi bir-birlari bilan jips o'zaro bog'langan: birinchisining taqchilligi (-82) kapitalning sof oqib kelishi (+53) bilan moliyalashtiriladi. Bu ikki bo'lim aslida bir-birlarini baravarlantirib turishi lozim, ammo haqiqatda doimo taqchillik yoki ortiqchalik hollari mavjud. SHu sababli turli mamlakatlarning Markaziy banklari xorijiy valutarar zaxiralarini barpo etadi. Ular valuta rezervlari deb ataladi va umumiy balansni tartibga solishda, uning qoldig'ini nolga keltirishda foydalaniladi.

To'lov balansi mamlakatning tashqi dunyo bilan o'zaro hisob-kitoblari ahvolini ifodalay ekan, davlat uni mutanosib holda bo'lishidan manfaatdordir. Bunday mutanosiblikka qisqa muddat ichida valuta kursini o'zgartirish hisobiga erishish mumkin.

Valuta bozoriga bostirib kirish (interventsiya) va Markaziy bankning hisob stavkasini o'zgartirish yo'li bilan milliy valuta kursini pasaytirish mumkin. Bu import hajmining qisqarishiga olib keladi. Oqibatdaxorijiy valutarar tushumining o'sishiga

sabab bo‘ladi. Hukumat kamdan-kam hollarda o‘z valutasini deval‘vatsiya qilishga yoki bir martalik qadrsizlanishiga yo‘l qo‘yishi mumkin.

Qisqacha xulosalar

Har qanday mamlakat uchun xalqaroayirboshlashning ahamiyati, xalqaro mehnat taqsimoti va boshqa mamlakatlardagi nisbatan ishlab chiqarish sarflari pastroq bo‘lgan. Mahsulot tayyorlashga ixtisoslashuvi natijasidaolinadigan qo‘shimcha foyda bilan belgilanadi.

Mamlakatning to‘lov balansi – bir yil davomida bir mamlakatning boshqa bir davlatdagi alohida shaxslar, firmalar, hukumat tashkilotlari o‘rtasida tuziladigan shartnomalarning yig‘ma balansidir. Uning asosini joriy operatsiyalar balansi va kapital harakatining balansi tashkil etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar ahamiyati nimada?
2. To‘lov balansi nima?
3. Davlat budjeti daromad va xarajatlar strukturasi aytib bering?
4. Sug‘urta tuzilmasini tushuntirib bering?

9-BOB. PUL-KREDIT SEKTORI TAHLILI VA BASHORATI

9.1. Pul-kredit sohasining hisoblarini yuritish. Moliya tizimining tarkibi.

Pul-kredit tizimi statistikasi asosida hisobga olish tamoyillari. Pul-kredit tizimini boshqarish idoralari. Pul-depozit banklari. Pul-kredit sharxi

Asosiy makroiqtisodiy hisoblar orasida pul-kredit hisoblari bir qancha sabablarga ko'ra muhim rol o'ynaydi.

Birinchidan, asosida pul yotgan bozor iqtisodiyotida moliyaviy tizim sektorlararo resurslar oqib o'tadigan vositachi vazifasini bajaradi. Pul-kredit sektori iqtisodiyotdagi barcha moliyaviy oqimlar bo'yicha hisob-kitob markazi hisoblanib, ushbu sektorning hisoblarida moddiy resurslarni sektorlararo harakatini ifodalaydigan oqimlar dinamikasini aks etadi.

Ikkinchidan, pul-kredit hisoblari ochiq iqtisodiyotni makroiqtisodiy tahlil qilishda markaziy rol o'ynaydigan o'zgaruvchilar (pul, kredit, xorijiy aktivlar va passivlar kabi) holatini ifodalaydi. Bu o'zgaruvchilarning daromadlar, narxlar va TBning holatiga ta'sir mexanizmini tushuntirishi uchun bir qancha turli klassik va hozirgi zamon iqtisodiy nazariyalari ishlab chiqilgan. Ushbu BOBda TBga monetar yondashish uchun asos bo'lgan pul-kredit sohasidagi hisobga olish kategoriyalari ko'rib chiqilgan. Pul-kredit sohasining hisoblar tizimi yyetarli darajada keng va moslanuvchan bo'lgani uchun pul, narxlar va TBning turli nazariyalarga asoslangan tahlil ishlarida foydalanish mumkin.

Uchinchidan, barqarorlik dasturlari doirasida biror-bir mamlakatda shakllangan muayyan holatlarni hisobga olgan turli xil vosita va yondoshishlardan foydalaniladi. Ushbu dasturlar nazariy asoslarining markaziy elementi bo'lib pul-kredit agregatlari va soliq-budjet operatsiyalari orasidagi o'zaro bog'liqliklar (albatta, TBning yakuniy holatini hisobga olgan holda) hisoblanadi. Shu sababli, pul-kredit sektori hisoblarining tarkibi va holati to'g'risida aniq tushunchaga ega bo'lish, barqarorlashtirish dasturining asosi hisoblanmish pul-kredit tahlilida juda muhimdir.

Va nihoyat, to'rtinchidan, pul-kredit hisoblari to'g'risidagi ma'lumotlarni odatda minimal xarajatlar bilan olish mumkin. Hattoki, rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ham iqtisodiyotning holatini aks ettiruvchi ma'lumotlar yetishmasligiga qaramasdan, pul-kredit sektori bo'yicha ma'lumotlar makroiqtisodiy statistikaning eng ishonchli qismi ekanligi, mamlakatdagi joriy holatni kuzatishda iqtisodiy siyosat olib boradigan idoralar uchun katta ahamiyatga egadir. Shunga ko'ra, barqarorlashtirish dasturlarini amalga oshirish jarayonida umumlashtiruvchi moliyaviy ko'rsatkichlar ko'pincha bazis mo'ljallari va me'yorlari bo'lib xizmat qiladi.

BOBning keyingi qismlarida moliya tizimi tarkibining sharhi va XVJning nashrlarida pul-kredit tizimi statistikasi ma'lumotlarini tuzish va taqdim qilish shakllarining asosini tashkil qiladigan hisobga olish tamoyillar ko'rib chiqiladi. So'ngra pul-kredit boshqaruv idoralari va depozit banklari balanslari tahlil qilinadi. Xususan, pul-kredit boshqaruv idoralari balanslarida ifodalanadigan pul massasi bazasining dastlabki yaratilishi bilan depozit banklar tomonidan ikkilamchi pullarning yaratilishi (depozitlar ko'rinishida) farqlar ko'rib chiqiladi. Oxirgi qismda bank tizimining yig'ma balansi (pul-kredit sohasining sharhi) ko'rib chiqilib, uni tahlil qilish asoslari keltiriladi va pul-kredit sohasi sharhidagi pul-kredit ko'rsatkichlarining iqtisodiyot holatiga ta'siri imkoniyatlari namoyish qilinadi.

Moliya tizimining tarkibi. Moliya muassasalari moliyaviy jamg'armalarni iqtisodiyotning moddiy sohasiga kapital qo'yilmalar sifatida kiritishni rejalashtirayotgan firmalarga berish uchun ixtisoslashgan tashkilotlardir. Ular moliyaviy mablag'larni davlat muassasalariga ham berishlari mumkin. Ushbu jarayon moliyaviy vositachilik deb nomlanib, moliyaviy aktivlarni to'lash muddatlarining tarkibidagi o'zgarishlar bilan birgalikda sodir bo'ladi. Qarz oluvchilar uchinchi tomonda jamg'arma shaklida bank tizimi hisoblarida hosil bo'lgan ortiqcha resurslarni turli xil kredit vositalari, xususan, aksiyalar, obligatsiyalar, tijorat veksellari, ipoteka va pay fondlari ko'rinishida foydalanish imkoniyatlariga ega bo'ladilar.

Moliya tizimi bank tizimi va sug'urta kompaniyalari, pay fondlari, nafaqa fondlari va pul bozori fondlari kabi nobank moliya muassasalaridan tashkil topadi. Ko'pchilik mamlakatlarda bundan tashqari, umumiy moliya tizimining muhim qismini tashkil qilishi mumkin bo'lgan uchinchi norasmiy moliya sektori mavjud. Bank tizimi pul-kredit boshqaruv idoralari (PKBI) va pul-depozit banklaridan (PDB) iborat bo'lib, iqtisodiyotni naqd pullar va talab qilib olguncha depozit singari to'lov vositalari bilan ta'minlaydi.

Xalqaro moliya statistikasida (XMS) moliyaviy ma'lumotlar uchta darajaga tasniflanadi. Birinchi daraja – PKBI va PDBlarining ayrim balanslaridan tashkil topadi. Ikkinchi darajada PKBI va PDB ma'lumotlari konsolidatsiya (birlashtirish) qilinib, pul-kredit sharhi (PKSh) ishlab chiqiladi va natijada iqtisodiyotdagi pul-kredit statistikasi ko'rsatkichlari olinadi. Uchinchi darajada PKSh boshqa moliyaviy muassasalarning (BMM) balanslari bilan konsolidatsiya qilinishi natijasida moliya sohasining sharhi (MSSh) olinadi.

Ushbu BOBning markazida umumiy moliya tizimi emas, faqat bank tizimi turadi. Buni uchta holat bilan tushuntirish mumkin.

Birinchi, empirik ma'lumotlarga ko'ra, bank sektorining pul majburiyatlari iqtisodiyotning yalpi nominal pul xarajatlariga kuchli ta'sir ko'rsatib, iqtisodiy siyosatning iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflatsiya va TBning holati kabi pirovard maqsadli ko'rsatkichlarida aks etadi.

Ikkinchi, bank sektorining ma'lumotlari odatda rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda ham ishonchli, ham ularni olishda deyarli qiyinchiliklar bo'lmaganligi sababli, moliyaviy siyosatni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega.

Uchinchi, moliya bozorlari unchalik rivojlanmagan mamlakatlarda bank tizimi hissasiga iqtisodiyotdagi moliyaviy aktivlar va majburiyatlarning aksariyat qismi to'g'ri keladi.

Pul-kredit tizimi statistikasi asosidagi hisobga olish tamoyillari.

Zaxiralar va oqimlar. Pul-kredit statistikasi balans ma'lumotlariga asoslanganligi uchun, ular zaxiralar, ya'ni statistika ma'lumotlari ma'lum vaqt holatiga to'lanmagan aktivlar va majburiyatlar miqdori ko'rinishida tuziladi. Oqimlar ko'rinishida esa ma'lumotlar ma'lum bir davrda amalga oshirilgan operatsiyalarni ifodalaydi. Bunda statistik tahlil biror-bir davr davomida zaxiralar o'zgarishining tahliliga asoslanadi. Yil boshidagi to'lanmagan majburiyatlarga nisbatan zaxiralarning qanchalik o'zgarishiga baho berishda ham zaxiralar, ham oqimlar to'g'risidagi ma'lumotlar talab qilinadi.

Kassa va o'tkazish (nachislenie) usullari. XMSda operatsiyalar kassa asosida (ya'ni, majburiyatlarning paydo bo'lgan vaqtida emas, balki ular bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilgan vaqtda) ifodalanadi. Ko'pgina mamlakatlardagi bank sektorining ma'lumotlari bank tizimi balanslari asosida tuziladigan pul-kredit statistikasi ma'lumotlari tijorat buxgalteriya hisobiga ko'ra tuzilganligi sababli, odatda o'tkazish usulida (ya'ni, majburiyatlarning paydo bo'lgan vaqtida) taqdim qilinadi. Rivojlangan mamlakatlarda bank operatsiyalarining asosiy qismi odatda kassa vositalaridan foydalanib, o'sha zahoti amalga oshirilgani uchun, kassa va o'tkazish usullarida hisoblangan ma'lumotlar bir-biridan unchalik farq qilmaydi.

Valuta. Pul-kredit sohasining hisoblari mamlakatning milliy valutasida ifodalanadi. Xorijiy valutada ifodalangan barcha moddalar balans tuzilgan kundagi (odatda davr oxiridagi) almashuv kursi bo'yicha milliy valutaga konvertasiya qilinadi va balansning agregat ma'lumotlari zaxira ko'rinishida bo'ladi. Ushbu yondoshish oqim ko'rinishdagi agregat ko'rsatkichlarni (masalan, eksport, import va h.k.) konvertatsiya qilishdan keskin farq qiladi. Oxirgilarda konvertasiya maqsadlarida davrdagi o'rtacha almashuv kursidan foydalaniladi.

Konsolidatsiyalash. Agregatlashdan farqli o'laroq, konsolidatsiyalashda xo'jalik birliklarining qarama-qarshi operatsiyalari o'zaro hisobga olinadi. Masalan, turli DBlarning hisoblarini konsolidatsiyalashda banklararo pozitsiyalar o'zaro hisobga olinadi (bir-birlariga nisbatan aktiv va majburiyat pozitsiyalari). PKShni tuzish uchun konsolidatsiyalash ikki darajada amalga oshiriladi. Dastavval barcha DBlarning

balanslari konsolidatsiyalanadi, so'ngra esa PKBI bilan DBlarinig balanslari konsolidatsiyalanadi va natijada PKSh hosil bo'ladi.

Pul-kredit tizimini boshqarish idoralari (PKBI). PKBI ta'rif va ularni pul-kredit boshqaruvidagi roli.

PKBI tushunchasi institutsionalga nisbatan ko'proq funksional xarakterga ega. Ko'p mamlakatlarda PKBI sifatida Markaziy bank faoliyat yuritadi, lekin ushbu muassasa toifasi tarkibida g'aznachilik kabi Markaziy bankning ayrim funksiyalarini bajaradigan turli davlat idoralari ham bo'lishi mumkin. PKBI naqd pullarni chiqarish, valuta zaxiralarini saqlash, TBni moliyalashtirish uchun qarz olish operatsiyalarini bajarib, davlat idoralarning banki hisoblanadi va pul-kredit tizimini umumiy nazorat qiladi va bank tizimi uchun oxirgi bosqichdagi (instansiyadagi) kreditor vazifasini bajaradi. Ko'pchilik mamlakatlarning g'aznachiligi tangalarni chiqarish bilan shug'ullansa, ba'zi mamlakatlarda davlatning rasmiy zaxiralari g'aznachilik muassasasida yoki g'aznachilik nazorati ostida bo'lgan barqarorlashtirish fondi kabi boshqa tashkilotda saqlanadi. XVJda qabul qilingan hisobga olish qoidalariga ko'ra, davlat idoralarning pul-kredit funksiyalari PKBIIlarining yagona statistik hisob birligi tarkibida Markaziy bankning hisoblari bilan birgalikda taqdim qilinadi.

Yuqorida qayd qilinganidek, PKBIIlarining eng muhim funksiyalaridan biri – bank tizimi uchun oxirgi bosqichdagi kreditor funksiyasidir. Bank tizimiga moliyaviy vahima xavf solsa, PKBI investorlarning tizimga ishonchini tiklash va banklardan ommaviy tarzda mablag'larni olib qo'yilishini oldini olish maqsadida kechiktirib bo'lmaydigan choralarni ko'rishlari lozim. Markaziy bankdan oxirgi bosqichdagi kreditor sifatida foydalanishga asos bo'lib, kredit tizimining nolikvidlik xarakteri hisoblanadi. Ayrim olingan vaqt momentida qarzdorlar o'z qarzlarini uzishlari mumkin, lekin bu ishni qarzdorlar kreditorning talabi bilan har qanday momentda bajarishga qodir emaslar.

Bank hisobida saqlanayotgan mablag'lari singari, ko'pchilik majburiyatlarini to'lash qisqa muddatli bo'lib, agar barcha kreditorlar o'z aktivlarini olish choralari ko'ra boshlasalar, ko'pchilik banklar o'z majburiyatlarini to'lashga qodir bo'lmay

qoladilar. Agar bitta DB kerakli to'lovlarni bajarishda qiyinchiliklarga duchor bo'lib qolsa, barcha bank tizimi likvidligidan ayirilib qolishi mumkin, chunki tizimda turli darajadagi kreditlar va vositachilik munosabatlari mavjudki, ko'pincha bank o'z majburiyatlarini nima sababdan bajara olmayotganligini aniqlash imkoniyati bo'lmaydi. Bunday noaniqlikning natijasi – kreditlarni "muzlatishga" olib keladigan bank tizimiga ishonchsizlikdir.

Moliyaviy inqirozning oldini olish uchun Markaziy bank tang ahvolda qolgan bankni ajratib (izolyasiyalab), kredit bozorida zanjirsimon reaksiyaning oldini olishga imkon berish maqsadida bankning mijozlarga to'lovlarini kafolatlashi lozim. Markaziy bank ayrim bankning yoki umuman bank tizimining likvidligini yo'qotishning oldini olish maqsadida ularning ishiga aralashsa, Markaziy bankka xos bo'lgan oxirgi bosqichdagi kreditorlik vazifasini bajarayotganligidan dalolat beradi.

PKBI balansi ma'lumotlarining favqulodda muhimligi sababli, ular pul tahlilida markaziy rol o'ynaydi. Faqat PKBIga xos bo'lgan funksiyalardan biri "yuqori samarali pullar"ni yaratishdir (zaxira pullari yoki pul massasi bazasi). PKBI iqtisodiyotdagi pul massasini boshqarish va emission daromad olishda iqtisodiyotdagi "yuqori samarali pullar" summasini nazorat qilish usulidan foydalanadi. Markaziy bank har doim aktivlarni sotib olish va majburiyatlarni to'lash orqali zaxira pullarini yaratgani uchun, uning balansini tahlili pul yaratish jarayonini tushunish uchun juda muhim hisoblanadi. Ochiq bozorda davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish yoki sotish, davlat va DBlarni kreditlash, shuningdek valuta intervensiyasi deb nomlanadigan xorijiy valutilarni oldi-sotdi kabi PKBilarining barcha operatsiyalari iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdoriga ta'sir o'tkazadi. PKBI zaxira pullarini yaratishda monopolistligi, ularga pul-kredit siyosati va umuman mamlakatdagi pul sohasidagi masalalarga shubhasiz qozilik (arbitrlik) qilish vakolatini beradi.

PKBIning balansi

Quyida PKBilarining tipik balansi keltirilgan

Aktivlar	Passivlar
Xorijiy aktivlar	Zaxiradagi pullar
Oltin	Bankdan tashqaridagi naqd pullar

Xorijiy valuta XVFDagi zaxira pozitsiyalari SDRdagi avuarlar Xorijiy korrespondent-banklardagi hisoblar Xorijiy investitsiyalar	DBlarning kassalari DBlarining depozitlari Xususiy sektorning so‘rab olinguncha hisoblari Boshqaruv idoralaridan tashqari davlat sektorining hisoblari Pul-kredit bo‘lmagan moliyaviy muassasalarning hisoblari
Davlat boshqaruv idoralariga talablar Qisqa muddatli g‘aznachilik obligatsiyalari Ssuda va bo‘naklar Boshqa talablar	Muddatli, jamg‘arma va valuta hisoblari Obligatsiyalar
Nomoliyaviy davlat korxonalariga talablar Ssuda va avanslar Veksel va qimmatbaho qog‘ozlar Boshqa talablar	Import bo‘yicha hisoblar va boshqa cheklangan hisoblar Markaziy bankning hisoblari Svoplar mexanzmlari XVJ kreditlaridan foydalanish Boshqa tashqi qarzlar Davlat boshqaruv idoralarining hisoblari
Xususiy sektorga talablar	Kapital bilan operatsiyalar hisoblari Kapital Zaxiralar
Pul-depozit banklariga talablar Ssuda va overdraftlar Boshqa talablar	Tasniflanmaydigan majburiyatlar
Pul-kredit bo‘lmagan moliyaviy muassasalarga talablar qayta hisoblash va ta‘minlangan bo‘naklar Ssuda va overdraftlar Boshqa talablar	
Tasniflanmaydigan aktivlar	

PKBIning tahliliy balansi

Aktivlar	Passivlar
Sof xorijiy aktivlar (NFA)	Zaxira pullari (RM)
Sof ichki aktivlar (NDA)	<i>Chiqarilgan naqd pullar (CY*)</i> Banklarda Banklardan tashqarida (CY) <i>Pul-kredit banklarining depozitlari</i>
<i>Sof ichki kreditlar (NDC)</i> Davlat idoralariga sof talablar (NDC_g) Pul-kredit banklariga talablar (NDC_b) Iqtisodiyotning boshqa ichki sektorlariga talablar (NDC_p)	

Sof xorijiy aktivlar. Ba'zi mamlakatlarda PKBning sof xorijiy aktivlari bilan sof rasmiy xalqaro zaxiralari bir-birlaridan farqlanmaydi. Aslida, sof xorijiy aktivlar tushunchasi sof rasmiy zaxiralar tushunchasiga nisbatan kengroqdir. Masalan, ba'zi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda sof xorijiy aktivlarga TBdagi muammolar paydo bo'lgan paytlarda kamomadni qoplash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan PKBilarining xorijiy aktivlar ko'rinishidagi avuarlari ham kiritiladi (ya'ni bu mablag'lar sof xalqaro zaxiralar tarkibiga kiritilmasligi kerak). Bunday aktivlarga milliy valutaga konvertasiya qilinmaydigan xorijiy valutarlar, hamda to'lov to'g'risidagi ikkiyoqlama kelishuvlarga ko'ra paydo bo'ladigan moliyaviy talablar kiritilishi mumkin. Bu aktivlar, ta'rifga ko'ra, oldindan belgilab qo'yilgan muayyan mamlakatlar bilan rasmiy hisob-kitoblarda foydalanilishi mumkin.

Davlat boshqaruv idoralariga talablar (sof). Ularga PKBilari ixtiyorida bo'lgan davlat qimmatbaho qog'ozlari va davlat boshqaruv idoralariga berilgan bevosita ssudalar kiradi. Ular hukumatning sof depozitlari sifatida ko'rsatiladi, chunki davlat sektorining kredit olish imkoniyatlari boshqa sektorlarga nisbatan kengroqdir. Natijada hukumatning xarajatlari ularning ixtiyorida bo'lgan hisoblardagi mablag'lar va pul qoldiqlari bilan chegaralanmaydi. Bundan tashqari, PKBilariga aynan sof kreditlar zaxira pullarining yaratilishiga mos keladi.

Pul-depozit banklariga talablar pul-kredit banklariga berilgan bevosita kreditlar summasi va Markaziy bank tomonidan hisobga olingan va ular tomonidan berilgan o'tkaziladigan veksellardan iboratdir. Markaziy bankning boshqa banklarga ssudalari bo'yicha foizlari hisob (qayta moliyalash) stavkasi deb yuritiladi. Pul-kredit siyosatining muhim vositalari sifatida Markaziy bankning pul-kredit banklariga bergan kreditlar summasi va sof qayta moliyalash stavkasi ko'riladi. Qayd qilingan talablar to'la miqdorda ko'rsatiladi, chunki DBlarining PKBilaridagi depozitlari bu summadan chegirilmaydi va bu depozitlar pul-kredit siyosatida muhim rol o'ynaydi.

Xususiy sektorga talablar. Odatda bu talablar kichkina miqyosda bo'ladi. An'anaga ko'ra, jismoniy shaxslar va korxonalariga ssudalarni berish Markaziy bank

tomonidan emas, pul-depozit banklari tomonidan amalga oshiriladi. Lekin, ushbu kategoriyaga PKBIIlarining boshqa moliya muassasalari va davlat korxonalariga nisbatan talablari kiritilishini aytib o‘tish lozim.

Boshqa moddalar (sof). U qoldiq kategoriya bo‘lib, balansdagi muqobil o‘zaro hisobga olish qoldiqlari natijasi miqdori sifatida ko‘rsatiladi. Bu moddaga banklarning moddiy jismoniy aktivlari (aktiv tomonda), kapital va zaxiralar (passiv sifatida), Markaziy bankning foyda yoki zararlar, almashuv kursining o‘zgarishi va buning natijasida amalga oshmay qolgan foyda yoki zararlar natijasida hosil bo‘ladigan qiymatlar sof xorijiy aktivlar pozitsiyalarini qayta baholash tarzida kiritiladi.

Zaxira pullari (RM). Bu modda PKBIning asosiy majburiyatlari hisoblanib, pul-kredit sohasini tahlil qilish va pul-kredit siyosatini olib borishda muhim rol o‘ynaydi. Zaxira pullar tarkibiga asosan muomalaga chiqarilgan naqd pullar (banklar va banklardan tashqarida muomalada bo‘lgan) hamda banklar va bank bo‘lmagan muassasalarning PKBIdagi hisob raqamlarida mavjud bo‘lgan mablag‘lar kiradi. Ushbu kategoriyaga davlat idoralari va norezidentlarning PKBI hisoblaridagi mablag‘lar kiritilmaydi, chunki bu mablag‘lar davlat idoralari nisbatan moliyaviy majburiyatlar va xorijiy aktivlar bilan mos ravishda o‘zaro hisob-kitob qilinadi (vzaimozachet). O‘z navbatida pul zaxiralariga mamlakat iqtisodiyoti sektorlarining (masalan, xususiy shaxs va firmalar) PKBIdagi hisoblarida mablag‘lar va shuningdek rezidentlarning valuta hisoblaridagi mablag‘lar kiritiladi. Ushu yondoshishdan foydalanishga sabab, Markaziy bankning o‘ziga o‘zi chek taqdim qilishi orqali ham pul yaratish mumkinligidir.

Markaziy bank mamlakat rezidentlariga to‘lovni o‘ziga chek taqdim qilish orqali amalga oshirayotganda (masalan, ulardan davlat qimmatbaho qog‘ozlarini xarid qilganda) rezident ushbu chekni depozit bankiga joylashtirishi mumkin. Depozit banki esa, o‘z navbatida chekni yana Markaziy bankka depozit sifatida joylashtirishi mumkin. Yuqorida ifodalangan operatsiyalar natijasida Markaziy bankdagi

banklarning depozitlari ko'payadi va oqibatda zaxira pullari ham oshadi. Iqtisodiyotda bunday imkoniyatga ega boshqa birorta muassasa yo'qdir.

Zaxira pullarining miqdoriga ta'sir ko'rsatadigan omillar

- Sof xorijiy aktivlar (NFA^*).
- Davlat boshqaruv idoralariga sof talablar (NCg^*).
- Depozit banklariga talablar (Sb^*).
- Xususiy sektorga talablar (Cp^*).
- Boshqa sof moddalar (OIN^*).

Demak, zaxira pullari (RM) miqdorining o'zgarishi PKBI balansining aktiv tomonidagi o'zgarishini ifodalay ekan. Masalan, TBning umumiy Saldosini musbat (manfiy) bo'lishi PKBIIdagi sof xalqaro zaxiralar ko'payadi (kamayadi) va agar ichki kredit yoki boshqa sof aktivlarda o'zgarishlar mavjud bo'lmasa, zaxira pullarining miqdori oshadi (kamayadi). Xuddi shunga o'xshash, agar PKBI o'z ichki aktivlarini davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish (sotish) yoki depozit banklari ssudalar berish (ssudalarni qaytarib olish) hisobiga oshirsalar (kamaytirsalar), boshqa moddalarda o'zgarishlar sodir bo'lmasa, oqibatda zaxira pullarining miqdori ko'payadi (kamayadi).

PKBIlarining balansini quyidagi shaklda ifodalash mumkin:

$$RM = NFA^* + NCg^* + Cb^* + Cp^* + OIN^* . \quad (9.1)$$

Yuqoridagi tenglamani oqimlar (zaxiralarning o'zgarishi) tarzida ham ifodalash mumkin:

$$\Delta RM = \Delta NFA^* + \Delta NCg^* + \Delta Cb^* + \Delta Cp^* + \Delta OIN^* . \quad (9.2)$$

Odatda, pul-kredit boshqaruvi idoralari iqtisodiyotdagi zaxira pullari miqdori ustidan to'la nazorat qila olmaydilar. Masalan, TBning holatini ifodalaydigan sof xorijiy aktivlar miqdorining o'zgarishini iqtisodiy siyosat orqali to'la nazorat qilish ancha mushkul hisoblanadi. Bundan tashqari, ko'pchilik mamlakatlarda hukumatga bo'lgan talabning o'zgarishi, ayniqsa Markaziy bank mustaqil bo'lmagan mamlakatlarda, davlat budjetiga passiv tarzda moslashuv natijasida sodir bo'ladi.

Markaziy bank biror-bir darajada TBga tashqi omillar ta'sirini qoplashi va budjet kamomadini monetizatsiyalashga qarshilik ko'rsatishiga qaramasdan, amalda eng yaxshi nazoratni tijorat banklari ustidan olib borishi mumkin.

PKBI balansidagi o'zgarishlar izohi. PKBI pul sohasidagi vaziyatga zaxira pullarining miqdorini o'zgartirish orqali ta'sir o'tkazadi. Ular ixtiyorida zaxira pullari miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazuvchi 5 ta vosita mavjud: valuta intervensiyasi, ochiq bozordagi operatsiyalar, budjet kamomadini moliyalash, qayta moliyalash foizi siyosati va majburiy zaxiralar me'yorlari.

Valuta intervensiyasi. PKBI almashuv kursini ushlab turish va xalqaro zaxiralarni yyetarli darajaga yetkazish kabi maqsadlarda xorijiy valuta bozorida intervensiya qilishi mumkin. Bunday intervensiya zaxira pullari miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazadi va shuning uchun mamlakat iqtisodiyotidagi umumiy likvid mablag'lar miqdori va pul-kredit siyosatining qattiq yoki liberalligiga ta'sir qiladi. Masalan, Markaziy bank mamlakat rezidentlaridan xorijiy valutalarni harid qilib, o'ziga o'zi chek yozish orqali ushbu operatsiyani to'lasa (bu qo'shimcha pul emissiyasi bilan bir xil natija beradi), mamlakat iqtisodiyotidagi zaxira pullarining miqdori oshadi. Markaziy bankning balansida tashqi aktivlarning ko'payishi ham mos ravishda zaxira pullari miqdorining ko'payishiga olib keladi. Agar Markaziy bank xorijiy valutalarni sotsa, tashqi aktivlar miqdori va mos ravishda iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdori kamayadi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar. Ushbu operatsiyalar pul bazasi miqdoriga ta'sir qiluvchi eng yaxshi va keng qo'llaniladigan vosita hisoblanadi. Unda ikkilamchi bozorda davlat sektorining vositalari, xususan davlatning qimmatbaho qog'ozlari sotiladi yoki sotib olinadi. Masalan, Markaziy bank aholi va korxonalaridan davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olsa, uning qimmatbaho qog'ozlar ko'rinishidagi avuarlari ko'payadi (aktivlar ko'payadi) va mos ravishda uning majburiyatlari (zaxira pullari) ham naqd pul ko'rinishida (agar davlat qimmatbaho qog'ozlarini yangi pullarni emissiya qilish hisobiga amalga oshirilsa) yoki tijorat banklarining Markaziy bankdagi depozitlarini ko'payishi hisobiga (agar Markaziy bank o'ziga chek yozib

bersa) oshadi. Agar Markaziy bank davlat qimmatbaho qog'ozlarini aholi va korxonalarga sotsa, uning avuarlari kamayadi va natijada zaxira pullarining miqdori kamayadi.

Davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish. Agar hukumat o'z kamomadini Markaziy bankdan qarz olish hisobiga moliyalashtirsa (davlat qimmatbaho qog'ozlarni Markaziy bankka sotsa ham xuddi shunday holat kuzatiladi), Markaziy bankning davlat qimmatbaho qog'ozlari ko'rinishidagi avuarlari ko'payadi. Davlat Markaziy bankdan ssuda olgan hollarda Markaziy bankning davlatga nisbatan talablari va davlatning Markaziy bankdagi depozitlari oshadi va natijada Markaziy bankning davlatga nisbatan sof talablari o'zgarmay qoladi. Biroq, agar davlat qarz ko'rinishida olingan pullardan xususiy sektorga to'lovlarni amalga oshirsa, davlatni Markaziy bank hisoblaridagi mablag'larining kamayishi hisobiga zaxira pullarining miqdori ko'payadi va natijada Markaziy bankning davlatga bergan sof kredit miqdori oshadi.

Shunday qilib, davlat budjeti kamomadining Markaziy bankdan olingan qarz hisobiga moliyalanishi proporsional ravishda zaxira pullarining ko'payishiga olib kelar ekan. Shu sababli budjet kamomadini Markaziy bankdan olingan qarzlarning hisobiga moliyalashtirilishi pul emissiyasi hisobiga moliyalashtirish bilan tenglashtiriladi (ko'pincha ushbu holatni pulni bosib chiqarish hisobiga kamomadni moliyalashtirish yoki kamomadni monetizatsiyalash deb yuritiladi). Demak, Markaziy bankning erkinligiga baho beruvchi me'yorlardan biri - davlatga ssuda berishdan bosh tortish hisobiga zaxira pullari miqdorini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lish ekan.

Qayta moliyalash stavkasi. Qayta moliyalash mexanizmi pul-kredit boshqaruvining muhim vositalaridan biri bo'lib, Markaziy bankning bank tizimiga beradigan kreditlari miqdoriga ta'sir qiluvchi bir qancha usullarni qamrab oladi. Eng muhim vositalardan biri - beriladigan kreditlarning foiz stavkasi hisoblanadi. Markaziy bank iqtisodiyotdagi zaxira pullari miqdoriga summani va o'z kreditlarini berish sharoitlarini o'zgartirishi hisobiga ta'sir o'tkazishi mumkin. Markaziy

bankning tijorat banklariga beradigan krediti amalda bevosita uning nazoratida bo'ladigan zaxira pullarining manbaidir. Moliyaviy bozori rivojlangan ko'pchilik mamlakatlarda ushbu turdagi kreditlar faqat banklarning likvid mablag'lar va inqiroz holatlarini oldini olish maqsadida qisqa muddatli talablarini qondirish bilan chegaralanadi. Markaziy bank kreditlari foiz stavkalarining oshishi (qayta moliyalash stavkasining) pul-kredit bozorida qattiqroq sharoitlar yaratishga intilishni anglatadi. Kreditlar qiymatining oshishi natijasida banklar Markaziy bankdan qarz olishini qisqartirishadi va bir vaqtning o'zida bu holat tijorat banklarining ortiqcha zaxiralarini oshirishga majbur qiladi. Ushbu chora natijasida Markaziy bankning aktivlari kamayadi va oqibatda zaxira pullari miqdori ham kamayadi. Agar Markaziy bank qayta moliyalash foiz stavkasini pasaytirsam, ushbu holat tijorat banklarining Markaziy bankdan qarz olishini rag'batlantiradi va shuning uchun iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdori ko'payadi.

Majburiy zaxiralar me'yori. Markaziy bank iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdoriga Markaziy bankda saqlanadigan majburiy zaxiralar miqdoriga oddiy o'zgartirishlar kiritish orqali ta'sir o'tkazishi mumkin. Masalan, majburiy zaxiralar me'yorining oshirilishi bank tizimini belgilangan depozit darajasini saqlab turish uchun ko'proq zaxiralar ushlab turishga majbur qiladi va natijada zaxira pullarining miqdori ko'payadi. Shu bilan bir vaqtda bank tizimining pul yaratish bobidagi salohiyati ham qisqaradi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan har bir vosita PKBIning balansiga ta'sir ko'rsatishi sababli, zaxira pullarining o'sish sur'atlarini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\frac{\Delta RM_t}{RM_{t-1}} = \frac{\Delta NFA_t}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta NG_t}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta CB_t}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta CP_t}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta OIN_t}{RM_{t-1}} \quad (9.3)$$

yoki

$$\begin{aligned} \frac{\Delta RM_t}{RM_{t-1}} = & \frac{\Delta NFA_t}{NFA_{t-1}} * \frac{NFA_{t-1}}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta NCG_t}{NCG_{t-1}} * \frac{NCG_{t-1}}{RM_{t-1}} + \\ & + \frac{\Delta CB_t}{CB_{t-1}} * \frac{CB_{t-1}}{RM_{t-1}} + \frac{\Delta OIN_t}{OIN_{t-1}} * \frac{OIN_{t-1}}{RM_{t-1}} \end{aligned} \quad (9.4)$$

Boshqacha aytganda,

Zaxira pullarining o'sish sur'ati =

= *aktivlar alohida moddalari o'sish sur'atlarining
tortilgan summasi.*

Ushbu tenglamada vazn sifatida har bir aktivning o'tgan yildagi salmog'i olinadi.

Pul-depozit banklari (PDB). PDBga barcha banklar va shunday funksiyani bajaradigan katta miqdorda depozit shaklidagi majburiyatlarga (talab qilinganda to'lanadigan) ega bo'lgan moliya tashkilotlari kiradi. Majburiyatlar cheklar yoki boshqa to'lov usullarida amalga oshirilishi mumkin.

PDB 4 ta iqtisodiy funksiyani bajarishadi.

Birinchidan, va dastavval, ular bir tomondan jamg'arlarga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan va ikkinchi tomondan, investorlar o'rtasida vositachilik vazifasini bajaradilar. Ushbu jarayonda moliyaviy aktivlarni to'lash muddatlari o'zgaradi. PDBning muhim roli uzoq muddatli ssudalar uchun qisqa muddatli depozitlarni taqdim qilishdir.

Ikkinchidan, PDB iqtisodiyotda depozit pullarini asosiy yaratuvchilaridir. Ushbu vazifa kreditlar berish orqali amalga oshiriladi. PDB qisman zaxira qoplash sharoitlarida iqtisodiyotda pul yaratilishiga ham hissa qo'shadilar.

Uchinchidan, PDBning depozitlarni qabul qilish va kreditlarni berish siyosatidagi hulqi iqtisodiyotdagi pul massasining miqdori va likvid mablag'lar miqdoriga ta'sir o'tkazadi.

To'rtinchidan, PKBI tomonidan belgilangan chegaralarda o'z faoliyatini olib borib, PDB PKBIning pul-kredit siyosati orqali iqtisodiyotning qolgan qismiga ta'sirini o'tkazishga ko'mak beradi. Boshqa moliyaviy tashkilotlardan farqli o'laroq, PDB ushbu vazifani bajarish qudratiga ega, chunki ularning depozitlar bo'yicha majburiyatlari to'lov vositasi vazifasini bajaradi, ya'ni hisoblardagi pullar pul egalarining majburiyatlarini to'lashlari uchun foydalaniladi.

PDBning ta'rifi ushbu moliya muassasa turiga mansublik me'yorlari boshqa moliya muassasalariga nisbatan ancha erkinroq ekanligini ko'rsatadi, chunki ular

muassasalarning xarakteriga emas, balki depozitlarning miqdori va tarkibiga asoslangandir.

Pul-kredit sohasini tahlil qilishda yuqoridagi erkinlikka e'tibor berish zarur, chunki banklarning likvidlik darajasi ancha murakkab va bir xil ma'no bermaydigan kategoriyadir.

Yuqoridagi moddalarning ko'p qismi qo'shimcha izohlarni talab qilmaydi. Lekin shunga qaramay quyidagi uchta holatga e'tibor berish zarur.

1. PDBlari tashqi savdo operatsiyalarini moliyalashtirishda qatnashganligi sababli, ular odatda ma'lum miqdorda xorijiy aktivlarga ega bo'ladilar. Ushbu zaxiralarni mamlakatning rasmiy zaxiralariga qo'shish masalasi har bir mamlakatda bu zaxiralar PKBIlari tomonidan qanchalik nazorat qilinishiga qarab hal qilinadi.

2. Aktivlardan farqli o'laroq, PDBlarning majburiyalari qaysi sektorga mansubligiga qarab emas, balki vositalarning turiga, xususan likvidlik darajasiga ko'ra tasniflanadi. Bunday tasniflash PDBlarning qaysi majburiyatlari pul massasiga (tor ma'noda) likvidlik darajasini belgilovchi majburiyatlarni uzish muddatiga ko'ra kiritilishi mumkinligidan kelib chiqadi.

3. PDBlari PKBilarida qonunda belgilangan miqdorda o'z aktivlarining bir qismini zaxira ko'rinishida saqlaydilar. Bunday mexanizm zaxiralarni qisman qoplash tizimi deb yuritiladi. PKBI PDBdan qisman mijozlarga naqd pul kerak bo'lib qolgan taqdirda, ularni pul bilan ta'minlash va qisman pul massasini boshqarish maqsadlarida o'z depozitlarining bir qismini naqd pul ko'rinishda saqlab turishni talab qiladilar. Ba'zan PDB qo'shimcha himoyalani choralari sifatida ortiqcha zaxiralarni ham saqlab turadilar.

Quyida PDBlarining namunaviy balansi keltirilgan

Aktivlar:	Passivlar:
zaxiralar;	talab qilib olinguncha hisoblar;
kassa (maxsus joylarda saqlanadigan naqd pullar);	oddiy talab qilib olinguncha hisoblar;
PKBIdagi hisoblar;	chek hisoblari;
xorijiy aktivlar;	muddatli, jamg'arma va valuta depozitlari;
norezident banklarga talablar;	muddatli depozitlar;
norezident nobank muassasalarga talablar;	jamg'arma depozitlari;
davlat boshqaruv idoralariga talablar;	valuta depozitlari;
g'aznachilik veksellari;	pul bozori vositalari;

<p>boshqa davlat qimmatbaho qog'ozlari; ssuda va bo'naklar; boshqa talablar; nomoliyaviy davlat korxonalariga talablar; xususiy sektorga talablar; hisob operatsiyalari; ssuda va bo'naklar; ipoteka; investitsiyalar; overdraftlar; boshqa talablar; pul-kredit bo'lmagan moliyaviy muassasalarga talablar;</p>	<p>depozit sertifikatlari; oddiy veksellar; boshqa vositalar; obligatsiyalar; chegaralangan depozitlar; importni oldinday to'lash; depozit akkreditivlari bo'yicha depozitlar; boshqa chegaralangan depozitlar; xorijiy majburiyatlar; nerezident banklar; nerezident nobank muassasalari; davlat boshqaruv idoralarining hisoblari; kapital bilan operatsiyalar hisoblari; tasniflanmagan majburiyatlar;</p>
---	--

PDBlarining tahliliy balansi

Aktivlar:	Passivlar:
sof xorijiy aktivlar; zaxiralar; majburiy zaxiralar; ortiqcha zaxiralar; ichki kredit; davlat boshqaruv idoralariga talablar (netto); ichki iqtisodiyotning boshqa sektorlariga talablar; boshqa moddalar (netto);	depozitlar; talab qilib olinguncha (DD); muddatli va jamg'arma (TD); valuta (FC); PKBIga nisbatan majburiyatlar; boshqa likvidlik darajasi pastroq majburiyatlar;

PDB qo'yilmalar bo'yicha o'zlariga naqd pul berish majburiyatlarini olganliklari uchun, ma'lum miqdorda zaxiralarni saqlab turishlari shart. Talab qilib olinguncha depozitlar o'sha zahotiyoc, muddatli va likvidlik darajasi pastroq qo'yilamalar esa, oldindan belgilangan muddatlarda naqd pulga aylanadilar. Albatta, barcha mijozlar bir vaqtning o'zida banklardagi qo'yilmalarini baravar talab qilishlari ehtimoli juda past. Agar PDBlarining zaxiralari yyetarli bo'lmasa, ular PKBI dan Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasida ssuda olishlari mumkin.

Shunday qilib, PDBlarining zaxiralarga talabi iqtisodiyotdagi zaxira pullarining miqdori va pul massasini belgilovchi muhim omil hisoblanar ekan. Zaxiralarning o'zgarishi PDBlarini depozitlar bo'yicha majburiyatlarining zaxiralar miqdoriga nisbatan martalab oshishi yoki kamayishini ta'minlashi mumkin. PDB ssudalarni Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi bo'yicha jalb qilishilari sababli, ularning avuarlari miqdori ushbu foiz stakalaridan qisman bog'liq bo'ladi. Zaxiralarga PDBlarining talabini belgilashda yana bir muhim omil sifatida to'lov tizimining samaradorligini ko'rsatish mumkin. Ushbu omil, ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, katta ahamiyatga ega.

Pul-kredit sharxi (PKSh).

PKSh barcha bank tizimining yig'ma balansi hisoblanib, unda PDB va PKBI balanslari konsolidatsiyalashgan bo'ladi. PKShning aktiv va passivlari barcha bank tizimining aktiv va majburiyatlarini ifodalaydi. Pul-kredit sohasining PKShni

tuzishdagi eng muhim vazifalardan biri bo‘lib, bank tizimi bo‘yicha umuman pul va kredit ko‘rsatkichlarining dinamikasini o‘z vaqtida taqdim qilishdir. Bu esa o‘z navbatida, ushbu ko‘rsatkichlar dinamikasini kuzatish orqali zarur bo‘lgan hollarda pul-kredit siyosatiga ma’lum o‘zgartirishlar kiritishga imkon beradi.

Quyida PKSh ning namunaviy shakli keltirilgan

Aktivlar	Passivlar
Sof xorijiy aktivlar (<i>NFA</i>)	Keng ma’nodagi pul massasi (<i>M2</i>)
Sof ichki aktivlar (<i>NDA</i>)	Tor ma’nodagi pul massasi (<i>M1</i>)
Cof kreditlar (<i>NDC</i>)	Muomaladagi naqd pullar (<i>CY</i>)
Davlatga sof kreditlar (<i>NDC_g</i>)	Bank tizimining talab qilib olinguncha hisoblaridagi mablag‘lar(<i>DD</i>)
Iqtisodiyotga kreditlar (<i>NDC_r</i>)	Kvazi pullar (<i>QM</i>)
Boshqa sof moddalar (<i>OIN</i>)	

PKShning passiv qismi iqtisodiyotdagi likvid mablag‘lar miqdorini ifodalaydi. Unga ko‘ra pul massasi bank tizimi yaratgan muomaladagi pullardir.

Moliyaviy vosita sifatida ”pul” tushunchasini aniqlashda iqtisodchilar bir qancha me’yorlarni qo‘llaydilar. Xususan, moliyaviy vosita, agar u to‘lov vositasi, qiymat me’yori kabi vazifalarni bajarib, belgilab qo‘yilgan nominal qiymatga ega bo‘lsa va likvid bo‘lsa (ya’ni, o‘sha zahotiyoq foydalanilishi mumkin bo‘lsa), hamda u qonuniy to‘lov vositasi bo‘lsagina pul tarkibiga kiritilishi mumkin.

Tor ma’noda pul massasi bankdan tashqaridagi naqd pullar (*CY*) bilan bank tizimidagi talab qilib olinguncha hisoblardagi mablag‘larning yig‘indisiga teng. Tor ma’nodagi pul massasi iqtisodiy adabiyotlarda *M1* deb belgilanadi. Muomaladagi naqd pullar deganda barcha bosib chiqarilgan naqd pullar emas, balki bank tizimidan tashqarida bo‘lgan naqd pullar nazarda tutiladi.

$$\begin{aligned} \text{Tor ma'nodagi pul massasi (M1)} = & \text{Muomaladagi naqd pullar (CY)} + \\ & + \text{Talab qilib olinguncha depozitlar (DD)}. \end{aligned}$$

Kengroq ma’nodagi pul tushunchasi *M1*dan tashqari kvazipullarni (*QM*) ham qamrab oladi. Kvazipullar tarkibiga bank tizimining muddatli va jamg‘arma hisoblaridagi mablag‘lar kiradi. Keng ma’nodagi pul massasi (*M2*) kategoriyasi bank

tizimining majburiyatlariga mos keladi. Xususan, unga rezidentlarning valuta hisoblaridagi mablag'lar, depozit sertifikatlari va qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha REPO bitimlari kiradi.

$$\text{Keng ma'nodagi pul massasi (M2)} = \text{Tor ma'nodagi pul massasi (M1)} + \\ + \text{Kvazipullar (QM)}$$

yoki

$$M2 = CY + DD + TD. \quad (9.5)$$

Bank tizimi aktivlari va majburiyatlarining ayniyati - pul massasi miqdori ($M2$) balansning qarama-qarshi tomonidagi komponentlarning, ya'ni: milliy valutada ifodalangan sof xorijiy aktivlar (NFA) va sof ichki aktivlarning (NDA) yig'indisiga tengligini anglatadi. Boshqacha aytganda, umuman bank tizimi uchun quyidagi tenglamani yozish mumkin:

$$M2 = NFA + NDA. \quad (9.6)$$

Sof ichki aktivlar (NDA) sof ichki kreditlar (NDS) va boshqa sof moddalar yig'indisiga teng bo'lganligi uchun, 9.6 tenglamani quyidagicha ifodalash mumkin:

$$M2 = NFA + NDC + OIN \quad (9.7)$$

yoki oqimlar ko'rinishida:

$$DM2 = DNFA + DNDC + DOIN. \quad (9.8)$$

Yuqorida ko'rib chiqilgan pulning $M2$ va $M1$ kategoriyalari amaliyotda eng keng tarqalgan kategoriyalardir. Ko'pchilik mamlakatlarda mamlakat iqtisodiyoti erkinlashtirilganidan so'ng pul massasining $M3$, $M4$ va L kabi kengroq ko'rsatkichlari ham qo'llanila boshlandi.

Har bir mamlakatda $M3$ ning xususiy muayyan ta'rifi berilishiga qaramasdan, odatda ushbu agregat $M2$ va qo'shimcha pul vositalarining kengroq spektrori va emitent muassasalarini qamrab oladi. Pul massasining bu agregatiga yo'l cheklari va

turli tijorat qog'ozlari (pul bozorining pay fondlarida qatnashish sertifikatlari, pul vaucherlari) kiradi.

M4 agregati M3 agregati va likvid davlat qimmatbaho qog'ozlari, erkin muomaladagi obligatsiyalar va boshqa moliyaviy vositachilarning majburiyatlarini qamrab oladi. Ba'zan, shuningdek "likvid mablag'lar" (L) deb nomlanadigan yanada kengroq pul kategoriyasidan ham foydalaniladi. Ushbu kategoriyaga M4dan tashqari likvidlik darajasi pastroq bo'lgan g'aznachilik qisqa muddatli obligatsiyalari, davlat obligatsiyalari, garovlar bilan ta'minlangan obligatsiyalar va hattoki, ayrim korporatsiyalarning obligatsiyalari singari moliyaviy aktivlar ham kiradi.

Moliya bozoridagi yangiliklar pullar bilan o'z tavsiflariga ko'ra, pullarga yaqin bo'lgan boshqa aktivlar orasidagi chegaralarni yo'qotib bormoqda. Shuning uchun hozirgi paytda iqtisodchi olimlar orasida moliyaviy aktivlar o'rtasidagi chegaralar qayerdan o'tishi lozim, nimalarni pul deb va nimalarni moliyaviy aktivlar deb hisoblash kerak degan masalalarda mushohadalar bo'lmoqda.

Moliyaviy aktivlarning umumiy spektorida bir qutbda naqd pullar (foiz keltirmaydigan), boshqasida esa yuqoriroq daromad keltiradigan, lekin pastroq likvidlikka ega bo'lgan aktivlar turadi. Pul-kredit siyosatini olib borish va pul sohasidagi vaziyatni kuzatib borishda pul massasining biror-bir ko'rsatkichidan foydalanish zarurligi pul agregatlarining barqarorligi va ularning iqtisodiyotdagi yalpi talab bilan bog'liqliklari, hamda PKBIning ushbu pul agregatining miqdorini nazorat qilish imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Demak, pul massasi tarkibiga moliyaviy aktivlarning qaysidir bir turi har doim kirishini, hamda amaldagi pul tushunchasi kelgusida o'zgarmasligini kafolatlab bo'lmas ekan. Qaysi aktivlarning pul massasi tarkibiga kirishi empirik usulda amalga oshiriladi va shu sababli, pul agregatlarining bir nechta turlarini tahlil qilib borish lozim.

9.2. Pul-kredit sohasini tahlil qilish. Boshqa sektorlar bilan aloqalar. Pul bozoridagi muvozanat. Pul multiplikatori konsepsiyasi. Pul-kredit tahlilining ayrim masalalari

Bank tizimining balansi hisoblanmish PKSh, mamlakatning tashqi pozitsiyalari bilan bank tizimidagi sof aktivlar, hamda davlat boshqaruv idoralarining hisoblari bilan bank tizimi tomonidan davlatni moliyalashtirish orasidagi muhim aloqalarni aniqlashga imkon beradi. Shuningdek, bank tizimi, albatta, real sektor (milliy hisoblar bilan ham) bilan ham xususiy sektorga pul ko‘rinishda kredit berish orqali ham bog‘langandir.

TB bilan aloqalar. TBni tahlil qilishda ko‘rilganidek, agar bank tizimi bo‘yicha operatsiyalar chiziq ustida ifodalansa, TBning umumiy saldosi bank tizimining sof xalqaro zaxiralarini o‘zgarishi hisobiga moliyalashtiriladi. Umuman olganda, sof xorijiy aktivlarning o‘zgarishi xoh PKSh, xoh TB orqali aniqlanmasin, bir xil natija beradi. Shuning uchun ushbu o‘zgarish PKSHda

$$DNFA = DM2 - DNDA$$

ko‘rinishda hisoblansa, TBda

$$\Delta NFA = - \Delta RES$$

bo‘lganligi sababli

$$\Delta NFA = CAB + \Delta FI,$$

$$CAB + \Delta FI + \Delta RES = 0,$$

(bu yerda ΔFI – noemission moliyalashtirish oqimlari) ko‘rinishda hisoblanadi.

Va natijada,

$$\Delta NFA = \Delta M2 - \Delta NDA = CAB + \Delta FI = \Delta RES.$$

PKSh dagi ayniyat – pul massasining ko‘payishiga nisbatan ichki kredit ekspansiyaning har qanday ustunligi (muvozanat paytida u pulga talab bilan teng

bo'ladi) bank tizimidagi sof xorijiy aktivlarning (ya'ni, ΔNFA manfiy bo'ladi) kamayishida aks etadi. Ushbu nisbat TB ga pul-kredit jihatdan yondashish va sof ichki aktivlarning yuqori chegaralarini belgilashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Haqiqatan ham, moliyaviy dasturlash tarkibining asosi bo'lib, ichki manbalardan pullar (ichki kredit) bilan tashqi manbalardan pullar (sof xorijiy aktivlar) orasida farqlar, hamda ular orasidagi bog'liqliklar hisoblanadi. PKSh ga asoslangan ayniyat tarkibida pul massasi ichki va tashqi komponentlardagi o'zgarishlar summasi sifatida keltirilgan. U pulga talab funksiyasi orqali real pul qoldiqlarini real daromadlar va inflatsiya sur'atlari bilan bog'laydi, bank tizimidagi sof xorijiy aktivlar, pul massasi va ichki aktivlar orasidagi bog'liqliklarni belgilaydi. Agar pul massasining o'zgarishi ichki aktivlarning o'zgarishidan katta bo'lsa, sof xorijiy aktivlarning o'zgarishi ijobiy bo'ladi va TB aktiv Saldo bilan chiqadi. Pul massasining maqbul darajada o'zgarishiga nisbatan sof ichki aktivlarning o'zgarishi kattaroq darajada bo'lishi sof xorijiy aktivlarning qisqarishi bilan qorejaadi.

Moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning real dasturlarini tuzish jarayonida ishlab chiqarish, inflatsiya sur'atlari va boshqa iqtisodiy siyosatga taalluqli chora-tadbirlarning maqsadli ko'rsatkichlari belgilanadi. Ishlab chiqarish, inflatsiya sur'atlari, TB va boshqa maqsadlardagi har qanday o'zgarishlarning oqibatlarini chuqur tahlil qilinadi.

Pul-kredit hisoblari bilan TB orasidagi aloqalar valuta kursida o'zgarishlar sodir bo'lsa, ancha murakkablashadi. Bank tizimi balansini tahlil qilishda zaxiralarning o'zgarishi ko'pincha operatsiya oqimlariga tenglashtiriladi. Bu har doim ham to'g'ri emas. Xususan, ikki davr orasidagi zaxiralarning o'zgarishi faqat operatsiyalardagi o'zgarishlarnigina emas, balki qiymatni qayta baholash va boshqa omillarning o'zgarishlari hisobiga sodir bo'lishi mumkin. Qiymatni qayta baholash moliyaviy aktivlar va passivlarga narxlarning o'zgarishi natijasida paydo bo'ladi. Narxlar esa o'z navbatida bozor narxlari yoki valuta kurslaridagi tebranishlar, kreditorlar tomonidan qarzlardan voz kechib yuborish va boshqa omillar hisobiga sodir bo'lishi mumkin. Zaxiralarning vaqt bo'yicha o'zgarishlarini operatsiyalar oqimlariga

tenglashtirish tahlil qilinayotgan davrda, ayniqsa valuta kurslarida kuchli tebranishlar bo'lganda, noto'g'ri xulosalarga olib keladi. Demak, bunday holatlarda aniq operatsiyalar oqimini hisoblash uchun valuta kursidagi o'zgarishlarni inobatga oladigan tuzatishlar kiritish lozim.

Aniq olganda, vaqt bo'yicha zaxiralar ma'lum moddalarining o'zgarishiga valuta kurslaridagi tebranishlar ta'sirini operatsiyalardagi o'zgarishlar va qiymatni qayta baholash hisobiga qancha bo'lganini ajratish talab qilinadi (ushbu misolda boshqa omillar va bozor narxlaridagi tebranishlar hisobga olinmagan).

A_{Rt} – milliy valutaga denominasiya qilingan balansdagi zaxira moddasi;

A_{St} – dollarda ifodalangan balansdagi zaxira moddasi;

E_t – davr oxiriga bir dollarga to'g'ri kelgan milliy valuta kursi;

E^*_t – o'rtacha davrdagi valuta kursi.

Bu yerda,

$$A_{Rt} = E_t * A_{St}.$$

So'ngra:

$$\text{Zaxiralarning summar o'zgarishi} = (A_{Rt} - A_{Rt-1}),$$

$$\text{Operatsiyalar oqimi} = E^*_t (A_{St} - A_{Rt-1}).$$

Demak,

$$\begin{aligned} \text{Zaxiralarning summar o'zgarishi} &= \text{operatsiyalar oqimi} + \\ &+ \text{qiymatni qayta baholash,} \end{aligned}$$

bundan:

$$\begin{aligned} \text{Qiymatni qayta baholashdagi o'zgarishlar} &= \\ &= (A_{Rt} - A_{Rt-1}) - E^*_t * (A_{St} - A_{St-1}). \end{aligned}$$

Qayta baholashni o'tkazish hisobiga tuzatishlarni kiritish (VA_d) shuningdek quyidagicha ifodalanadi:

$$VA_d = A_{St-1}(E_t - E_{t-1}) + \Delta A_{St} (E_t - E^*_t).$$

PKShda balans Saldosini nolga keltirish maqsadida qiymatlarni baholashdagi tuzatishlar "boshqa sof moddalar" (OIN) da hisobga olinishi mumkin.

Davlat boshqaruv idoralari hisoblari bilan aloqalar. Bank tizimining davlat boshqaruv idoralariga sof talablari PKSHning aktiv tomonida ko'rsatiladi. Ushbu talablardagi o'zgarishlar bank tizimi tomonidan har qanday kamomadni qoplash uchun davlat boshqaruv idoralariga berilgan sof kreditni ifodalaydi. Bu davlat boshqaruv sektori bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikdir va u budjet kamomadini monetizatsiyalash (ya'ni, bank tizimining kreditlari hisobiga budjet kamomadini moliyalashtirish) bevosita pul massasiga qanday ta'sir ko'rsatishini aks ettiradi.

Real sektor bilan aloqalar. Aktivlar tomonida ko'rsatiladigan bank tizimi tomonidan xususiy sektorga beriladigan kreditlar ushbu sektorning rivojlanishi va o'sishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Passiv tomonda xususiy sektor ixtiyorida bo'lgan bank tizimi tomonidan jamg'arib boriladigan pul mablag'lari ko'rsatilib, u xususiy sektorning iqtisodiyotdagi inflatsiya sur'atlariga ta'sir qiluvchi xususiy sektorning "reaksiya funksiyasi"dir.

Pul bozoridagi muvozanat. Bozor iqtisodiyotida pul bir qancha funksiyalarni bajaradi:

- almashuv vositasi. Ushbu funksiya operatsiyalarini bajarish pullarga egalik qilish rag'batiga mos keladi;

- jamg'arish vositasi. Pul xarid quvvatini hozirgi davrdan kelgusi davrga ko'chirishi maqsadida foydalanilishi mumkin bo'lgan aktivdir. Ushbu funksiya pul saqlashning porfel (spekulyativ) rag'batiga mos keladi. Shu asnoda bu rolni bajaradigan pulga talab, pul bo'yicha foyda normasi bilan muqobil aktivlar daromadlariga taqqoslanib bog'langan;

- hisob birligi. Tovar, xizmat va aktivlarning narxlari odatda pul birliklarida ifodalanadi (masalan, so'm, rubль, dollar yoki evrolarda).

Boshlang'ich bosqichlarda pul-kredit siyosati asosiy e'tiborni operatsiyalar bo'yicha Saldo funksiyasini bajaradigan moliyaviy aktiv hisoblanmish, M1 pul agregatiga qaratadi. Biroq, likvidlik darajasi bo'yicha pullardan farq qiladigan moliyaviy aktivlar pul xarakteristikalariga mos kela boshlagan sari, pul-kredit

siyosatini shakllantirish maqsadida kengroq pul agregatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Miqdor nazariyasi va pulga talab. Eng dastlabki monetar nazariya pul massasi (M) bilan ishlab chiqarishning bozor qiymati (PY) orasidagi bog'liqlikka asoslangan. Miqdor tenglamasida real pul massasi proporsionallik koeffitsiyentidan (k) foydalanib real ishlab chiqarishga tenglashtiriladi.

Shunday qilib,

$$\frac{M}{P} = kY. \quad (12.10)$$

" k " o'zgarmas deb olinganda, yuqoridagi ifoda pulning miqdor nazariyasi deb yuritiladi. Bu nazariya pul massasi bilan mamlakat iqtisodiyotidagi to'la bandlik sharoitida (ya'ni, Y belgilab qo'yilgan) mavjud bo'lgan narx darajasi (R) bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liqlikni o'rnatadi. Demak, " k " o'zgarmay turgan davrda " M " va " R " orasida proporsional bog'liqlik mavjuddir.

Natijada (5.10) tenglamasini quyidagicha yozish mumkin:

$$M*V = P*Y. \quad (9.11)$$

Bu yerda $V = 1/k$ (proporsionallik koeffitsiyenti) daromadlarni doiraviy aylanishida pulning aylanish tezligini ifodalaydi va pul daromadlarini (ya'ni, YaIM ni) pul massasiga nisbati tarzida aniqlanadi. Boshqacha aytganda, u nominal oqimni moliyalashtirish uchun ma'lum davr ichida pul zaxiralari necha marta aylanishini ko'rsatadi. Pul aylanish tezligi monetar iqtisodiy nazariyada eng ko'p o'rganilgan o'zgaruvchi hisoblanadi. U iqtisodiy siyosatni ishlab chiqadigan va olib boradigan shaxslar uchun juda muhim va foydali konsepsiyadir. Agar " V " ni aniq oldindan bashorat qilish imkoniyati bo'lsa, u holda maqsadga muvofiq real o'sish va inflatsiya sur'atlarini ta'minlashi mumkin bo'lgan muomaladagi pul massasi miqdoriga erishish mumkin bo'ladi. " V "ni yanada chuqurroq o'rganish, uning naqadar nominal daromadlar bilan pul zaxiralari orasidagi mexanik aloqani ifodalashini ko'rish mumkin. Ushbu konsepsiya pulga talab bilan kuchli aloqadadir. Pul aylanish tezligi

va pulga talab o'zaro teskari bog'langan. Ular bitta hodisani turli usullarda ifodalashidir. (9.11) tenglamani qo'shimcha o'sish sur'atlari orqali ifodalasak:

$$\frac{\Delta M}{M} = \frac{\Delta P}{P} + \frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta V}{V} \quad (9.12)$$

tenglamasi hosil bo'ladi.

Pul aylanish tezligi o'zgarmas holatida $\Delta V/V=0$ bo'lib, (9.12) tenglama miqdor nazariyasining (9.11) qayta ishlangan izohiga aylanib qoladi. Bu tenglama pul massasining foizlardagi qo'shimcha o'sishi, narxlarning foizlardagi qo'shimcha o'sishi (ya'ni, inflatsiya sur'ati) bilan YaIMning real o'sishi yig'indisiga tengligini ifodalaydi. Pulni daromadlarning doiraviy aylanishidagi aylanish tezligi tushunchasi, umumiy operatsiyalar hajmini pul massasiga bo'lib aniqlanadigan operatsiyalardagi pul aylanish tezligi tushunchasi bilan bir xildir. Odatda operatsiyalardagi pul aylanish tezligi daromadlarning doiraviy aylanishidagi aylanish tezligiga nisbatan yuqoriroq bo'ladi, chunki YaIMdagi bir so'm, odatda operatsiyalarni bajarish manbai hisoblanib, ularning qiymati katta miqdordagi so'mlarni talab qiladi. Operatsiyalardagi pul aylanish tezligini hisoblash, daromadlarning doiraviy aylanishi orqali pul aylanish tezligini hisoblashga nisbatan ancha mushkul.

Pul aylanish tezligi doimiy bo'lgan holatlarda narxlarning doimiy darajasini saqlab turish uchun pul massasining o'zgarish sur'atlari real YaIMning o'zgarish sur'atlariga teng bo'lishi lozim.

Pul aylanish tezligi doimiy bo'lgan holatda pul massasi o'sishining real daromadlar o'sishidan yuqori darajada bo'lishi inflatsiyaga olib keladi.

Ko'pchilik bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda, ayniqsa o'tish jarayonining boshlang'ich bosqichlarida, inflatsiyaning asosiy sababi monetar siyosat hisoblanadi. Shu davrlarda olib borilgan ilmiy-tadqiqot tekshiruvlarida sobiq ittifoqning barcha mamlakatlarida yuqori darajada sodir bo'lgan inflatsiyaning asosiy sababchisi pul-kredit ekspansiyasining sur'atlari yuqori darajada bo'lganligi aniqlangan.

Yuqoridagi xulosa pul aylanish tezligining doimiy holatda bo'lgan deb ehtimol qilib olingan. Lekin, u doimiy bo'lmaydi. Pul aylanish tezligi inflatsiya darajasi va foiz stavkalarining oshib borishi bilan tezlashib borsa, daromadlarning o'zgarishiga sal bo'shroq javob beradi. Agar daromadlar bo'yicha pulga talab elastikligi 1 ga teng bo'lsa, real daromadlarning o'zgarishi pul aylanish tezligiga ta'sir o'tkazmaydi. Agar elastiklik 1 dan kichik (katta) bo'lsa, pul aylanish tezligi oshadi (kamayadi).

Pulga talab. Eng avvalo real va nominal pul qoldiqlarini bir-biridan ajratish zarur. Pulga nominal talab – muayyan pul belgilarining, masalan so'm yoki dollarning, ma'lum belgilangan miqdoriga talabdir. Pulga real talab yoki real pul qoldiqlariga talab – ushbu pullarga sotib olinishi mumkin bo'lgan tovarlar miqdorida ifodalangan talabdir. Shuning uchun real pul qoldiqlariga talab (M/R) umumiy narx indeksleri bilan deflatsiya qilingan real ko'rinishdagi pul miqdorini ifodalaydi. Pulga talab real pul qoldiqlariga talabni ifodalaydi, chunki kishilar pulni unga nima sotib olish mumkinligiga qarab saqlaydilar.

Iqtisodiy adabiyotlarda har qanday aktivlarga talab funksiyasi singari, real pul qoldiqlari ham uning narxi funksiyasidir degan qarashlar quvvatlanadi. Narxlar aktivlar, daromadlar, farovonlik va nimalar kutilayotganligiga bog'liqdir. Soddaroq ko'rinishda real pul qoldiqlariga talab daromadlar bilan ijobiy va pullarni saqlashning muqobil xarajatlari bilan salbiy bog'liqlikdadir.

Real daromadlar oshib borishi bilan real pul qoldiqlariga talab ham oshib boradi va bu holat operatsiyalar hajmining oshishida o'z ifodasini topadi.

Pul qoldiqlarining saqlash xarajatlarini boshqa mulk shakllari bilan taqqoslash mulkni muqobil saqlash shakllariga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun moliya sohasi rivojlangan mamlakatlar iqtisodchilari boshqa aktivlarga nisbatan pulni muqobil saqlash xarajatlari sifatida nominal foiz stavkasi ko'rsatkichidan foydalanadilar. Real pul qoldiqlarini muqobil saqlash xarajatlarining taxminiy miqdori sifatida kutilayotgan inflatsiya darajasini ham qo'llash mumkin. Giperinflatsiya sharoitlarida pulni saqlashning muqobil xarajatlari juda yuqori bo'lib, pulga talab keskin kamayib ketadi.

Pul multiplikatori konsepsiyasi. PKBI balansida ko‘rilganidek, zaxira pullarining dastlabki o‘shishi kelgusi davrda bank tizimi tomonidan olib boriladigan pul-kredit ekspansiyasiga asos hisoblanadi. PKBI tomonidan zaxira pullarining ko‘paytirilishi, keyinchalik PDB tomonidan ulardagi deponirlashgan resurslarning ko‘payishi hisobiga yana zaxira pullari miqdorini oshiradi. Buning sababi – har bir so‘m deponirlashgan summadan ma’lum qismi (belgilangan zaxira me’yoriga ko‘ra) PDB tomonidan zaxira shaklida saqlanishi lozimligidir. Qolgan mablag‘lar, odatda kredit sifatida mijozlarga beriladi va natijada depozitlar hosil bo‘ladi. Depozitlar esa o‘z navbatida yangi ssudalar berilishi uchun asos bo‘ladi. Bu jarayonning oxirgi bosqichida yaratilgan depozitlarning summasi dastlabki zaxira pullar o‘shishi summasining “ko‘p martalab” summasi hisoblanadi.

Zaxiralarni qisman qoplash tizimida banklar ssudalarni berish uchun zaxira sifatida o‘z depozitlarining bir qismini saqlagan holda aholining depozitlaridan foydalanadilar.

Pul muomalasi jarayoni uchun oddiy model PKBI jamg‘aradigan zaxira pullariga (RM) asoslangan bo‘ladi. Zaxira pullariga talab naqd pullar (CY) sifatida foydalanish uchun aholi tomonidan va zaxira sifatida foydalanish uchun tijorat banklari tomonidan bo‘ladi.

Demak,

$$RM = CY + R \quad \text{va} \quad M = CY + DD,$$

bu yerda, R – PDB larining PKBI laridagi depozitlari; DD – depozitlar; M – pul massasi.

Natijada, pul massasini pul bazasiga (zaxira pullariga) nisbati sifatida pul multiplikatorini aniqlash mumkin:

$$mm = \frac{M}{RM} = \frac{CY+DD}{CY+R}. \quad (9.13)$$

Pul multiplikatori – bir birlik zaxira puli hisobiga qancha pul yaratilishini ko‘rsatadi. Shunday qilib, pul massasining funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$M = mm * RM. \quad (9.14)$$

Yuqoridagi formulani o'zgarishlar ko'rinishida quyidagicha yozish mumkin:

$$\Delta M_t = \Delta mm_t RM_{t-1} + mm_{t-1} \Delta RM_t. \quad (9.15)$$

(9.14) va (9.15) formulalar pul massasining pul multiplikatori yoki zaxiradagi pullarning o'zgarishi hisobiga ko'payishi mumkinligini ko'rsatadi. Xususan, zaxira pullarining belgilangan maqsadli ko'rsatkichi o'zgarimasdan qolib, pul multiplikatorining oshishi pul-kredit sharoitlarining bo'shashganligidan dalolat beradi.

Pul multiplikatori (mm) majburiy zaxira me'yori va umumiy pul massasidagi naqd pullar salmog'i qanchalik kichik bo'lsa, shunchalik katta bo'ladi.

Pul multiplikatorining miqdori vaqt davomida doimiy bo'lmasligi, zaxira pullari bilan pul massasi orasidagi bog'liqliklarni oldindan belgilashda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Pul multiplikatorining o'zgarishi uch turdagi iqtisodiy subyektlarning faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Bu iqtisodiy subyektlar: majburiy zaxiralar me'yorini belgilovchi PKBI; qancha ortiqcha zaxira pullarini saqlash kerakligini belgilovchi tijorat banklari; va inflatsiya, foiz stavkalar va boshqa ko'rsatkichlarga asoslanib qancha pulni naqd ko'rinishda va qancha pulni depozit shaklida saqlash kerakligini belgilovchi bank tizimiga mansub bo'lmagan aholi.

Shunday qilib, pul massasining o'zgarishiga zaxira pullari va pul multiplikatorining o'zgarishlari ta'sir qiladigan bo'lsa, o'z navbatida:

– zaxira pullariga – sof xorijiy aktivlar, davlat boshqaruv idoralariga sof talablar, tijorat banklariga talablar va boshqa moddalar (sof);

– pul multiplikatoriga – talab qilib olinguncha depozitlar bo'yicha majburiy zaxiralar, muddatli depozitlar bo'yicha majburiy zaxiralar, ortiqcha zaxiralar koeffitsiyenti, muddatli depozitlarning talab qilib olinguncha depozitlarga nisbati va naqd pullarning talab qilib olinguncha depozitlarga nisbati ta'sir ko'rsatar ekan.

Banklar ssudalar berganda, ssuda oluvchilar iste'mol qobiliyatini sotib oladilar. Qarz oluvchilar o'zlariga bank oldida qarz majburiyatini oladilar. Shu sababli ssuda qarz oluvchining sof kapital qiymatini oshirishga olib kelmaydi, chunki sof kapital

qiymati aktivlar va majburiyatlarning farqi sifatida aniqlanadi. Boshqacha aytganda, qisman zaxira tizimi orqali yaratiladigan pul aktivlarni emas, balki iqtisodiyotdagi likvidlik darajasini oshiradi.

Aholining pul massasiga ta'siri kuchli bo'lganligi sababli, PKBI pul massasini to'laonli nazorat qila olmaydilar. Biroq, pul multiplikatori doimiy yoki uning o'zgarishini oldindan aniqlash mumkin bo'lgan holatlarda Markaziy bank belgilangan maqsadli pul massasi darajasiga erishish uchun, dastavval pul multiplikatorini baholashi, so'ngra (9.15) tenglamasi yordamida zaxira pullari miqdorini belgilashi lozim.

Pul-kredit tahlilining ayrim masalalari. Mamlakat pul-kredit tizimidagi o'zgarishlarni tahlil qilishda quyidagi 5 ta masalaga alohida e'tibor berish lozim: moliya sohasidagi yangiliklar va boshqarishni qisqartirish; valutar o'rnini o'zgartirish; valuta kurs roli; kapital oqimlari sababli sodir bo'ladigan qiyinchiliklar va emission daromad.

Moliya sohasidagi yangiliklar va boshqarishni qisqartirish. Yuqorida qayd qilinganidek, ko'pchilik mamlakatlarda axborot texnologiyasining mukammallashuvi va moliya bozorlarida yangi moliyaviy vositalar va ish uslublaridagi yangiliklar natijasida pul va pul bo'lmagan moliyaviy aktivlar orasidagi farqlarni aniqlash qiyin bo'lib bormoqda. Ko'p mamlakatlarda talab qilib olinguncha depozitlardan olinadigan foizlarni jamg'arma sifatidagi boshqa moliyaviy aktivlardan olinadigan daromadlar bilan taqqoslash mumkin. Aksiya va obligatsiyalarga jalb qilingan mablag'larni investitsion fondlardan qaytib olib, naqd pulga aylantirishda to'siqlarning bartaraf etilishi obligatsiyalar va aksiyalar sifatida mablag'lar saqlanish likvidligini oldingi davrlarga nisbatan ancha oshirdi. Natijada, ushbu pul substitutlari shaklidagi aktivlar pulga talabni oldindan aniqlash imkoniyati, pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va olib borishni ancha qiyinlashtiradi.

Uy xo'jaliklaridagi pul zaxiralari va pul substitutlarining tez o'zgarishi pul aylanish tezligida nobarqarorlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun pul miqdori yalpi talabning o'zgarishini baholashda noto'g'ri ko'rsatkich bo'lishi mumkin. Ba'zi

mamlakatlarda bu muammoni yechish uchun pul substitutlarini qamrab oluvchi, M1 va M2 agregatlariga nisbatan kengroq pul agregatlaridan foydalaniladi. Pul-kredit agregati qanchalik keng bo'lsa, pul substitutlari shaklidagi aktivlar bo'yicha majburiy zaxiralar me'yorlari belgilanmaganligi va pul substitutlari bank tizimiga kirmagan muassasalar tomonidan emissiya qilinganligi sababli PKBllarining kengroq pul agregatlarini nazorat qilish imkoniyati shunchalik chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun oraliq va pirovard maqsadlarga erishish orasidagi bog'liqliklarni saqlab qolish masalasida qaror qabul qiluvchi siyosatchilar dialemmaga duch kelishadi. Ular maqsadli ko'rsatkichga erishish uchun pul-kredit agregatining kengroq tushunchasidan foydalanishlari mumkin, lekin uni nazorat qilish darajasi va imkoniyati ancha past bo'ladi. Shuning uchun pul-kredit siyosatining oraliq maqsadlarini tanlashda keng pul agregati (yalpi talab bilan bog'liqlik) va nazorat qilish imkoniyatlari puxta balanslashtirilgan bo'lishi lozim.

Moliyaviy yangiliklar va boshqaruvning qisqarishi natijasida pul agregatlarining qaysi turini pul-kredit siyosatini ishlab chiqishda asos qilib olish masalasi paydo bo'ladi. Albatta, siyosatni ishlab chiqadigan va olib boradigan shaxslar ushbu davrda eng talabga javob beruvchi ma'lumotlardan foydalanishga harakat qiladilar. Ammo bunday yondashish salbiy oqibatlariga olib kelib, siyosatni ishlab chiqish va olib borish masalalariga javob beruvchilar, ayniqsa aholi xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Shuning uchun pul-kredit agregatlaridan tashqari, pul-kredit siyosatining boshqa indikatorlaridan foydalanish taqozo qilinadi. Bular: nominal va real foiz stavkalari, to'lash muddatiga qarab foiz stavkalarining tarkibi (daromadlilik egri chizig'ida ifodalanadigan) va valuta kursi dinamikasidir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda tez sur'atlarda tarkibiy va dinamik o'zgarishlar bo'layotganligi sababli, pul-kredit siyosatidagi oraliq maqsadlar va pul-kredit indikatorlarini tanlashda eklektik yondashish talab qilinadi.

Valuta o'rnini bosish. Inflatsiya darajasining yuqori va tez-tez o'zgarib turishi mamlakatda muomalada bo'lgan valutaning jamg'arish vositasi, o'lchov birligi va almashuv vositasi kabi vazifalarni bajarishida samaradorlik darajasini keskin

pasaytirib yuboradi. Natijada, iqtisodiy agentlar milliy valutadan voz kechib, barqaror valutaga (masalan, AQSh dollariga) ko‘proq o‘ta boshlaydilar. Ushbu holatni valuta o‘rnini bosish yoki “dollarizatsiya” deb yuritiladi. Yuqori inflatsiya darajasi mavjud bo‘lgan ko‘pchilik mamlakatlarda iqtisodiy agentlar aktivlarini xorijiy valutilarda saqlash havfsizroq va foydaliroq bo‘lganligi sababli, milliy valuta jamg‘arish vazifasini o‘tamay qo‘ydi.

Valuta o‘rnini bosish, ya’ni “dollarizatsiya” holati, Lotin Amerikasining ayrim mamlakatlaridagi tajriba ko‘rsatishicha, keyinchalik inflatsiya darajasi keskin pasaytirilgan paytlarda ham yuqori darajada saqlanib turgan. Dollarizatsiya fuqarolarni mustahkam jamg‘arish vositasi hisoblansada, siyosatni ishlab chiquvchilar uchun muammolar tug‘diradi, chunki ular PKBI tomonidan pul massasini nazorat qilishda qiyinchiliklarga duchor bo‘ladilar.

Uzoq cho‘zilgan inflatsiya, yumshoq pul-kredit va almashuv kursi siyosati hamda rasmiy va norasmiy indeksatsiyalar natijasida, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda iqtisodiyotni dollarizatsiyalash darajasi ko‘tarilib ketgan. Institutsional chegaralashlar va makroiqtisodiy sharoitlarga ko‘ra dollarizatsiya koeffitsiyenti (xorijiy valutilardagi depozitlarning keng ma’nodagi pul massasiga nisbati) odatda islohotlar dasturini amalga oshirishning boshlang‘ich bosqichlarida 0-10 foiz dan 30-60 foiz gacha o‘zgarib turishi mumkin.

Valuta o‘rnini bosish darajasining oshib borishiga qarab milliy valutadan foydalanish qisqarib boradi va natijada budjet kamomadining inflatsiyaga bosimi kuchayadi. Bu esa dollarizatsiya darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda budjet intizomi masalasini muhim darajaga ko‘taradi. Bundan tashqari, valuta o‘rnini bosish pul massasining valuta qismiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir o‘tkazish imkoniyati bo‘lmaganligi sababli, davlat tomonidan pul-kredit siyosatini yuritishda muammolar tug‘diradi. Yuqoridagi potensial muammolarga qaramasdan, Lotin Amerikasi mamlakatlarining tajribasi sun’iy usullar, xususan, indeksatsiya qilingan ichki moliyaviy vositalarni chiqarish yoki xorijiy aktivlarni majburan konvertatsiya qilish yordamida dollarizatsiyaga qarshi kurash inflatsiyani yanada kuchayib ketishiga olib

keladi, degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Oqilona moliyaviy va budget siyosati milliy valutadagi aktivlarning, tashqaridan majburlash choralarini qo'llamasdan, ko'payishiga olib keladi. Nihoyat, rezidentlar ixtiyoridagi xorijiy valutilarning zaxiralari milliy valutaning o'rnini bosganligi uchun, pul massasi tarkibiga kiritilishi lozim.

Valuta kurslari tarkibiva pul-kredit tahlili. Valuta kursi tarkibi pul-kredit siyosati bilan uzviy bog'lanishda bo'ladi. Qat'i belgilangan valuta kursi tizimida PKBI oldindan qat'i belgilangan narxlarda milliy valutaga xorijiy valutani sotib olish yoki, aksincha, sotishga tayyor bo'ladi. Agar valutaning bozor kursi qat'iy belgilangan kursdan cheklanish tendensiyasiga ega bo'lsa, PKBI qat'iy belgilangan kursni saqlab qolish uchun milliy valutaga xorijiy valutani sotib oladilar yoki sotadilar. PKBI balansi atamasiga ko'ra sof xorijiy aktivlar miqdori valuta intervensiyasiga ko'ra o'zgarsa, pul bazasi va pul massasi sof xorijiy aktivlarning o'zgarishiga qarab o'zgaradi. Demak, qat'iy belgilangan valuta kursini qabul qilish, pul-kredit siyosatining rasmiy qat'iy belgilangan valuta kursini muvozanat kursiga mos kelishini ta'minlashga qaratilgan bo'lishini talab qiladi. Bunda Markaziy bank muvozanat kursi bilan oldindan qat'iy belgilangan valuta kursiga mos kelishini ta'minlash uchun pul massasiga tuzatishlar kiritib turishga majbur bo'ladi. Shunday qilib, PKBI pul massasi ustidan nazoratni amalga oshira olmaydilar. Qat'iy belgilangan valuta kursining qabul qilinishi, pul massasi ustidan nazorat qilishdan voz kechishni talab qiladi.

Qat'iy belgilangan valuta kursi tartibi sharoitlarida Markaziy bankning ichki kreditlarni kengaytirishga qaratilgan harakatlari ichki narxlar va ishlab chiqarish chegaralaridan chiqib ketadi. Yalpi xarajatlarning oshishi joriy operatsiyalar hisobining kamomadini oshishiga olib keladi va valuta kursiga bosimni pasaytiradi. Markaziy bank ushbu bosimga qarshi turish uchun xorijiy valutilarni sotish va sof xorijiy aktivlarni qisqartirishga majbur bo'ladi. Bu esa Markaziy bankning pul massasini ko'paytirishga qaratilgan harakatlarini barbod qiladi. Odatda, oqilona moliyaviy dastur teskari natijalarni beradi va sof xorijiy aktivlarni oshiradi. Bunday

tahlilning yagona xulosasi – moliyaviy dasturlash doirasida TBning holatini yaxshilash uchun ichki kreditlarning yuqori chegaralarini belgilashdir. Qat'iy belgilangan valuta kursi tartibi sharoitlarida pul massasining hajmi oldindan belgilanmaydi (endogen), u siyosat vositasi hisoblanmasdan, tizim tomonidan aniqlanadi.

Qat'iy belgilangan valuta kursi tartibi sharoitlarida pul massasi hajmini avtomatik tuzatish (korrektirovka) Markaziy bank tomonidan faqat sterillash hisobiga qorejaadi. Sterillash Markaziy bankning valuta intervensiyasi natijasidagi ta'sirlarni ochiq bozordagi davlat qimmatbaho qog'ozlari bilan operatsiyalar o'tkazish orqali qoplashga qaratiladi. Shunday qilib, xorijiy valutilarning sotilishi PKBI'dagi sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi, bu esa ochiq bozordagi qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish hisobiga qorejaadi. Oxirgi holat esa, PKBI sof ichki aktivlarining ko'payishiga olib keladi va zaxira pullari va pul massasiga ta'sirni sustlashtiradi. Sterillash natijasida tashqi disbalans bilan pul massasining tekislashga qaratilgan o'zgarishi orasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqa buziladi. Biroq, sterillash faqat qisqa muddatli davrlardagina ijobiy natija berishi mumkin. Uning asosiy kamchiligi bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda unchalik rivojlanmagan qimmatbaho qog'ozlar bozoriga uzviy bog'liqligidir. Nazariy nuqtai-nazardan qaraganda, agar Markaziy bank xorijiy valutaning katta miqdordagi oqimini qoplash maqsadida haddan tashqari katta miqdorda qimmatbaho qog'ozlarni sotsa, ma'lum vaqt o'tganidan so'ng katta miqdordagi foizlarni to'lashga to'g'ri kelishi munosabati bilan sterillash imkoniyatlari ham chegaralangan bo'ladi.

Pul massasi ustidan mustaqil nazoratning yo'qotilishiga qaramasdan, ba'zi mamlakatlar o'z mamlakati valuta kursini inflatsiya darajasi past bo'lgan mamlakat valutasiga bog'lashga harakat qiladilar. Buning natijasida ular ichki siyosatning avtomatik qoidalarini o'rnatishadi va inflatsiya darajasi past bo'lgan mamlakat Markaziy bankining mustahkam holatidan foydalanadi. Bunday mexanizmdan foydalanishning "salbiy" tomoni – Markaziy bank pul massasi ustidan nazoratni

yo'qotishi va TBni tuzatish uchun valuta kursidan vosita sifatidan foydalanishdan voz kechishdir.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagi «Valuta kengashlari» (masalan, Estoniya va Litvadagi kabi) zaxira pullari faqat xorijiy valuta bilan ta'minlangan holdagina yaratilishi mumkinligidan kelib chiqib, sterillash qilish imkoniyatlarisiz, qat'iy belgilangan valuta kursi tizimini yaratishga imkon beradi. Sterillashdan voz kechilishi natijasida tuzatishlar kiritish avtomatik, lekin ancha oson kechadi. Pirovard natijada tuzatishlar kiritish nominal va real foiz stavkalarining oshishiga olib kelib, agar narxlar, ayniqsa ish haqi egiluvchan bo'lmasa, narxlarga bo'shroq bosim o'tkazadi, ishlab chiqarish hajmi va bandlik qisqaradi.

Pul-kredit tizimining avtonomligi va natijada, pulga talabning barqarorligini ta'minlaganligi uchun, ko'pchilik mamlakatlarda suzib boruvchi valuta kursidan foydalanishga ustunlik beriladi. Suzib boruvchi valuta kursi sharoitlarida PKBI valuta bozorida intervensiya qilmaydilar. Lekin, amalda "erkin" suzib boruvchi kurs gipotetik xarakterga ega, chunki ushbu turdagi almashuv kursini qo'llagan ko'pchilik mamlakatlarda, agar amaldagi almashuv kursi uning asosida yotgan muvozanatli almashuv kursidan haddan tashqari tafovut qilgan davrlarda valuta intervensiyasini amalga oshirishga majbur bo'ladilar va shuning uchun kursning suzib yurishi "noerkin" bo'ladi. Valuta kursining suzib boruvchi tartibi sharoitlarida PKBI ichki pul massasini to'la nazorat qiladilar va shu asnoda ichki inflatsiya sur'atlarini belgilashlari mumkin. Ortiqcha kreditlarni yaratish qo'shimcha manba (valuta kursining pasayishi) hisobiga sodir bo'ladi. Shuning uchun katta bo'lmagan ochiq iqtisodiyotli mamlakatlarda muhim tovarlar importiga bog'liqlik mavjud bo'lganligi sababli, valuta kursi pul massasi va inflatsiya orasida qo'shimcha bog'liqlikni ta'minlaydi.

Kapital oqimlarining roli. Milliy chegaralar orqali harakatda bo'lgan kapital, mamlakat ichkarisidagi jamg'aruvchilar va investorlar bilan banklar orasida moliyaviy vositachilik xizmatlari singari, mamlakatlar orasida vositachilik funksiyasini bajaradi. Kapital oqimlari ichki iqtisodiy siyosat bilan TB orasidagi

aloqalarni mustahkamlaydi. Jahon kapital bozoridagidek, oxirgi o'n yilliklar davomida xorijiy mamlakatlardagi pul-kredit sohasi bilan ichki pul-kredit siyosati uyg'unlashib bormoqda. Kapitalning absolut harakatchanligi (мобильность) sharoitlarida ichki va tashqi xorijiy bozorlarda foiz stavkalari orasidagi kichkina farq ham juda katta kapital oqimlariga turtki bo'lishi mumkin. Agar bunday hollarda amalda qat'iy belgilangan valuta kursi bo'lsa, Markaziy bank ichki foiz stavkalari darajasiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Markaziy bankning pul-kredit siyosatini qattiqlashuviga qaratilgan har qanday harakati mamalakat ichkarisiga katta miqdorda kapital oqib kelishiga olib keladi. Natijada, Markaziy bank milliy valuta qiymatining ko'tarilishining oldini olish uchun valuta bozorida intervensiya qilishga majbur bo'ladi. Sof xorijiy aktivlarning ko'payishi, dastlab pul massasining qisqarishi hisobiga qoplanadi va natijada ichki foiz stavkalarining darajasi jahon foiz stavkasi darajasigacha kamayadi.

Suzib boruvchi valuta kursi tartibi sharoitlarida PKBI tomonidan valuta intervensiyasini amalga oshirilmasligi, sof xorijiy aktivlarning o'zgarishiga olib kelmaydi, joriy operatsiyalar hisobi bo'yicha kamomad esa, xususiy va rasmiy kapital kirib kelish miqdoriga teng bo'ladi. Pul massasi va TB orasidagi bog'liqlik buziladi va Markaziy bank yana pul massasi ustidan nazoratga erishadi. Aslida, mamlakatlardagi real sharoit qat'i belgilangan va suzib boruvchi almashuv kurslari tartiblari orasida, kapitalning harakatchanligi esa to'la va nоль darajalari orasida bo'ladi. Shuning uchun kapital oqimlari ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan sharoitlarda ham savdo operatsiyalarining qatnashchilari joriy operatsiyalar hisobiga kapitalning kirib kelishi va chiqib ketishi orqali ta'sir o'tkazadilar va ichki aktivlar tashqi aktivlar bilan qisman qorejaishi mumkin. Kapital bilan operatsiyalar qanchalik ochiq bo'lgani sari, qoplash darajasi oshib boraveradi va valuta kursiga nisbatan yyetarli darajada egiluvchanlik bo'lmasa, mustaqil pul-kredit siyosatini yuritish qiyinlashib boradi. Dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida unga quyidagi chora-tadbirlar orqali ta'sir o'tkazishga harakat qiladilar:

– kirib kelgan kapitalning bir qismini qoplash uchun qisman valuta intervensiyasini amalga oshirish. Bu nominal valuta kursini ma'lum darajada ko'tarilishiga olib keladi;

– sof xorijiy aktivlarning qo'shimcha o'sishini pul bazasiga ta'sirini qisman sterillash;

– pul bazasi va inflatsiya sur'atlarini ma'lum miqdorda oshirish. Bu valuta kursini oshishiga olib keladi.

Emissiya daromadi va inflatsion soliq. Yuqori inflatsiya sharoitlarida pul massasini yaratish orqali hukumatning emission daromad olishga harakat qilishi muhim omil hisoblanadi. Ushbu masala soliq-budjet sohasini tahlil qilishda atroflicha ko'rib chiqilgan edi.

9.3. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning pul-kredit tahlili

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning pul-kredit sohasini tadqiqot qiluvchi mutaxassislari biror-bir mamlakatga xos bo'lgan tizimiy va institutsional xarakterga ega bo'lgan muayyan muammolarga duch kelishadi.

Pul aylanish tezligining tez-tez o'zgarib turishi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda yuqori va tez-tez o'zgarib turuvchi inflatsion jarayonlar pul aylanish tezligining tezlashuvi bilan birgalikda sodir bo'ladi. Pul aylanishining tezlashuvi muttasil bo'lmasdan, diskret hollarda sakrab turgan. Ekstremal holatlarda (masalan, 1993-yilning oxirlarida Armaniston va Gruziyada) pul aylanish tezligi bir chorakning o'zida uch barobar tezlashgan. Dastlabki pul aylanish tezligining yuqori darajada tezlashuv tendensiyasining teskari yo'nalishda o'zgarishi yoki pasayishi birdaniga sodir bo'lmasdan, buning uchun ancha uzoq vaqt talab qilinadi. Bu holatga erishish uchun real pul qoldiqlari uzoq vaqt davomida past darajada saqlab turilishi lozim. Yuqori darajadagi inflatsiya mavjud bo'lgan mamlakatlarda real pul qoldiqlari operatsiyalarni bajarish uchun zarur bo'lgan minimal darajada sekin-asta barqarorlashadi. Avval sodir bo'lgan giperinflatsiya sharoitlaridan kelib chiqib, real pul qoldiqlari bir qancha vaqt mobaynida inflatsiya boshlanguncha bo'lgan davrdagi

darajaga real pul qoldiqlariga talab keskin pasaygan taqdirda ham yaqinlashmaydi, degan xulosa chiqarish mumkin.

Giperinflatsiya atamasi odatda juda yuqori sur'atlarda muttasil narxlarning o'sib borishini anglatadi. Filipp Kagan tomonidan taklif qilingan ta'rifga ko'ra, giperinflatsiya holatlari oylik inflatsiya darajasi bir necha oy mobaynida 50 foizdan kam bo'lmagan vaqtlarda sodir bo'ladi. Ilgari I va II jahon urushlaridan keyingi Germaniyadagi, ushbu urushlar oralig'ida Avstriya, Vengriya va Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi giperinflatsiya holatlari yuqori sur'atlarda pul massasi o'sishining inflatsiyaga ta'sirini o'rganish uchun laboratoriya tajribasi deb hisoblanishi mumkin.

Giperinflatsiyaning holatlarini o'rganish, ularga xos bo'lgan bir qancha umumiy tomonlarni aniqlashga imkon beradi. Birinchidan, pulga real talab keskin pasayib ketadi. XX asrning 20-yillariga kelib, Germaniyadagi real pulga talab ikki yil oldingi darajaning 1/30 qismigacha pasayib ketgan. Ikkinchidan, nisbiy narxlar juda ham nobarqaror holatga kelib qoladi. Germaniyada real ish haqining darajasi past va yuqoriga har oyda 1/3 darajaga tebranib turgan. Nisbiy narxlar va real ish haqining bunday keskin o'zgarib turishi va ular bilan bog'liq bo'lgan tengsizlik va buzilishlar iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikka katta ziyon yetkazdi. Uchinchidan, yuqori sur'atli inflatsiya sharoitlarida, odatda katta tebranishlar sodir bo'ladi. 1921 – 1923-yillarda Germaniyada oylik inflatsiya sur'atlari noldan 500 foizgacha o'zgarib turgan. Bunday sharoitlarda nominal foiz stavkalaridan ushbu stavkalar bo'yicha kreditlash jarayoniga barham berilishi sababli, pullarni saqlashning muqobil xarajatlari me'yor sifatida foydalanib bo'lmaydi. Giperinflatsiya sharoitlarida pullarni saqlash xarajatlarining eng yaxshi indikatori bo'lib kutilayotgan inflatsiya darajasi hisoblanadi.

Ichki pul-kredit aktivlari bo'yicha real ko'rinishda ijobiy foyda normasini ta'minlash maqsadida valuta kursi sohasida keskin siyosat yuritayotgan mamlakatlar milliy valutaga ishonchni nisbatan qozonishlari mumkin.

Tijorat banklari orasida raqobatning yo'qligi. Tijorat banklari orasida raqobatning yo'qligi pul-kredit nazoratining bilvosita usullaridan foydalanishni

qiyinlashtiradi. Tijorat banklari o'z foydalarini maksimallashtirish uchun faoliyatni boshlamaganliklari uchun bank zaxiralarga talab foiz stavkalariga nisbatan sezgir bo'lmaydi. Shuning uchun bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ko'pchilik mamlakatlar pul qoldiqlarini pul bozorida zaxiralarni qayta taqsimlash uchun auksionlar o'tkazish orqali Markaziy bankning kreditlarini narxlar bilan bog'liq bo'lmagan normallashtirish usulidan foydalanganlar. Bank tizimida raqobat bir qancha sabablarga ko'ra chegaralangan bo'ladi. Ko'pchilik korxonalar singari, tijorat banklari davlatga tegishli bo'lib, keng taqsimlangan shohobchalarga ega bo'lmaydi. Banklar hamon Markaziy bank mablag'lari, yirik miqdorda imtiyozli kreditlar va kreditlashning yuqori chegaralariga bog'liq holda faoliyat yuritadilar. Ko'pchilik banklar Markaziy bankning qayta moliyalashiga bog'liq bo'lishi natijasida, markazlashgan rejalashtirish davridan davom etib kelayotgan kreditlarning depozitlardan oshib ketish holatlariga barham berilmagan. Oqibatda mablag'lardan qayta foydalanishga mo'ljallangan banklararo bozor shakllanmasdan va ssudalarning salmoqli qismi subsidiyalanib qolmoqda.

Korxonalarining o'zaro qarzdorligi. Agar mamlakatda korxonalaridan o'z individual xarajatlarini qat'iy chegaralash talab qilinmasdan qattiq kredit siyosati olib borilsa, oqibatda vositachilarning moliyaviy xizmatlaridan foydalanishdan voz kechiladi yoki mablag'lar bank tizimidan tashqariga oqib keta boshlaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagi korxonalar bank kreditlari o'rniga o'zaro qarzdorlikdan foydalanishga harakat qiladilar. Ayrim mamlakatlar tajribasi, xususan Ruminiya tajribasi, uzoq muddatli davrda o'zaro qarzdorlikni yechish uchun bank kreditlaridan foydalanish, masalani yechilishiga olib kelmasligini yaqqol ko'rsatdi. Masalani hal qilish uchun korxonalarda qat'iy budjet chegirmalari belgilanishi lozim. Yangitdan o'zaro qarzdorlikning paydo bo'lmasligi uchun ijobiy real foiz stavkalarini ta'minlash, to'lov tizimini takomillashtirish, boshqaruvchilarning yuqori darajada hisobot berishlari va bankrotlik to'g'risidagi qonunchilikning samarali ishlashi, hamda korxonalarda tizimiy islohotlar o'tkazish va kerak bo'lsa, ularni xususiylashtirish talab qilinadi.

Pul va moliya bozorlarining mavjud emasligi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki bosqichlarida bunday bozorlarning yyyetarli darajada rivojlanmaganligi ochiq bozordagi operatsiyalarni pul-kredit nazoratining vositasi sifatida foydalanilishiga to'sqinlik qiladi. Muammo banklararo kliring tizimining mavjud emasligi va banklararo operatsiyalarning kreditlash qobiliyatiga ishonchning pastligi sababli yanada murakkablashadi.

Foiz stavkalari sohasidagi muammolar. Uzoq muddatlarga past darajada belgilangan foiz stavkalari bo'yicha beriladigan katta miqdordagi ssudalar (masalan, uy-joy uchun ssudalar) foiz stavkalarini erkinlashtirish jarayonini murakkablashtiradi. Undan tashqari, moliya tartibining bo'shligi, odatda, foiz stavkalari rolini buzib yuboradi. Masalan, agar korxonalariga banklardan olingan kreditlar uchun foizlarni uzish uchun qarz olishga ruxsat berilsa, yuqoriroq foiz stavkalari muntazam tarzda pul massasining o'sish sur'atlarini oshib borishiga olib kelishi mumkin (natijada inflatsiyani ham).

Depozit va kredit stavkalari orasidagi katta farq. Banklar turli xarajatlarini o'z mijozlari zimmasiga yuklashlari sababli ushbu farq katta darajada saqlanib turish tendensiyasiga ega bo'ladi. Bu xarajatlar katta miqdorda ishlamaydigan ssudalarning mavjudligi, imtiyozli stavklarda beriladigan kreditlar salmog'ining yuqoriligi, hamda islohotlarning dastlabki yillarida Markaziy bank foizsiz zaxira talablariga ko'proq e'tibor berganligi natijasida bank aktivlari bo'yicha foyda normasining pasayishi, tizimning samarasizligi natijasida yuqori darajadagi ma'muriy xarajatlar bilan bog'liq bo'ladi. Banklar orasida raqobatning sustligi sababli banklar eski tizimdan meros bo'lib qolgan narxlarni belgilash tamoyilidan, ya'ni "xarajatlar plyus ustama" usulidan voz kechishga shoshilmaydilar.

Davlat sektorining moliyalashtirishga katta ehtiyojlari. Pul-kredit siyosatini shakllantirish siyosiy jarayonlardan ajratilmagan holatlarda PKBI ko'pincha o'z maqsadlarini hukumatni moliyalashtirish ehtiyojlariga moslashtirishga majbur bo'ladilar. Katta budjet kamomadi va cheklangan ichki nobank moliyalashtirish

manbalariga ega bo'lgan mamlakatlarda ushbu holat, odatda yuqori darajadagi inflatsiyaga olib keladi.

9.4. Pul agregatlarini bashoratlash. Pulga talabni bashoratlash. Pul taklifini bashoratlash

PKBIning moliyaviy dasturlashni amalga oshirishdagi asosiy vazifasi belgilangan inflatsiya sur'atlari va YaIMning real o'sish sur'atini ta'minlovchi pul taklifi bilan pulga talab darajalarini muvofiqlashtirishdan iborat bo'ladi. Pulga talab bashorati PKBI belgilangan pul massasi hajmiga erishish maqsadida boshqaruv vositalariga o'zgartirishlar kiritish uchun zarurdir.

Pulga talab bashorati

Pul-kredit sohasidagi o'zgarishlarni miqdoriy baholash va ularni iqtisodiyotning boshqa sektorlari bilan bog'lash uchun asos bo'lib pul-kredit sharhi (PKSH) xizmat qiladi.

(9.7) formulaga ko'ra PKShning asosiy ayniyati quyidagicha yoziladi:

$$NFA + NDC = M2 - OIN, \quad (9.16)$$

bu yerda: $M2$ – keng ma'nodagi pul massasi, ya'ni tor ma'nodagi pul massasi ($M1$) bilan kvazi pullar (QM) yig'indisi; NFA – sof xorijiy aktivlar; NDC – sof ichki kreditlar; OIN – boshqa sof moddalar.

PKBIning muhim vazifalaridan biri yuqorida keltirilgan o'zgaruvchilarning talabga javob beradigan va kutilayotgan boshqa makroiqtisodiy o'zaruvchilarga mos keluvchi kelgusidagi miqdorlarini bashoratlashdir. Bu yo'lda birinchi muhim qadam sifatida pulga talabni bashoratlash hisoblanadi.

Pulga talabni baholashda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Ulardan birinchisi nominal YaIM ni pul massasi miqdoriga bo'lish orqali hisoblanadigan pul aylanish tezligining oxirgi o'zgarishlarini ekstropolyatsiyalashga asoslanadi.

$$V = \frac{GDP}{M2}. \quad (9.17)$$

Agar pul aylanish tezligi oxirgi bir necha yil davomida o'zgarmagan bo'lsa yoki qandaydir tendensiya bo'yicha o'zgargan bo'lsa, shu asosda bashorat davri uchun pul aylanish tezligini baholash mumkin. Shu tarzda aniqlangan pul aylanish tezligining miqdoriga asoslanib inflatsion kutish va foiz stavkalari bo'yicha o'zgartirishlar kiritish mumkin.

Pul aylanish tezligining bashoratidan foydalanib bashorat qilingan YaIMga mos keluvchi pulga bo'lgan talabni ham bashorat qilish imkoniyati tug'iladi. Bashoratlashning ushbu usulidan foydalanish, ayniqsa, dinamika qatorlarida ma'lumotlar y yetarli bo'lmagan yoki ma'lumotlar sifati past bo'lgan, shuningdek moliya sektorida sezilarli darajada institutsional o'zgarishlar sodir bo'layotgan mamlakatlarda katta foyda beradi.

Pulga bo'lgan talabni baholashning ikkinchi usuli ekonometrik usullarga asoslanadi. Iqtisodiy agentlarning moliyaviy qarorlari unchalik ko'p bo'lmagan ayrim iqtisodiy o'zgaruvchilarning funksiyasi sifatida, pul agregatlari orasidagi bog'liqliklar va ularni belgilovchi o'zgaruvchilar vaqt davomida o'zgarmaydi deb qaraladi. Aholi o'z xohishi bilan qo'lida saqlab turadigan pul miqdori uning sotib olish qobiliyati bilan bog'liq bo'lganligi sababli, pulga talab tenglamasi real ko'rinishdagi miqdorlarda ifodalanadi (ya'ni, inflatsiyani hisobga olgan holda).

Hisob-kitoblarni olib borishda pulning qaysi agregatidan foydalanish lozimligi empirik natijalar asosida aniqlanadi. Aholining pulga talabini biror-bir pul agregati aniq va barqaror ifodalashini oldindan belgilab bo'lmaydi. PKShni bashoratlashda, odatda bank tizimini nodavlat sektori oldidagi majburiyatlarida pul massasiga kiradigan qaysi qismi salmoqli bo'lsa, o'sha qismga asoslangan pul massasi agregatidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Biroq pul agregati tushunchasi qanchalik keng qaralsa, PKBI tomonidan uning miqdorini nazorat qilish shunchalik qiyinroq bo'ladi.

Iqtisodiy operatsiyalar bilan bog'langan real YaIMni va pullarni saqlashning boshqa moliyaviy va real aktivlarga nisbatan nisbiy foydaliligini (nisbiy qiymat)

o'zgaruvchi miqdor sifatida qaralishi pulga talab funksiyasini bashoratlashda keng qo'llaniladi.

Muqobil qiymat o'zgaruvchisini tanlash mamlakatda foydalaniladigan pul agregati tushunchasi va institutsional tizim tarkibiga bog'liq bo'ladi. Foiz daromadlari keltirmaydigan pul aktivlarini saqlashning muqobil qiymatining me'yori sifatida nominal foiz stavkalaridan foydalanish mumkin. Foiz daromadlari keltiradigan pul agregatlari uchun esa, pul va boshqa moliyaviy aktivlar bo'yicha foiz stavkalari orasidagi farq mos keladi. Bank tizimini xususiy sektor oldidagi moliyaviy majburiyatlari yalpi moliyaviy aktivlarning asosiy qismini tashkil qilgan mamlakatlarda ba'zan real foiz stavkasi moliyaviy aktivlardan daromadlar bilan real aktivlardan daromadlar orasidagi farqning me'yori sifatida foydalaniladi (real foiz stavkasining ko'payishi pul agregati o'zgarishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi). Agar foiz stavkalari uzoq vaqt mobaynida o'zgarmasa, bunday ta'sirning miqdorini aniqlash uchun faqat inflatsiya darajasining o'zgarishidan foydalanish mumkin (inflatsiyaning real pul qoldiqlariga ta'siri salbiy bo'ladi).

Pul agregatiga talabni empirik baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\left(\frac{M}{P}\right)_t = a_0 + a_1 \left(\frac{Y}{P}\right)_t + a_2 (\pi)_t \quad (9.18)$$

$$a_1 \geq 0; a_2 \neq 0$$

buyurda: M – pulagregati; R – narxdarajasi (inflatsiya); Y – nominalYaIM; Δ – pulsaqlashning nisbiy qiymati; a_1 – daromad bo'yicha pul gatalabning elastikligi (agar miqdorlar logarifmik shakldan berilgan bo'lsa); a_2 – pul massasining nisbiy qiymat o'zgaruvchisiga ta'sir darajasi (belgi Δ ning tanlangan ta'siriga bog'liq bo'ladi).

(9.18) tenglamasi bo'yicha barqaror bog'liqliklar belgilangandan so'ng, tenglamadagi o'zgaruvchilar asosida kelgusi davr uchun pulga talabni bashorotlash mumkin bo'ladi. O'zgaruvchilar sifatida esa real YaIM, inflatsiya darajasi va foiz stavkalarining o'zgarishlari olinishi lozim.

PKShning passiv qismini bashoratlashda pul massasini bashoratlash asosiy element hisoblanadi.

Aktiv qismning sof xorijiy aktivlar (*NFA*) bo‘lagi tashqi to‘lovlarning umumiy Saldosini bashoratlash orqali hisoblanadi. Boshqa sof moddalar (*OIN*) bashorati to‘laqonli axborotlar mavjud bo‘lmagan hollarda ma‘lum tendensiyalarga asoslanishi mumkin. Boshqa sof moddalar valutalarning almashuv kurslaridagi o‘zgarishlarni inobatga olishi lozim.

NFA va *OIN* larning miqdorlarini va shuningdek pulga taklifning bashorat davri uchun aniqlanishi 9.16 tenglamaga mos keluvchi ichki kredit imkoniyatlarini belgilashda asos bo‘lib hisoblanadi. Davlat sektoriga sof kredit berish miqdorining bashorati davlat sektorining bank tizimidan sof qarz olish bashoratiga asoslanadi. Xususiy sektorga ajratilishi mumkin bo‘lgan kreditlar miqdori esa, umumiy kreditlar miqdoridan davlat sektoriga ajratiladigan kreditlar miqdorini ayirish natijasida hisoblanadi. Bunda xususiy va davlat sektorlariga ajratilayotgan kreditlar YaIM tarkibidagi kapital qo‘yilmalar bashoratiga mos kelishiga e‘tibor berilishi lozim.

Pul taklifi bashorati

PKBI PKShda pul-kredit siyosatining oraliq belgilangan bashorat ko‘rsatkichlariga erishishlari uchun operatsion belgilangan o‘zgaruvchilarning bashoratlari talab qilinadi. Bunday bashoratlar PKBIning hisoblari asosida tuziladi. (9.1) tenglamasiga mos keluvchi ayniyat quyidagicha ifodalanadi:

$$RM^* = NFA^* + NCg^* + CDMB^* + CPS^* + OIN^*, \quad (9.19)$$

bu yerda: RM^* - zaxira pullari; NFA^* - PKBIning sof xorijiy aktivlari; NCg^* - davlatga sof talablar; $CDMB^*$ - pul-depozit banklariga talablar; CPS^* - davlat sektoriga talablar (agar ular bo‘lsa); OIN^* - boshqa sof moddalar.

Yulduzcha (*) belgisi ma‘lumotlar PKBI hisoblari to‘g‘risida ekanligini anglatadi.

PKShda ifodalangan M2 pul agregatining o‘zgarishi Markaziy bankning zaxira pullaridagi o‘zgarishlar bilan quyidagi bog‘liqlikda bo‘ladi:

$$M2 = mm \cdot RM^* \quad (9.20)$$

Pul multiplikatorining miqdori (mm) bank tizimidagi zaxira talablarining o'rtacha miqdoriga teskari proporsional bog'liqlikda bo'lgani bilan, ular bir xil emas. Quyida bank tizimidan tashqarida bo'lgan naqd pullarning salmog'idagi o'zgarishlarni hisobga oladigan formula keltirilgan. Buning uchun quyidagi tushunchalarni kiritamiz:

CY – banklardan tashqari naqd pullar;

D – talab qilib olguncha depozitlar va muddatli hamda jamg'arma depozitlar ($DD+TD$);

R – tijorat banklarining zaxiralari (ularning Markaziy bankdagi depozitlari + banklardan tashqaridagi naqd pullar), ortiqcha zaxiralarni ham qo'shib hisoblaganda;

c – banklardan tashqari naqd pullarni depozitlarning umumiy summasiga nisbati;

r – zaxiralarning aholini umumiy depozitlari summasiga nisbati.

Natijada, quyidagi 2 ta ayniyatni yozish mumkin:

$$M2 = CY + D,$$

$$RM = CY + R.$$

Bundan (5.20) formulani qo'llab, pul multiplikatorini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$mm = \frac{CY+D}{CY+R}.$$

Surat va mahrajni D ga bo'lsak, quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$mm = \frac{c+1}{c+r}. \quad (9.21)$$

(9.21) tenglamasi pul multiplikatorining uchta iqtisodiy agentning harakatiga bog'liqligini ko'rsatadi: 1) majburiy zaxiralar me'yorini belgilaydigan PKBidan; 2) o'zining ortiqcha zaxira miqdorini belgilaydigan tijorat banklaridan; va 3) pul massasining tarkibini, ya'ni naqd pullar va depozitlar nisbatini amaldagi foiz

stavkalari va boshqa o'zgaruvchilar asosida aniqlaydigan bank tizimidan tashqarida bo'lgan aholidan. Markaziy bank pul multiplikatori miqdorini to'raligicha nazorat qila olmaydi. Bundan tashqari, uning zaxira pullari ustidan nazorati ham to'laqonli emas. Markaziy bankning olib borayotgan siyosati tijorat banklariga nisbatan talablarni ifodalasa-da, sof xorijiy aktivlarning o'zgarishi TBning holatini ifodalaydi, davlat sektoriga sof talablarning o'zgarishi esa, davlat budjetining holatiga bog'liq bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Asosiy makroiqtisodiy hisoblar orasida pul-kredit hisoblari bir qancha sabablarga ko'ra muhim rol o'ynaydi.

Birinchidan, asosida pul yotgan bozor iqtisodiyotida moliyaviy tizim sektorlararo resurslar oqib o'tadigan vositachi vazifasini bajaradi. Pul-kredit sektori iqtisodiyotdagi barcha moliyaviy oqimlar bo'yicha hisob-kitob markazi hisoblanib, ushbu sektorning hisoblarida moddiy resurslarni sektorlararo harakatini ifodalaydigan oqimlar dinamikasini aks etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Pul-Kredit tizimining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. To'lov balansi va pul-kredit tizimi orasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Pul massasi qanday hisoblanadi?
4. Moliya muassasalarining vazifalari nimalardan iborat?
5. Nobank moliya muassasalariga nimalar kiradi?
6. Bank tizimi necha qismdan iborat va qaysilar?
7. Xalqaro moliya statistikasida moliyaviy ma'lumotlar qanday darajalarga tavsiflanadi?
8. Qanday ma'lumotlar asosida pul-kredit sharhi ishlab chiqiladi?
9. Pul-kredit statistikasi asosida qanday hisobga olish tamoyillari mavjud?
10. Operatsiyalarni kassa usulida ifodalash deganda nimani tushunasiz?
11. Operatsiyalarni o'tkazish usulida ifodalash deganda nimani tushunasiz?

12. Pul-kredit hisoblari ma'lumotlari qaysi valutada ifodalanadi?
13. Pul-kredit hisoblari operatsiyalarini aks ettirishda qaysi davrdagi kurs qo'llaniladi?
14. Birlashtirish deganda nimani tushunasiz?
15. PKBIlarning pul-kredit tizimini boshqarishdagi roli qanday?
16. G'aznachilik deganda nimani tushunasiz?
17. PKBIlarning kreditorlik funksiyasi nimadan iborat?
18. Bank tizimiga ishonchsizlik qanday hollarda namoyon bo'ladi?
19. Iqtisodiyotning monetizatsiya darajasi va uni hisoblash usuli?
20. Pul multiplikatori nima?
21. Pul aylanish tezligi qanday hisoblanadi?
22. PKBI tahliliy balansining aktiv qismi nimalardan tashkil topadi?
23. Xususiy sektorga talablar qanday shakllanadi?
24. Zaxira pullar deganda nimani tushunasiz?
25. Zaxira pullarning miqdoriga qanday omillar ta'sir qiladi?
26. Valuta intervensiyasi deganda nimani tushunasiz?
27. Davlat budjeti kamomadini Markaziy bank ssudalari hisobiga moliyalashtirish qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?

10-BOB. MOLİYAVIY DASTURLASH

10.1. Moliyaviy dasturlashning umumiy xarakteristikasi va asoslari

Moliyaviy dasturlash – belgilangan makroiqtisodiy maqsadlarga erishishga qaratilgan chora-tadbirlar to‘plami. Ushbu maqsadlar iqtisodiyot faoliyatining belgilangan samaradorlik darajasini ta’minlashga qaratilgan bo‘lishi mumkin. Ammo, ko‘pincha moliyaviy dasturlashda ko‘zlangan chora-tadbirlar yalpi talab bilan yalpi taklif o‘rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan bo‘ladi. Nomutanosiblik, odatda, TBning qoniqarsiz holati, yuqori darajadagi inflatsiya va past yoki pasayib borayotgan ishlab chiqarish hajmlarida ifodalanadi.

Makroiqtisodiy disproporsiyalar mavjud bo‘lgan hollarda resurslarga talab va taklif orasida mutanosiblikni ta’minlash uchun turli chora-tadbirlarni amalga oshirish talab qilinishi mumkin. Agar o‘z vaqtida maqsadli yo‘naltirilgan choralar ko‘rilmasa, boshqarish bobidagi ishlar tartibsiz va samarasiz bo‘ladi. Masalan, mamlakatdagi xalqaro zaxiralar miqdori keskin tarzda pasayib ketsa, xorijiy kreditorlar ushbu mamlakatga kredit ajratmay qo‘yishlari mumkin. Natijada, import miqdori keskin qisqarib ketadi, bu esa o‘z navbatida, iqtisodiy o‘sish va aholi turmush darajasiga salbiy ta’sir o‘tkazadi. Moliyaviy dasturlashning asosiy xususiyatlari shundan iboratki, uni qo‘llash natijasida o‘z vaqtida chora-tadbirlar ko‘rish uchun iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritiladi va ma’lum hajmda tashqi moliyalashtirish bilan ta’minlanadi.

Moliyaviy dasturlashda pul-kredit, soliq-budjet va valuta siyosatlari sohasidagi choralar mamlakat ichki talabini nazorat qilish va TBdagi muvozanatning buzilishiga yo‘l qo‘ymaslikka qaratiladi. Moliyaviy dasturlar, shuningdek iqtisodiy siyosatni boshqa choralarining, ayniqsa yalpi taklifni oshirishga qaratilgan choralarning ham ta’sirini ifodalaydi. Bunday choralar iqtisodiy siyosatni amalga oshirish jarayonida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmining pasayish darajasi va bandlik darajasining pasayishini oldini olishi lozim. Pirovard natijada, ko‘rilgan choralar TBning barqarorligini ta’minlashi zarur.

Moliyaviy dastur, albatta kelgusi davrdagi o'zgarishlarni inobatga olgan holda tuzilishi talab qilinadi. O'rta muddatli davr tushunchasi qat'iy tarzda chegaralab qo'yilmagan. Odatda, o'rta muddatli dasturlar taxminan besh yilga mo'ljallanadi. Qoidaga ko'ra, kelgusi yil uchun tuziladigan moliyaviy dasturlar keng qamrovda ishlab chiqiladi, chunki unda keng qamrovli iqtisodiy choralar ishlab chiqilishi talab qilinadi va shuningdek, axborot bazasi ham ancha ishonchli bo'ladi. Uzoqroq davr uchun bashoratlar qamrovi torroq chora-tadbirlarni nazarda tutganligi uchun, odatda ularda asosiy e'tibor tashqi iqtisodiy siyosatning umumiy oqibatlariga qaratiladi va o'z xarakteriga ko'ra qisqa va o'rta muddatli dasturlarga nisbatan aniqlik darajasi pastroq bo'ladi.

Moliyaviy dasturlash asoslari.

Iqtisodiyot faoliyatining samaradorlik darajasiga baho berish va iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritish uchun qarorlar qabul qilish ishlarida makroiqtisodiy hisoblar majmuasidan foydalanish talab etildi. Ushbu majmuaga milliy hisoblar tizimi, TB va budget hamda pul-kredit sohalarining hisoblari kiradi. Bu hisoblar, shuningdek, iqtisodiy siyosatni tahlil etish va muhim makroiqtisodiy nisbatlarni tekshirishda qo'llaniladi. Bu hisoblardagi ma'lumotlarning o'zaro bog'liqligi biror-bir sektorda xarajatlarning daromadlardan ortiq bo'lishi boshqa sektorda erishilgan iqtisod bilan qoplanishi lozimligi va mamlakat iqtisodi bo'yicha haddan tashqari ortiqcha xarajatlarni moliyalashtirish faqat tashqi manbalar hisobiga amalga oshirilish mumkinligini yaqqol ko'rsatadi.

Mamlakat rahbariyati uchun milliy hisoblardagi ma'lumotlar qiziqish uyg'otishi maqsadida bu ma'lumotlar boshqa sektorlar bilan bog'langan holda keltirilish talab qilinadi. Bu bog'liqliklar milliy hisoblardagi ko'rsatkichlar boshqa ko'rsatkichlar hisobiga qanday o'zgarishi mumkinligin ko'rsatishi lozim. Buxgalteriya ayniyatlari bilan birgalikda olingan yuqoridagi bog'liqliklar iqtisodiy jarayonlarning raqamlarda ifodalangan muayyan sxematik "modelini" ifodalaydi. Ushbu modeldan boshqarilayotgan parametrlarga oldindan belgilangan maqsadlarga erishish uchun qanday tuzatishlar va o'zgartirishlar kiritilishi lozimligini (masalan, endogen omillar

orqali aniqlanadigan inflatsiya va TB ko'rsatkichlariga) aniqlash maqsadida foydalanish mumkin. Iqtisodiy siyosatga tuzatishlar kiritishning mantiqiy natijalari ketma-ketligini ta'minlash uchun iqtisodiyotning barcha sektorlaridagi o'zgarishlar inobatga olinishi lozim.

Dasturlar ishlab chiqishda katta miqdordagi omillar va qiyinchiliklarga duch kelinadi. Moliyaviy dasturlar moliyaviy o'zgaruvchilar orasidagi barqaror bog'liqliklarga asoslansa-da (masalan, iqtisodiy o'sish sur'ati, inflatsiya sur'ati va TB), amalda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni aniqlash ancha murakkab bo'ladi. Bunday bog'liqliklar turli mamlakatlarda turlicha bo'ladi va undan tashqari, vaqt o'tib borishi bilan va institutsional, siyosiy va boshqa omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Iqtisodiy siyosatda sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lib, yirik islohotlar o'tkazilsa, oldingi davrlardagi tendensiyalar umuman o'zgarib ketishi mumkin. Tahlil olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning natijalari qachon namoyon bo'lishi, kutilayotgan o'zgarishlarning o'zaro bog'liqliklarga qay tarzda ta'sir etishini aniqlashdagi murakkabliklar sababli tendensiyalarni aniqlash yanada qiyinlashishi mumkin. Nihoyat, ekzogen parametrlarning o'zgarishlari bobidagi bashoratlar ham noto'g'ri bo'lib chiqishi mumkin.

10.2. Iqtisodiy siyosat va moliyalashtirishning turli variantlari. Talabni boshqarish metodlari. Xarajatlar xarakterini o'zgartirish chora-tadbirlari. Tizimiy siyosat. Moliyalashtirishning turli variantlari. Iqtisodiy choralarning zaruriy ketma-ketligi va zaruriy kelishuvlar

Iqtisodiy siyosat variantlari quyidagi ikkita buxgalteriya ayniyatlari asosida o'zaro bog'lanishi mumkin:

$$GNDI - A = CAB \quad (10.1)$$

va

$$CAB + DFI = DRES, \quad (10.2)$$

bu yerda: *GNDI* - egalikdagi yalpi milliy daromad (EYAMD); *A* - ichki foydalanish, ya'ni rezidentlarning iste'mol va investitsiya xarajatlari; *CAB* - TBning

joriy operatsiyalar hisobi saldosini; *DFI* - kapitalning sof oqib kelishi; *DRES* - davlat sof xalqaro zaxiralarining o'zgarishi.

(10.1) tenglama shuni ko'rsatadiki, TBning joriy operatsiyalar hisobi saldosini yaxshilash uchun mamlakatdagi ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish kerak, yoki uning xarajatlarini qisqartirish kerak. Demak, boshqarish usullari ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun ichki xarajatlarni qisqartirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Natijada, eksport qilinadigan mahsulot salmog'i oshib, import hisobiga xarajatlar salmog'i qisqaradi.

(10.2) tenglama TB dagi ayniyatni ifodalaydi: daromadlarga nisbatan foydalanishning har qanday oshishi, TB ning joriy operatsiyalar hisobida kamomadga olib keladi va bu kamomad qo'shimcha kapitalning oqib kelishi hisobiga, yoki zaxiralar miqdorining qisqarishi hisobiga qorejaishi mumkin.

Talabni boshqarish bo'yicha choralar.

TBning joriy operatsiyalar hisobidagi kamomad yoki inflatsion bosimni qisqartirish lozim bo'lgan paytlarda talabni boshqarish choralari ichki talabni qisqartirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bunday choralar sifatida pul-kredit, soliq-budjet va daromadlar siyosati sohalaridagi tadbirlarni ko'rsatish mumkin. Lekin narxlarning erkinlashtirish kabi choralar ham xarajatlarni qisqartirishga olib kelishi mumkin.

Ko'p hollarda ichki talabning haddan tashqari oshib ketishiga noto'g'ri olib borilayotgan soliq-budjet siyosati sababchi bo'ladi. Bunday hollarda, yuzaki qaraganda, davlat xarajatlarini qisqartirish va davlat daromadlarini ko'paytirish lozimdek ko'rinishi mumkin. Ammo, davlat sektorining umumiy balansini ifodalovchi oddiy ko'rsatkichlar soliq-budjet siyosatining talabga ta'sirini yyetarli tarzda baholay olmasligi mumkin. Xususan, dasturni amalga oshirish natijalariga baho berish uchun umumiy balans qanday manbalar hisobiga moliyalashtirilayotganligi muhim. Ichki xarajatlarni, shuningdek pul agregatlarining o'sish sur'atlarini chegaralash, masalan, xususiy yoki davlat sektoriga berilayotgan kredit hajmini o'zgartirish hisobiga ushlab turish mumkin.

Pul-kredit va soliq-budjet siyosatlarini bank tizimi davlat sektorini sof moliyalashiga (ijobiy yoki salbiy) ko'ra o'zaro bog'langan bo'ladi. Masalan, davlat sektorining kamomadi qisqarsa, bankdan ssudalar olish zaruriyati ham kamayadi (yoki ushbu kamomadni nobank ssudalari orqali moliyalash ortadi). Natija esa - pul agregatlari o'sish sur'atlarining pasayishi bo'ladi.

Xarajatlar xarakterini o'zgartirish chora-tadbirlari.

Iste'molni qisqartirishga qaratilgan ko'pgina dasturlardagi choralar xarajatlar xarakterini o'zgartirishga qaratilgan choralar bilan, xususan almashuv kursi siyosati choralari bilan birgalikda to'ldirib olib boriladi. Almashuv kursining pasayishi tovarlar xorijiy va ichki nisbiy narxlarining o'zgarishiga olib keladi. Rezidentlar nuqtai nazaridan mamlakat eksport va import qilayotgan tovarlarning nisbiy narxlarini tovarlarning ichki narxlariga nisbatan oshadi. Milliy valutaning devalvatsiyasi ikkita maqsadni ko'zlab amalga oshiriladi: 1) ichki tovar va xizmatlarga tashqi dunyoning talabini oshirish va shu bilan birga import narxlarining oshishi hisobiga rezidentlarning ichki xarajatlarini qisqartirish; 2) taklif sohasida – eksport tovarlari va import tovarlari bilan raqobat qila oladigan ichki tovarlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish.

Eksport tovarlari hamda import tovarlari bilan raqobat qila oladigan tovarlarning umumiy ishlab chiqarish hajmida salmog'ining oshishi ichki talab qisqarishining ishlab chiqarish hajmiga salbiy ta'sirini ancha susaytiradi.

Tizimiy siyosat.

Tizimiy choralar iste'mol bilan ishlab chiqarish orasidagi uzilishlarga barham berish uchun taklifni oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Umuman olganda, bunday choralarni ikki kategoriyaga ajratish mumkin: 1) mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hisobiga ishlab chiqarish hajmini oshirish choralari; 2) iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qaratilgan choralar.

Amalda yuqorida keltirilgan kategoriyalar orasida chegaralarni belgilash mushkul bo'lsada, birinchi kategoriyaga narxlar va chegaraviy xarajatlar orasidagi farqlarni bartaraf etishga yo'naltirilgan choralarni kiritish mumkin. Farqlanishlar

odatda, narxlarni nazorat qilish, raqobatdagi kamchiliklar, hamda savdo va valuta operatsiyalarini olib borishdagi cheklovlar, shuningdek soliq va subsidiyalar natijasida sodir bo‘ladi.

Ikkinchi kategoriyaga kapital qo‘yilmalari va jamg‘arishni rag‘batlantirishga qaratilgan choralarni kiritish mumkin. Ularga, xususan real foiz stavkalarini ta‘minlash, budjet xarajatlarini katta miqdorda iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlaydigan sohalarga yo‘naltirish, shuningdek kapital qo‘yilmalarini amalga oshirish uchun yangi turdagi resurslardan foydalanish orqali yuqori darajadagi foyda normasini ta‘minlaydigan choralarni kiritish mumkin. Tizimiy xarakterdagi choralar bo‘yicha ijobiy natijalarga erishish, odatda ko‘p vaqtni talab qiladi.

Moliyalashtirishning turli variantlari.

TBning joriy operatsiyalari bo‘yicha kamomadini qoplash va shu bilan bir vaqtda tashqi qarzlarga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha muammolarga duch kelmaslik uchun xorijiy kapitalning oqib kelishini ta‘minlash imkoniyati, boshqa omillar bilan bir qatorda, kreditorlarning mamlakatni kreditlarni qaytarish imkoniyati va qarz olingan mablag‘lardan samarali foydalanishi to‘g‘risidagi fikrlariga bog‘liq bo‘ladi. Xususan, agar xorijiy ssudalar, ssudalar qaytimini ta‘minlashga yetarli miqdorda foyda olishni ta‘minlaydigan kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirishga sarflanadigan bo‘lsa, qarzlarga xizmat ko‘rsatishda muammolar kelib chiqmaydi. O‘z navbatida, agar tashqi qarzlilar samarasiz yoki faqat ichki iste‘mol uchun sarflansa, muammolar kelib chiqishi mumkin. Bundan tashqari, mablag‘larning mavjudligi va ularni olish imkoniyati dunyo iqtisodiyotidagi o‘zgarishlarga ham bog‘liq bo‘ladi. Masalan, 1980-yillarning boshidagi foiz stavkalarining oshib ketishi, rivojlanayotgan mamlakatlarda qarzlarga xizmat ko‘rsatishda qiyinchiliklarni keltirib chiqardi.

Dasturlarni ishlab chiqishda tashqi qarzni boshqarish masalalari katta ahamiyat kasb yetib bormoqda. Tashqi qarzga xizmat ko‘rsatishdagi asosiy bog‘liqliklarni o‘rta muddatlarda ushbu mamlakatning iqtisodiy siyosati va tashqi omillar, shu jumladan xorijiy foiz stavkalarini hisobga olgan holda nazorat qilish lozim. O‘rta muddatli ssenariylarni tayyorlash barqarorlashtirish dasturlarining muhim qismi hisoblanadi.

Moliyalashtirishni xalqaro zaxiralar darajasini qisqartirish hisobiga ham amalga oshirish mumkin. Lekin, uning imkoniyatlari dastlab mavjud bo'lgan zaxiralarning miqdori bilan chegaralangan bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatilgan "o'z xohishi" bilan tashqi moliyalashtirish manbalaridan tashqari, ma'lum holatlarda ba'zi mamlakatlar TB kamomadini moliyalashtirishda qarzlarni to'lamaslik hollariga yo'l qo'yishlari mumkin. Bu holat qarzdorlik to'lovlarini chegaralaydi, natijada ochiq dunyo savdo tizimining ustunlik tomonlarini yo'qqa chiqaradi, xorijiy kreditorlarning ishonchlarini pasaytiradi va ular bilan munosabatlarni murakkablashtiradi.

Iqtisodiy choralarning zaruriy ketma-ketligi va zaruriy kelishuvlar.

Qabul qilinayotgan choralar samarali bo'lishi uchun ularni ishlab chiqish va joriy qilish o'zaro bir-birlarini to'ldiradigan xarakterda bo'lishi talab qilinadi. Masalan, almashuv kursining pasayishi talabni chegaralash choralari bilan qo'llab turilmasa, tashqi sektorga yo'naltirilgan resurslar salmog'i oshmaydi va bu holat faqat mamlakatdagi inflatsion kutishni kuchaytirishga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy siyosat choralari majmuasining maqsadlarini aniqlashda amalga oshiralayotgan turli vazifalar va ularga erishish zarurligi masalalari inobatga olinishi lozim. Bu sohada bir nechta misollarni keltirish mumkin:

– resurslarni taqsimlash samaradorligini oshirish nuqtai nazaridan narxlarning nazorat qilinishini bekor qilish maqsadga muvofiq bo'lsada, ushbu chora, kamida dastlabki bosqichda inflatsiya sur'atlarining oshishiga olib keladi;

– TBning joriy moddalari bo'yicha kamomadni qisqartirish maqsadida almashuv kursini pasaytirish natijasida mahalliy valutada tashqi qarzga xizmat ko'rsatish xarajatlari oshib ketadi. Boshqa choralar mavjud bo'lmagan sharoitlarda, bu holat davlat budjetining kamomadini oshishiga olib keladi;

– savdoni erkinlashtirish dastlabki bosqichda importga talabni chegaralab turgan cheklolarni olib tashlanishi natijasida TB umumiy holatining yomonlashuviga olib keladi;

- pul agregatlarining o'sish sur'atlarini pasaytirish maqsadida ichki foiz stavkalarining oshirilishi, xorijiy kapitalning oqib kelishiga olib keladi va natijada bu holat pul massasining oshishiga bosim o'tkazishi mumkin.

10.3. Iqtisodiy bashoratlash bosqichlari. Iqtisodiy muammolarni baholash.

Boshqaruv idoralarining nazoratidan tashqarida bo'lgan omillarni aniqlash.

Ko'rsatkichlarning taxminiy maqsad darajalari va ularga erishish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish

Moliyaviy dasturni tayyorlash uchun iqtisodiy muammolarga baho berish va oldinga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun o'zaro mos keluvchi va bir-biriga zid bo'lmagan miqdoriy ko'rsatkichlar majmuasi ishlab chiqilishi taqozo qilinadi. Buning uchun taklif qilinayotgan choralarni amalga oshirish natijasida bir-biriga qarama-qarshi kelmaydigan asosiy sektorlarning hisoblari bashoratlari tayyorlanadi. Bu hisoblar orasidagi bog'liqliklar mavjudligini hisobga olgan holda dasturdagi barcha elementlarining mosligini ta'minlash uchun bunday bashoratlar birin-ketin emas, balki birgalikda tayyorlanishi talab qilinadi.

Har bir sektor uchun bashoratlar tuzilayotganda ayrim hisoblarni bashoratlash jarayonida paydo bo'ladigan masalalar va bunda qanday usullar qo'llanilishi lozimligi ko'rsatib o'tiladi. Asosiy e'tibor har doim biror-bir muayyan sektorga qaratilsada, pirovard maqsad ushbu mamlakat uchun ketma-ket iqtisodiy holatni ifodalovchi makroiqtisodiy bashoratni tuzish ekanligini esimizdan chiqarmasligimiz lozim. Birinchi bosqichda "bazis ssenariysi" ishlab chiqiladi. Ushbu ssenariy mamlakat iqtisodiy siyosati oldingi yilga nisbatan o'zgarmay qoladi degan faraz bilan tuziladi. Bazis ssenariysini tuzishdan maqsad – mavjud muammolar o'zidan o'zi yechilib ketadimi yoki o'z kesinligini saqlab qoladimi yoki yanada kuchayib ketadimi degan savollarga javob topishdir.

Oldingi yilga nisbatan qaysi iqtisodiy siyosat o'zgarmay qolishini aniqlash uchun bir qancha farazlar qilinadi. Masalan, agar amaldagi budjet xarajatlari doimo bashorat qilingan miqdorlardan katta miqdorda ortiq bo'lgan bo'lsa, ushbu

amaliyotning davom ettirilishi iqtisodiy siyosatning ma'lum bir elementi o'zgarishsiz qolganligidan dalolat berishi mumkin. Xuddi shunga o'xshab, agar almashuv kursining o'zgarishi mamlakat ichidagi inflatsiya sur'atlari bilan tashqi savdo bo'yicha sherik mamlakatlardagi inflatsiya sur'atlari orasidagi farqqa qarab belgilanib turgan bo'lsa, ushbu yondashishning saqlanib qolishi mamlakat iqtisodiy siyosati o'zgarmay qolganligining ma'lum elementi bo'lib hisoblanadi. Mamlakat iqtisodiy siyosatiga baho berishda soliq-budjet va pul-kredit sohalari, almashuv kursi va tizimiy masalalarni qamrab oladigan keng masalalar to'plamini qamrab olish muhimdir.

Ma'lum sabablarga ko'ra, asosiy ssenariylari bir-biridan farqlanishi mumkin. Bunga sabab, ekzogen o'zgaruvchilarga aloqador turlicha farazlar va oldingi yilga nisbatan qaysi iqtisodiy siyosat elementi o'zgarmay qolishi bo'yicha turlicha farazlar, shuningdek hal qiluvchi o'zaro bog'liqliklarni bashoratlashdagi turlicha usullarning qo'llanilishi bo'lishi mumkin. Bazis ssenariysini tayyorlashda har doim subyektivlik elementi mavjud bo'lsada, o'zaro bog'liklarning mosligini ta'minlash uchun ayrim sektorlarning bashoratlarini ko'p martalab tekshirib turish talab qilinadi.

Bazis ssenariysi siyosat choralari ssenariysini ishlab chiqishda mo'ljal vazifasini o'taydi. Choralar oldinga qo'yilgan makroiqtisodiy maqsadlarga erishishi uchun tadbirlar majmuasiga asoslanishi kerak. Ushbu tadbirlar majmuasini amalga oshirish natijasida kutilayotgan natijalar bazis ssenariysini siyosiy choralar ssenariysi bilan solishtirish orqali aniqlanadi.

Iqtisodiy muammolarni baholash.

Iqtisodiy siyosat bashoratini tuzish va tahlil qilish uchun iqtisodiyotning iqtisodiy, institutsional va ijtimoiy-siyosiy tizimini, hamda oxirgi yillarda iqtisodiyotda sodir bo'layotgan o'zgarishlarini tushunish zarur. Shuningdek, ixtiyorda mavjud bo'lgan iqtisodiy siyosat yuritishning qanday vositalari borligini ham aniqlash lozim. Quyidagilarni belgilash talab qilinadi:

– Iqtisodiy nomutanosibliklarning xarakteri va ahamiyati. Agar muammolar qisqa muddatli (siklik, mavsumiy va h.k.) xarakterga ega bo'lsa, faqat oraliq

moliyashtirish talab qilinishi yoki vaqtincha xalqaro zaxiralardan foydalanish mumkin. Chuqurroq nomutanosiblikning mavjudligi tezda kuchli tuzatish chorolari qo'llanilishini taqozo qiladi.

- Nomutanosiblik sababi (sabablari). Agar muammoning asosida katta miqdordagi davlat budjetining kamomadi yotgan bo'lsa, ushbu sohada tuzatishlar kiritilishi lozim. Agar muammo tashqi omillar hisobiga paydo bo'lgan bo'lsa, masalan, tashqi savdo sharoitlarining yomonlashuvi sababli, TBning joriy operatsiyalar hisobi saldosi yaxshilashga qaratilgan choralar ko'rilishi yoki almashuv kursiga tuzatishlar kiritish imkoniyati ko'rib chiqilishi talab qilinadi.

Boshqaruv idoralarining nazoratidan tashqarida bo'lgan omillarni aniqlash.

Tashqi sektor bashoratlari tashqi dunyo bilan o'zaro aloqalarga bog'liq bo'lganligi sababli, ularda dunyo iqtisodiyotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, tashqi savdo ayrim moddalariga narxlarning o'zgarishi, dunyo foiz stavkalari va sherik va raqobat mamlakatlardagi talab va ishlab chiqarish hajmlaridagi o'sish sur'atlari kabi ko'rsatkichlar albatta hisobga olinishi lozim. Ushbu ko'rsatkichlarning bashoratini turli xususiy va davlat tashkilotlaridan va xalqaro moliya tashkilotlaridan olish mumkin. Shu bilan birga, bunday bashoratlar yuqori darajadagi noaniqlik xarakteriga ega va shuning uchun tashqi omillardagi tebranishlar bashorat qilinayotgan ko'rsatkichlarga qanchalik ta'sir qilishi mumkinligini tahlil qilish kerak.

Ko'rsatkichlarning taxminiy maqsadli darajalari va ularga erishish uchun chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Bazis ssenariysida dastlabki maqsadli ko'rsatkichlar kelgusida ham hozir olib borilayotgan siyosat o'zgarmay qoladi degan faraz asosida aniqlanadi. Bazis ssenariysi siyosiy choralar ssenariysidagi asosiy maqsadli ko'rsatkichlarni ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi. Siyosiy choralar ssenariysida bazis ssenariysidan farqli o'laroq, dastavval maqsadli ko'rsatkichlar belgilanadi, so'ngra esa ushbu maqsadga erishish uchun zarur choralar aniqlanadi.

Maqsadli ko'rsatkichlar tarkibiga, odatda TB ko'rsatkichlari, inflatsiya darajasi va real ishlab chiqarish (o'sish sur'atlari) kiradi. TB ko'rsatkichlariga joriy

operatsiyalar hisobining saldosi yoki xalqaro zaxiralarni kiritish mumkin; ular o'rtamuddatda TBning talabga javob beradigan holatini ta'minlashlari lozim.

10.4. Ayrim sektorlarning bashoratlarini tayyorlash

Bashoratni tayyorlash jarayoni iterativ xarakterga ega bo'lganligi sababli, ssenariy va farazlarni belgilashda ko'p yondoshishlardan foydalanish mumkin. Ushbu BOB doirasida, dastlab narxlar va ishlab chiqarish hajmi birlamchi bashorat qilinadi, so'ngra TB va soliq-budjet sohasi va oxirida pul-kredit sohasi bashoratlanadi. Biroq turli bosqichlarda ayrim sektor ko'rsatkichlarini, hisobga olinayotgan ko'rsatkichlarning o'zaro mos kelishi va maqsad qilib belgilangan darajalariga erishish uchun, qaytadan bashoratlash zarur bo'lib qolishi mumkin. Bir nechta misollar keltiramiz.

Faraz qilaylik, narxlar, real ishlab chiqarish hajmi va sof xalqaro zaxiralar ko'rsatkichlarining o'zgarishlariga doir birlamchi bashorat tuzilgan. Ushbu bashorat ko'rsatkichlari tashqi sektorga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini tekshirish uchun eksport qiymati va mamlakatga kapital oqimini va ular orqali import hajmini bashoratlash orqali tekshirish mumkin. Biroq, ikkinchi bosqichda yuqoridagi usulda hisoblangan import hajmini bashorat qilingan ishlab chiqarish hajmini ta'minlash uchun importga talab hajmi bilan mos kelishi tekshirilishi kerak. Agar, importga talab yuqoridagi usulda hisoblangan import hajmidan katta bo'lsa, bashorat hisob-kitoblariga tuzatishlar kiritilishi talab qilinadi. Bunda quyidagi variantlardan foydalanish mumkin:

- ko'proq hajmdagi import hajmini ta'minlash uchun ko'proq xorijiy valutadan foydalanish, yoki eksport tushumlarini oshirishga qaratilgan choralar ko'rish, yoki qo'shimcha moliyalashtirish manbalarini topish;

- import hajmini oshirish uchun birlamchi belgilangan yoki maqsadli sof xorijiy zaxiralar hajmini qisqartirish;

- importga talabni qisqartirish uchun dastlabki belgilangan yoki maqsadli ishlab chiqarish hajmini qisqartirish;

- bir vaqtning o‘zida yuqorida ko‘rsatilgan usullardan foydalanish.

Yuqorida qo‘llanilgan iterativ usulni soliq-budjet va pul-kredit sektorlarini bashoratlashda ham qo‘llash zarur. Masalan, bank tizimining sof ichki kreditlarini har qanday bashoratlash asosida narxlar, ishlab chiqarish hajmi va sof xorijiy aktivlar miqdorlarini bashoratlash yotadi. Agar davlat sektoriga nazarda tutilayotgan bank kreditlarining miqdori davlat budjetining kamadini qoplashga yetarli bo‘lmasa, quyidagi variantlardan foydalanish mumkin:

- davlat sektori kamomadini qisqartirish uchun soliq-budjet sohasidagi choralar majmuasini joriy qilish natijasida iqtisodiy o‘sish sur‘atlari sekinlashadi;
- xususiy sektorga bank kreditlarini qisqartirish hisobiga davlat sektoriga kreditlarni ko‘paytirish natijasida nominal ishlab chiqarish hajmi sekinlashadi;
- qo‘shimcha tashqi moliyalashtirish manbalarini izlab topish natijasida TB holati o‘zgaradi;
- ichki bankdan tashqari manbalar hisobiga moliyalashtirish natijasida foiz stavkalari o‘zgaradi;
- davlat sektoriga ajratiladigan bank kreditlari miqdorining oshirilishi inflatsiya sur‘atlarini oshiradi yoki TBning holatini yomonlashtiradi;
- bir vaqtning o‘zida yuqorida ko‘rsatilgan usullardan foydalanish.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan misollar turli sektorlar ko‘rsatkichlari orasidagi moslikni ta‘minlashga alohida e‘tibor berilishi lozimligini taqozo qiladi.

Asosiy bashorat va moliyaviy dasturlarni ishlab chiqishda quyidagi buxgalteriya ayniyatlarining bajarilishini ta‘minlash talab qilinadi:

- MHTning xarajatlar tomonidagi ishlab chiqarish hajmi budjet ma‘lumotlarida beriladigan davlat boshqaruv idoralarining iste‘moli va investitsiyasiga, hamda TBning sof tashqi xarajatlarga asoslangan bo‘lishi kerak;
- davlat budjeti ma‘lumotlaridagi davlat boshqaruv idoralariga ajratilgan bank kreditlari miqdori pul-kredit hisoblarida aks ettirilgan davlat boshqaruv idoralari sof ichki kreditlaridagi o‘zgarishlariga mos kelishi kerak;

- davlat budjeti ma'lumotlaridagi tashqi moliyalashtirish miqdori va bank tizimining sof xorijiy aktivlaridagi o'zgarishlar hajmi TBdagi kapital oqimi to'g'risidagi ma'lumotlariga mos kelishi kerak.

Bashoratlar buxgalteriya ayniyatlarini ta'minlashlari bilan birga iqtisodiy sektorlar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni ham ifodalaydi. Bunday o'zaro bog'liqliklarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- pulga talab va uning nominal ishlab chiqarish va boshqa ko'rsatkichlar bilan bog'liqligi;

- ichki daromad va nisbiy narxlar va boshqa ko'rsatkichlarning importga talab bilan bog'liqligi;

- bank kreditining xususiy investitsiyalar va importga ta'siri.

Qisqacha xulosalar

Moliyaviy dasturlash – belgilangan makroiqtisodiy maqsadlarga erishishga qaratilgan chora-tadbirlar to'plami. Ushbu maqsadlar iqtisodiyot faoliyatining belgilangan samaradorlik darajasini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi mumkin. Ammo, ko'pincha moliyaviy dasturlashda ko'zlangan chora-tadbirlar yalpi talab bilan yalpi taklif o'rtasidagi nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan bo'ladi.

Nomutanosiblik, odatda TBning qoniqarsiz holati, yuqori darajadagi inflatsiya va past yoki pasayib borayotgan ishlab chiqarish hajmlarida ifodalanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Moliyaviy dasturlash deganda nimani tushunasiz?
2. Moliyaviy dasturlashga umumiy xarakteristika bering?
3. Moliyalashtirishning qanday variantlari mavjud?
4. Iqtisodiy siyosat variantlari qanday bog'lanadi?
5. Talabni boshqarishning qanday metodlari mavjud?
6. Xarajatlar xarakteri deganda nimani tushunasiz?
7. Tizimli siyosatning qanday kategoriyalari mavjud?

8. Iqtisodiy bashoratlashning qanday bosqichlari mavjud?
9. Nima uchun iqtisodiy choralarining zaruriy ketma-ketligi talab qilinadi (misollarda tushuntirib bering)?
10. Qanday omillar boshqaruv idoralari nazoratidan tashqarida bo'lishi mumkin?
11. Yalpi talab va yalpi taklif orasidagi nomutanosiblikka qanday omillar sabab bo'lishi mumkin?
12. Moliyaviy dasturlashda pul-kredit, soliq budjet va valuta siyosatlari qanday maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi?
13. Qanday holatlarda to'lov balansi barqaror deb hisoblanadi?
14. Iqtisodiy siyosatni tahlil qilishda qanday hisoblardan foydalaniladi?
15. TB ning joriy operatsiyalar hisobini yaxshilash uchun qanday choralar qurish kerak?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida» gi №PF-4947 sonli Farmoni. //Xalq so‘zi. 2017 yil 8 fevral.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlanishining beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" gi 2017 yil 15 avgustdagi №3-5024 sonli Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to‘g‘risida”gi №PF- 5635 sonli Farmoni. //Xalq so‘zi. 2019 yil 17 yanvar.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatiga Murojaatnomasi, 28.12.2018, www.uza.uz
5. Edward Shapiro. Macroeconomic analysis. Fifth edition. Oxford. Copyright 2015
6. Maxmudov N.M., Asqarova M.T., Umarov I.Yu. Makroiqtisodiy tahlil va prognozlash. Darslik. T.: “Fan va texnologiyalar”, 2014 – 338 b.
7. Л.М. Ташпулатова. Макроэкономический анализ. Учебное пособие. Т.: УМЭД, 2006, 280 б.
8. Замков О.О. и др. Математические методы в экономике. Учебник – М.: Дело и сервис, 2004, – 380 с.
9. Кудина М.В. Основы экономики. Учебник. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006. – 352 с.
10. Yakubov I.O., G‘oyibnazarov B.K., Abdusattarova X.M. Balans muammolari. O‘quv qo‘llanma. – T.: O‘zRYoUAJ. 2004, – 168 b.

11. Yakubov I.O. “Iqtisodiyotda balans tizimlari” O‘quv kursi bo‘yicha ta’lim texnologiyasi. Uslubiy qo‘llanma. “Iqtisodiy ta’limda o‘qitish texnologiyasi” to‘plami. - T.:TDIU 2008.

12. Татаринов А. Субнациональные счета: проблемы, разработки и использование в региональном анализе. – М.: ИЭПП, 2005. – 163 с

13. Гершуна А.М., Нефедьева Ю.С. Разработка сбалансированной системы показателей. Практ.рук. Учебное пособие. – М.: ЗАО ОЛИМП-БИЗНЕС, 2004, - 280 с.

14. www.webofscience.com - Xalqaro ilmiy maqolalar platformasi

15. www.scopus.com

16. <http://www.stat.uz>

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-bob. Iqtisodiyotda balans tizimlari fanining predmeti, usullari va asosiy vazifalari.....	4
2-bob. Iqtisodiyotda balans tizimlari asoslari.....	15
3-bob. Aholi va mehnat balansi.....	22
4-bob. Aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi.....	30
5-bob. Makroiqtisodiy tahlilda MHT dan foydalanish.....	43
6-bob. Tarmoqlar aro balans (TAB).....	51
7-bob. Real sektor tahlili va bashorati.....	68
8-bob. To‘lov balansi tahlili va bashorati.....	106
9-bob. Pul-kredit sektori tahlili va bashorati.....	112
10-bob. Moliyaviy dasturlash.....	159
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	173

**YAKUBOV ISKANDAR ODILOVICH
HAKIMOV HAKIMJON ABDULLO O‘G‘LI**

IQTISODIYOTDA BALANS TIZIMLARI

Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma

Guvohnoma № 012920. 23.02.2017. Terishga berildi 19.12.18.
Bosishga ruxsat etildi 04.01.2019. Qog‘oz bichimi 60x80 1/16. Times
garniturası. Ofset bosma. Ofset qog‘ozı. Shartlı bosma tabog‘ı 6,4. Hisob
nashr varag‘ı 6,0. Adadı 145 nusxa.

“Zarafshon foto” XK ning matbaa bo‘limida chop etildi.
100003. Toshkent shahri Islom Karimov ko‘chasi, 49-uy.